

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानो प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : ४

ओगस्ट : २००८

अंक : २

नारायण देसाई
प्रमुખ

: परामर्शनसमिति :

लोणालाई पटेल
वरिष्ठ कार्यवाहकसमिति सल्य

भारती २. दवे
प्रकाशनमंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

: सलतंत्री :

प्रकुल्ल रावल

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी शानपीठ m क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,
'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन : २६५८७८४७

परब

गुजराती साहित्य परिषदना सल्यपद अने 'परब'ना लवाजम अंगे :

- v 'परब' दर महिनानी दसमी तारीजे प्रकाशित थाय छे.
- v 'परब'ना ग्राहक तथा परिषदना सल्य वर्षमां गमे त्यारे थई शकाय छे.
- v 'परब'नु वार्षिक लवाजम रु. १५० छे.
- v विद्यार्थीओ माटे 'परब'नु वार्षिक लवाजम रु. ७५ छे, प्रमाणापत्र साथे बीडवुं.
- v गुजराती साहित्य परिषदना वार्षिक तेमज आखवन सल्यपदना शुल्कमां 'परब'ना लवाजमनो समावेश थई जाय छे.
- v परिषदना वार्षिक व्यक्तिगत सल्यपदनुं शुल्क रु. २०० तथा संस्थागत सल्यपदनुं शुल्क रु. ३०० छे.
- v परिषदना आखवन सल्यपदनुं शुल्क रु. २,००० छे तथा संस्था आखवन सल्य ई रु. ३,००० छे. (विदेशवासीओ माटे ७५ पाउन्ड अथवा १३० डॉलर.)
- v 'परब' लवाजम तथा परिषद सल्यपद शुल्कनी रुकम मनीओर्डर अथवा डिमान्ड ड्राफ्टथी 'गुजराती साहित्य परिषद'ना नामे ज मोकलवी.

लेखकोने :

- v 'परब'मां प्रगट थतां लजाणोमांना विचार-अभिप्रायनी जवाबदारी जे ते लेखकनी रहे छे.
- v लेखकोने पोतानुं लजाण कूलसकेप अथवा A4 साईजना कागणनी अेक बाजुअे, सुवाय्य अक्षरे लपी मोकलवुं. पोस्टकार्ड, इनलेन्ड के यभरणीओमां कृति मोकलवी नडीं. प्रत्येक कृति नीये पूरुं सरनामुं लजवा तथा अेक नकल पोतानी पासे राणीने ज कृतिओ मोकलवा विनंती.
- v स्वीकृत कृतिनी जाण कराशे. टपाल-टिकिटो यॉटाडेलुं कवर मोकल्युं उशे तो ज अस्वीकृत कृति परत करवामां आवशे, अन्यथा कृति रह गलवी. पोस्टकार्ड मोकल्युं उशे तो अस्वीकृत कृतिनी जाण कराशे.
- v पत्रव्यवहारनुं सरनामुं : तंत्री, 'परब' गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, पो.ओ. ४०६०, अमदावाद ३८०००८

E-mail : gspamd@vsnl.net

फोन अने फेक्स : २६५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 परब

छूटक किं. रु. २०/-

माविक : गुजराती साहित्य परिषद वती मुद्रक अने प्रकाशक : भारती २. दवे (प्रकाशनमंत्री), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद ३८०००८ s तंत्री : योगेश जोषी s मुद्रणस्थान : शारदा मुद्रणालय, २०१, तिलकराज, पंचवटी पहेली लेन, आंबावाडी, अमदावाद-६ & २६५६४२७८

અ નુ ક મ

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર	નારાયણ દેસાઈ 4
કવિતા	પત્નીવિરહ • ભગવતીકુમાર શર્મા 8, કુતૂહલ • ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 12, તાજ • ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 13, વિલાપ • ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 13, અમદાવાદે ઠાર્યો • ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 14, એક મૌલિક અનુસરણ યાને ગઝલના ને મારા જન્માક્ષર • લલિત ત્રિવેદી 15, શગને સંકોરો • ગિરીશ ભટ્ટ 19
વાર્તા	કાઠું વરહ • કલ્પેશ પટેલ 20, ‘પ્રશ્ન ?’ • ડૉ. નીલેશ રાણા 27
વ્યંગ-વિનોદ	જ્ઞાનસત્રમાં ગડમથલ • નટવર પંડ્યા 32
ભારતીય સાહિત્ય	વર્ષાના અંકુર • એન. ગોપી, અનુ. રમણીક સોમેશ્વર 36, કોંકણી ભાષાના સર્જકને ભારતીય જ્ઞાનપીઠ : ૨૦૦૬ • નવનીત જાની 37
વિદેશી સાહિત્ય	નવલકથાકાર જેઈમ્સ જોય્સ • સુરેશ શુક્લ 39
પ્રકીર્ણ	એક માણસના વૃક્ષ બનવાનીખબર • જગદીપ સ્માર્ત 44
અભ્યાસ	‘બારણે ટકોરા’ અને ‘મંકીઝ પાવ’ – તુલનાદષ્ટિએ • વિજય શાસ્ત્રી 49, ‘રાગ-પરાગ’ની કવિતા • ડૉ. હિમ્મત ભાલોડિયા 57
સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન	‘જગરું’ : એક અનોખી અમરકથા • રમેશ બી. શાહ 68, ‘એક ક્ષણનો ઉન્માદ’ : સ્થાપિત પરંપરાને અનુરૂપ • કંદર્પ ૨. દેસાઈ 73, સાચા સૌંદર્યનો સુરેખ મહિમા : ‘એક રૂપકથા’ • ડૉ. પ્રવીણભાઈ એસ. વાઘેલા 77, સાંપ્રત સમાજનું લઘુકથાઓમાં પ્રતિબિંબ • ગણપત સોઢા 80
પરિષદવૃત્ત	સંકલન : અનિલા દલાલ 84
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 86
ઠંડાચિત્ર	સાક્ષરસૃષ્ટિ : નિર્મિશની નજરે • નિર્મિશ ઠાકર 87
આ અંકના લેખકો	88
આવરણચિત્ર	જગદીપ સ્માર્ત (જંગલમાં વાઘ)

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર

પરિષદની સાહિત્યયાત્રાનો ત્રીજો તબક્કો પૂરો થયો. દક્ષિણ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાતનાં સંખ્યાબંધ નગરો અને કસબા સુધી પરિષદ પહોંચી અને ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બરમાં કચ્છ અને મધ્ય ગુજરાત કરી પહેલી-બીજી ઓક્ટોબરે સાહિત્ય યાત્રાના સમાપનની યોજના વિચારાઈ છે. હવે આપણા બંધારણમાં પણ એનો ઉલ્લેખ થયો છે. આ પ્રવૃત્તિ સારુ એક મંત્રી વિશેષ ધ્યાન આપશે એવી અપેક્ષા રખાઈ છે, તેથી આવતા સત્રમાં હજી વધારે વિસ્તારમાં અને ઊંડાણમાં પહોંચવાની આશા છે. આ સત્રમાં ત્રણેય ક્ષેત્રોમાં ત્રણ-ચાર દિવસો યાત્રા સાથે ગાળવાથી મેં જે તાજગી અનુભવી છે એની લઢાણી ‘પરબ’ના વાચકો સાથે કરી લઉં.

‘પરિષદ અમારે આંગણે આવી’ કહી ત્રણેય પંથકે યાત્રાને વધાવી લીધી. અનેક ઠેકાણે યાત્રા પહોંચી તે આખો દિવસ જાણે ગુજરાતી સાહિત્યની વરસગાંઠ હોય એવો ઊજવાયો. દરેક ઠેકાણે સમગ્ર કાર્યક્રમનું આયોજન કરવાનું સ્થાનિક આયોજકોને જ માથે હતું, તેથી દરેક જગાની ઊજવણીમાં પોતપોતાની આગવી વિશેષતા જણાઈ આવતી હતી. ક્યાંક આખા પ્રદેશમાંથી યાત્રામાં જોડાયેલા સાહિત્યકારો પૈકી એક-એક બબ્બેને જુદી જુદી ઢાઈ સ્કૂલ કે કોલેજોમાં નિમંત્રી હજારો વિદ્યાર્થીઓને એમનો અને તેમને વિદ્યાર્થીઓનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો. જેમનું નામ માત્ર પોતાનાં પાઠ્યપુસ્તકમાં વાંચ્યું હતું એવા લેખક કે કવિને મળીને વિદ્યાર્થીઓ રોમાંચિત થતા. કૂડીબંધ વિદ્યાર્થીઓએ આ સાહિત્યકારો સમક્ષ પોતે તાજેતરમાં વાંચેલ કોઈ પુસ્તકનો પરિચય આપ્યો. કેટલીક રજૂઆતો તો એવી થઈ કે મહેમાન સાહિત્યકારો મોંમાં આંગળી નાખી ગયા. ક્યાંક નવોદિત સાહિત્યકારોએ પોતાની રચનાઓ રજૂ કરી. ક્યાંક એ રચનાની તાજગીને પોરસાઈ. ક્યાંક નવોદિત કવિઓને પ્રતિષ્ઠિત કવિઓ કે વિવેચકોએ સારી કવિતા કેવી હોય એની સમજ આપી. ક્યાંક આખા નગરમાં ભવ્ય સાહિત્યફેરી નીકળી. ઠેકઠેકાણે કવિસમ્મેલનો થયાં. લગભગ દરેક સ્થળે તે ગામ અને આસપાસના સાહિત્યકારો સાથે રસિક સાહિત્યગોષ્ઠીઓ થઈ. ક્યાંક કોઈ સાહિત્યપ્રેમી પુસ્તકવિકેતાએ પોતાના વિશાળ અને આધુનિક ઢબે ગોઠવાયેલા પુસ્તકભંડારમાં જ એમને ત્યાં નિયમિત રીતે નવાં નવાં પુસ્તકો શોધતા આવતાં યુવાન-યુવતીઓ જોડે જ પ્રશ્નોત્તરીની બેઠક રાખી. આમ વિવિધ પ્રકારની બેઠકોને લીધે આ મિલનો અચરજ અને આનંદના મેળાવડા બની રહ્યા. ક્યાંક સાહિત્યકારોને એટલા શ્રોતાઓ મળ્યા કે જેટલા એમને બહુ ઓછી વાર મળતા. ક્યાંક શ્રોતાઓને એવા સાહિત્યકારો મળ્યા કે જેમને મેળવવા વારંવાર પત્રવ્યવહાર કરવા છતાં તેઓ સફળ નહોતા થયા.

બધો હરખ એકતરફી નહોતો. સાહિત્યકારોને માટે પણ આ અવનવો અનુભવ હતો. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓના પુસ્તક-પરિચયથી સાહિત્યકારો આનંદાશ્ચર્ય પામ્યા. પોતાની કૃતિ આટલી સમજ સાથે આટલા ભાવપૂર્વક વંચાતી સાંભળવી એ અનુભવ સાહિત્યકારો સારુ ઓછો આહ્વાદક નહોતો.

આખા કાર્યક્રમમાં બંને બાજુએ રહેલી ઘણી ઘણી સંભાવનાઓ દેખાઈ આવી. કેંક

વિદ્યાર્થીઓ સારુ સાહિત્યમંદિરનાં દ્વાર ખૂલ્યાં હોય, કો'કને સરસ્વતી-ઉપાસનાની રઢ લાગી હોય. કોઈ કવિ બનવાનો ઉમળકો ધરાવતા જીવને કવિતા એટલે માત્ર પદ્ય, પ્રાસ કે છંદ કરતાં કાંઈક ઊંડી ચીજ છે, એ સમજાયું હોય. વળી કોઈને એમ પણ સમજાયું હશે કે હોંશબેર એમણે કોઈ પત્રિકાને પાઠવેલ લખાણ પાછું આવવાનું કારણ પોતાની ધારણા મુજબ, રાગદ્વેષમૂલક કોઈ કારણ નહીં, પણ સાહિત્ય અંગેની વધુ પુખ્ત સમજ પણ હોઈ શકે.

પરિષદના આમંત્રણને માન આપીને જે સાહિત્યકારો યાત્રામાં જોડાયા તેમનો આનંદ ઠેકઠેકાણેના યજમાનો કરતાં ઓછો નહોતો. ગોષ્ઠીઓમાં થયેલી પ્રશ્નોત્તરી બંને પક્ષને કાંઈક નવું નવું જ્ઞાન આપનાર નીવડી. માતૃભાષા અંગેની પોતાની નિસ્ખત આમ જનતા સુધી લઈ જવા પ્રયાસ કરનારને એ અંગેની પ્રજાની વ્યાવહારિક કે કાલ્પનિક મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ આવ્યો તેમ માતૃભાષાને ટકાવી રાખવામાં વાલીઓનું શું કર્તવ્ય છે એ લોકોને સમજાયું. સાહિત્યકારોને રોજેરોજ નવી નવી ગોષ્ઠીઓમાં એ વસ્તુનો પણ ખ્યાલ આવી ગયો કે પોતાની અથવા અન્ય સાહિત્યકારોની કૃતિઓ જનમાનસ પર કેવો પડવો પાડે છે. જ્ઞાન કદી એકમાર્ગી હોતું નથી. જ્ઞાન પીરસનાર જો સાવ જડ કે યાંત્રિક ન બની ગયો હોય, તો તે હંમેશાં આપે તેના કરતાં વધુ પામતો હોય છે. એને ડગલે ડગલે નવું નવું શીખવાનું મળે છે. બધા સારા શિક્ષકોનો વર્ગખંડનો એ અનુભવ છે. સાહિત્યયાત્રાએ વર્ગખંડને સમાજવ્યાપી બનાવી દીધો.

આ સત્રમાં જ સાહિત્યયાત્રા હજી ગુજરાતના બે પંથકો ફરી વળવાની છે. વળી આગળ ઉપર જેમ જેમ વર્ષોવર્ષ નવી નવી યાત્રાઓ ગોઠવાશે તેમ તેમ એનાં નવાં સ્વરૂપો ઊઘડતાં જશે. તેથી કદાચ લાંબા ગાળે યાત્રાનો સૌથી વધુ લાભ મળશે ગુજરાતી સાહિત્યને. થોડા વાંચનારા વધશે, કાવ્યોના કેટલાક ભાવકો વધશે. સમીક્ષાના સમજનારા વધશે, જુદા જુદા સાહિત્યપ્રકારો અંગે નવાજૂના સાહિત્યકારોની સમજ વધશે. એ બધું તો દેખીતું છે. પરંતુ જો સાહિત્યયાત્રા આજના જેટલા જ ઉત્સાહપૂર્વક ચાલતી રહે, જો પરિષદ સાથે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સંકળાયેલા સાહિત્યકારો યાત્રાને આજના કરતાં પણ વધુ ગંભીરતાથી લે અને ગુજરાતની દિવસે દિવસે વધુ શિક્ષિત બનતી પ્રજા જો આ યાત્રાને સાહિત્ય અંગે ઊંડી સમજ કેળવવાના અવસર તરીકે લે, તો સાહિત્યયાત્રા સાચા અર્થમાં ગુજરાતી સાહિત્યની મૂલ્યવાન સેવા કરી શકે એમ છે.

યાત્રા સાહિત્યકારોને પોતાની જાતમાં ઊંડું ડોકિયું કરવાનો મોકો આપે છે. માણસ જ્યારે એક મિશન લઈને નીકળે છે ત્યારે એ મિશન જ એને પોતાને વધુ સમજવામાં, વધુ પ્રક્ષાલિત કરવામાં અને વધુ પ્રોત્સાહિત કરવામાં મદદગાર થઈ પડતું હોય છે. સાહિત્ય સૌથી પહેલાં તો પોતાની જાતને ઓળખવાનો અવસર પૂરો પાડે છે. જ્યારે એ સીધો સમાજમાં જાય છે, ત્યારે એ માત્ર પોતાની વાત જ સમજાવતો ફરતો નથી પણ સમાજ પોતે એની આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે. સમાજના પ્રશ્નોને એ સમજે છે. પોતે જો સમાજની ક્ષુદ્રતાઓથી અળગો રહેતાં શીખે અને યાત્રા દરમિયાન રોજેરોજ બદલાતી પરિસ્થિતિને કારણે યાત્રિકે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં તટસ્થ રહેવું પડતું જ હોય છે તો તેવે ટાણે સમાજની, ક્ષુદ્રતાઓથી અળગો રહી સમાજને સમત્વ તરફ લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરવો એ

સાહિત્યયાત્રીનો સ્વધર્મ બની જાય છે. તે સમાજના પ્રશ્નો જોડે પોતાની નિસ્ખત જોડે છે. આનો પડવો સમાજમાં પડ્યા વિના રહે નહીં. આથી એની કૃતિ લોકભોગ્ય, લોકોપયોગી, અને લોકોન્નતિકારક થઈ શકે.

યાત્રામાં સાહિત્યકાર પોતાના ઘર કે સંસ્થાની દીવાલોથી બહાર નીકળી, ઓછેવત્તે અંશે નિસર્ગ જોડે નાતો જોડે છે. સૃષ્ટિનો આસ્વાદ કરનારની કલ્પના અને કૃતિમાં પણ પ્રાણ પુરાય છે. પ્રકૃતિ સાહિત્યકારના વર્ણનનો વિષય બને એ પહેલું પગલું. સાહિત્યકારો પોતે વર્ણવતા રસ સાથે સહચારી ભાવ પેદા કરવા પ્રકૃતિનો અનાદિકાળથી ઉપયોગ કરતા આવ્યા જ છે. પરંતુ પ્રકૃતિને ઝીલનાર સાહિત્યકારો પોતે જ તેમાં રમમાણ થઈ જતા હોય છે. પછી તેમને પોતાને અને પ્રકૃતિ વચ્ચે કશા દ્વેતનો અનુભવ જ થતો નથી. તેથી તેને સારુ પ્રકૃતિ માત્ર વર્ણનીય વિષય મટી જઈને અનુભૂતિનો એક ભાગ બની જાય છે. કુદરત તેમની કવિતા કે વાર્તાનો સહચારી ભાવ મટીને તેમની આગળ જીવતા જાગતા પાત્ર તરીકે જ પ્રગટ થાય છે. કાલિદાસના મેઘદૂત કે કુમારસંભવમાં, રવીન્દ્રનાથના 'નિઝરેર સ્વપ્નભંગ' કે ઋતુઉત્સવનાં ગીતોમાં, ટૉલસ્ટૉયની ઘણી ટૂંકી વાર્તાઓ કે નવલકથાઓમાં, હેર્મિંગ્વેની 'ઓલ્ડેમેન એન્ડ ધ સી' જેવી કૃતિઓમાં પ્રકૃતિ માત્ર વર્ણન કરવાના વિષય તરીકે નહીં, પણ કૃતિના મહત્ત્વપૂર્ણ અંગ કે પાત્ર તરીકે આપણી સમક્ષ ખડી થાય છે.

આપણા સાહિત્યકારો જો સાહિત્યયાત્રા મારફત ગુજરાત આખાની ભૂમિને ખૂંદી વળે તો ગુજરાતની પ્રકૃતિ પાસે પણ એવું અઢળક ધન છે જે આપણી છાતી, મસ્તિષ્ક અને કલમને છલકાવી દે. આખા દેશનો સૌથી લાંબો દરિયાકાંઠો આપણે ત્યાં પથરાયેલો છે. ગુણવંતરાય આચાર્યથી માંડીને ધ્રુવ ભટ્ટ સુધી આપણે ત્યાં એક તેજસ્વી ચીલો પાડ્યો છે. આગળ ઉપર પણ દરિયા તથા દરિયાકાંઠાની પ્રકૃતિ આપણા અનેક દરિયાદિલ કવિઓ કે લેખકોને પ્રેરી શકે. આપણી પૂર્વપટ્ટી જેટલી આર્થિક દષ્ટિએ દરિદ્ર છે તેટલી જ પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય અને નિર્મળ માનવીઓની હૃદયશ્રીથી ભરપૂર છે. સૌરાષ્ટ્રના સૂકા વૉકળા ચોમાસામાં સેંકડો નાનામોટા બંધો છલકાવે છે. પંચમહાલની ડુંગરાળ ધરતી પર ઝરણાં જેમ અષાઢથી આસો માસ સુધી છલકાઈ જાય છે, તેમ જો ગુજરાતના સાહિત્યકારો પોતાના કહેવાતાં સુખસગવડવાળાં પરિસરોમાંથી નીકળીને માત્ર થોડા દિવસ પૂરતા સાહિત્ય-યાત્રા નિમિત્તે પ્રકૃતિને ખોળે પહોંચે તો સમગ્ર સૃષ્ટિનો સંવાદિતાભર્યો લય એમની વાણીમાંથી અવશ્ય નીપજે અને વ્યક્તિ, સમષ્ટિ અને સૃષ્ટિનું સુસંવાદી સંગીત ઝંકૂત થઈ ઊઠે.

હજી તો સાહિત્ય યાત્રાનું પહેલું સત્ર પણ અર્ધાં જેટલું પૂરું થયું છે, ત્યાં એનું આયોજન કરનાર પરિષદને એના રોકડા લાભો જણાઈ ચૂક્યા છે. 'પરિષદ અમારે આંગણે'વાળો ગુજરાતી પ્રજાનો ઉમળકાભર્યો આવકાર પરિષદ સારુ એ અર્થમાં આશીર્વાદરૂપ બની જાય છે કે નવાજૂના સાહિત્યકારોનો ઉમળકો શતાબ્દી વટાવી ચૂકેલી પરિષદમાં નવો પ્રાણ પૂરે છે. સ્થૂળ દષ્ટિએ જોઈએ તો યાત્રાના લગભગ દરેક મુકામે કેટકેટલું સાહિત્ય વેચાય છે ! કેટકેટલાં સ્ત્રીપુરુષોને પરિષદના સભ્ય બનવાની પ્રેરણા મળે છે ! કેટકેટલાં સ્થળોએ નવી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિનાં મંડાણ થાય છે ! ગુજરાતને ખૂણે- ખાંચરે પડેલા કેટલાક જાણીતા અને કેટલાક અજાણ્યા સાહિત્ય-રસિકોની ભાગીદારી જેમ એક બાજુ પરિષદમાં પ્રાણ પૂરે છે, તેમ બીજી બાજુ એને લીધે ગુજરાતી પ્રજા પ્રભાતિયાંથી માંડીને અછાંદસ સુધીના

સંસ્કારવારસાને જતનપૂર્વક જાળવે છે.

સાહિત્યયાત્રા આમ જોઈએ તો આર્થિક રીતે આત્મનિર્ભર છે. એમાં ભળનારા સાહિત્યકારો પોતપોતાનો પ્રવાસખર્ચ ભોગવે છે. તમામ ભોજન વ્યવસ્થા સ્થાનિક આયોજકો ખૂબ હોંશે હોંશે કરે છે. સાહિત્યયાત્રા સાથે ચાલતા વાહનનું ખર્ચ પુસ્તકવેચાણના કમિશનમાંથી સહેજે નીકળી જાય છે.

અત્યાર સુધીની સાહિત્યયાત્રામાં બે રાજેન્દ્રોએ આપેલા ફાળાની નોંધ લેતા પહેલાં તેમની સમ્મતિ નહીં લઉં. કારણ એ બંને એવી સમ્મતિ આપે નહીં એવી બીક છે. રાજેન્દ્ર પટેલ એમ તો છે પરિષદના કોષાધ્યક્ષ પણ સાહિત્યયાત્રાના તેઓ પીર, બબર્યાં, ભિસ્તી બધું જ છે. આર્થિક ક્ષેત્ર ઉપરાંત ઘણી બધી બાબતોની એમની શક્તિ સાહિત્યયાત્રાને મુકામે મુકામે જણાઈ આવે છે. તેઓ અતિથિ અને યજમાન બંને તરફના લોકો સાથે સાવ સહજ રીતે ભળી જઈ જ્યાં જાય ત્યાં ઉત્સાહ અને સ્નેહ સીંચતા જાય છે. કવિ રાજેન્દ્ર શુક્લ કેદારાથી ગઝલ સુધીનો વારસો એમની જટા દાઢીથી શોભતા વ્યક્તિત્વમાં સમાવે છે. સભાઓમાં વક્તા તરીકે બોલવા ઊભા થતા મેં એમને ભાગ્યે જ જોયા છે. એમનું નામ લેવાય છે ત્યાં લોકો એમની ગઝલો અને ગીતો સાંભળવા ઉત્સુક હોય છે, અને કોઈને તેઓ નિરાશ કરતા નથી. કેટકેટલાં સ્વરચિત કાવ્યો, ગીતો, ગઝલો એમને મોઢે હશે. એમની ઉપસ્થિતિ યાત્રાને ગઝલ જેવી ચોટદાર બનાવે છે. એમનો કાવ્યપાઠ યાત્રાની ઘણીખરી સાંજને રમણીય બનાવી દે છે. હું હોંશભેર વાટ જોઈ રહ્યો છું કચ્છ તથા મધ્ય ગુજરાતના કાર્યકર્મોની તથા આગલાં વર્ષોની સાહિત્યયાત્રામાં ઊગનાર એવી જ રમણીય સવારોની.

ગાંધીકથા નિમિત્તે થયેલી ઈંગ્લેન્ડની મુસાફરીમાં આ વખતે શેક્સપિયર, વર્ડ્ઝવર્થ અને જહાંન રસ્કિનનાં જન્મસ્થાનોની તીર્થયાત્રા કરી કોઈ રજા, તહેવાર કે ઉત્સવના દિવસો નહોતા છતાં આખો દિવસ યાત્રાળુઓનો જાણે કે મેળો જ જામેલો લાગે. સાહિત્યકારોની ગુણવત્તા અને કીર્તિ ઉપરાંત આની પાછળ ત્યાંની પ્રજાનો સાહિત્ય અંગેનો રસ પણ જણાઈ આવતો હતો. આપણા લોકમેળાઓ પાછળ પણ આવો જ સંસ્કારવારસો છે. એ વારસો અમુક અંશે ભુલાયો છે, અમુક અંશે વિકૃત કે શિથિલ થયો છે. એ અગ્નિ ઉપર જે રુખ પડી છે તેને ફૂંકીને પુનઃ પ્રજ્વલિત કરવાનું કામ આપણું છે. આપણે ત્યાં પણ આવા સાહિત્યમેળાઓ થશે.

નારાયણ દેસાઈ

લેખકોને વિનંતી

તંત્રીશ્રી યોગેશ જોષી વિદેશપ્રવાસે હોવાથી એમના ઘરના સરનામે કૃતિ ન મોકલવા લેખકોને વિનંતી.

કવિતા

પત્નીવિરહ (સોનેટ ગુચ્છ) | ભગવતીકુમાર શર્મા

૧. સ્તબ્ધ સમય

(મંદાકાન્તી)

ભાંગ્યાતૂટ્યા કણસથી ભર્યા શબ્દ કે સંભળાતા
દોડ્યો એની નિકટ ત્વરયા જે પલંગે સૂતેલી;
'ચિંતા છોડો; અવ ઠીક જ છે' હોઠ ત્યાં બુદ્ધબુદ્ધયા;
પાછો આવ્યો નિજ શયન પે ત્યાં વળી ઊંહકારા
પીડાઘેર્યા; ફરી નિકટ જૈ સાવ ઢંઢોળી નાખી
કિન્તુ શબ્દો નદી-જળ સમા ઓટમાં લુપ્ત પૂરા !

દોડ્યો, વેગે કંઈ ચકરડાં ફોન કેરાં ઘુમાવ્યાં :
'આવી પહોંચો તુરત અહીંઆ સર્વ - શીઘ્રાતિશીઘ્ર !'
હું બારીએ પળ-વિપળમાં ને વળી દ્વાર પાસે;
ઠંડા ભાલે, ઉર-બબક પે, નાડીએ હાથ મૂકું;
ડોકાઉં હું વિજન પથ પે : કેમ કોઈ ન આવે ?
ભાંતે ટાંગી ઘડી ટકટકે પૂણાં તાટસ્થ્યભાવે :

શીઘ્રે આવ્યાં સ્વજન; યુગ શી લાગતી એ ક્ષણોયે;
ત્યારે થંભ્યો સમય હજીયે એમ ને એમ, સ્તબ્ધ !

૧૨-૬-૦૮

૨. પુનર્નિર્માણ

(મંદાકાન્તી)

છોડી આવ્યો ઘર : ખુરશીઓ, બારીઓ, બારણાંઓ,
મેજો જૂનાં કલમ-ખડિયા, પુસ્તકોનાં કબાટો,
જૂની ઝાંખી કંઈક છબીઓ, ભીંત લૂણે ભરેલી,
પણોં સૂકાં, અપૂજ પડવાની હવે મૂર્તિઓ તે,
જ્યાં બેસીને કદીક પીધી'તી સાથમાં ચાની પ્યાલી
હિંડોળો એ પવન અડતાં ઝૂલતો ખાલી ખાલી.

ખુશબૂ આછી હજી ફરફરે ધ્યાસની છેલવેલ્લી;
મીંચાયાં જ્યાં નયન હજી એ ખાટલો સ્તબ્ધ લાગે;
સુકકા હાથે ખનખન થતી બંગડીનો ઝુરાપો;

પાસે મૂક્યા જલસભર કો પાત્ર પે અંગુલિની
ઝીણી છાપો, ભરચક પડી ઔષધિની શીશીઓ;
સૌ પોકારે કણસી કણસી : 'હું ય સાથે તમારી.'
છોડી આવ્યો ઘર ભર્યું ભર્યું જૂનું ઝાંખું ઈંટેરી,
કિન્તુ મારા અણુ અણુ વિશે એ ફરીથી રચાતું.

૮-૧-૨૦૦૮

૩. અપૂજ

(વસંતતિલકા)

પાષાણ, કાષ્ઠ, અવ ધાતુની મૂર્તિઓ કેં;
સંખ્યા ઘણી, વિવિધતા વળી કેં અપાર;
ઊંચી, પહોળી, ચપટી, ચમકત, ઝાંખી;
થોડી છબી તિલક ને રજથી ભરેલી.
વાગા જૂના, સુખડનીય મહેક આછી
સૈકા તણાં પટ વીંધી પ્રસરે હવામાં.

દેવારતી ઝહળતી હતી - ઓલવાઈ;
ઘંટા તણી રણક થંભી ગઈ પ્રપૂર્ણ;
કીડી પ્રસાદ-કણ શોધતી કેં ફરે છે;
માળા અને ભજન-ચોપડી અસ્તવ્યસ્ત;
શ્લોકો શમ્યા, પ્રતિધ્વનિ ચૂપ મંત્ર કેરા;
ફુલો બધાં વહી ગયાં નિરમાળ સાથે.

અસ્થિફૂલોય સરિતા-જળમાં વહાં'તાં,
છે ત્યારથી અપૂજ દેવગવાક્ષ સૂનો !

૨૬-૫-૨૦૦૮

૪. પત્ર

(વસંતતિલકા)

છે યાદ મેં પ્રણયપત્ર લખ્યો હતો તે
ખેલો - સગાઈ પછી જે તુજને લખેલો ?
સંકોચ, ક્ષોભ, ભય, મૂઝવણે ભરેલો;
રૂઢિ - નિષેધ ત્યજી ઊર્મિ વડે રસેલો.
બીડેલ કાળજી કરી પરબીડિયામાં;
પ્રેમેભર્યો તદ્દપિ સંયમથી સજેલો.

પરબ વ ઓગસ્ટ, 2009

ને આદરી દીધી'તી ઉત્તરની પ્રતીક્ષા -
રોમાંચથી સભર, સ્વપ્ન વડે મઢેલી.
કિન્તુ ન પત્ર, નહિ શબ્દ, બધુંય વંધ્ય !
નૈરાશ્ય તો પ્રખર ઝીખ સમું ધીખેલું;
આવી પહોંચી સ્વયમેવ પરિણયે તું -
પ્રત્યક્ષ ઉત્તર થઈ ખતનો સુરમ્ય.

આજેય હું લખું છું પત્ર તને અસંખ્ય,
સર્નામું તારું જઈ પૂછું હું કોની પાસે ?

૧૭-૬-૨૦૦૮

૫. પિતૃગૃહે

(પૃથ્વી)

પિયેર ગઈ તું હશે : હજીય એવું લાગી રહ્યું;
નિશાળ થઈ બંધ ને પછી પ્રલંબ છૂટ્ટી અહો !
લઈ તરત બાળકો પિયર-વાટ ઝાલી લીધી;
કરી ન દરકાર કેં પ્રખર ઝીખના તાપની.
વિદાય કરી ટ્રેઈનમાં અવશ ભિન્ન પાટા સમો
ઊભો જ રહ્યું કેં ક્ષણો વિજન લાગતા સ્ટેશને.

ક્ષણો પર ક્ષણો વીતે, કઠિન રાત્રિ-દા'ડા વીતે;
ગુજારી શકતો લખી પ્રણયપત્ર ઊર્મિભર્યાં;
વળી કવનપંક્તિઓ નીપજી આવતી લેખણે
ભળીગળી જતો વિષાદ વિરહ-અગ્નિનો ઝીખમાં;
કદી ધૂસર થૈ જતું નભ, થતાં અમીછાંટણાં;
અને પ્રથમ વૃષ્ટિ શી પિયરથી તું પાછી ફરે.

પરંતુ પળી આ સમે સહુથી જ્યેષ્ઠ પિતૃગૃહે
નહીં ફરી શકે કદી જ્યહીંથી પાછી તું પૃથ્વી પે.

૮-૬-૨૦૦૮

પરબ વ ઓગસ્ટ, 2009

૬. નિરુત્તર

(શિખરિણી)

‘અરે ! પૌત્રે કેવી સરસ કરી છે પ્રાપ્ત કુંવરી !
‘ગુણે-રૂપે પૂરી, સરળ, મધુરી, કાર્યકુશલા;
‘તમે ન્યાળી એને દગસભર સંતુષ્ટ થઈ ને ?
‘ચલો, આટોપાયું પગલું ઢળતી આપણી વયે...

‘સુતાઓ કેવી તો હરખભર આવી મળી ગઈ !
‘બીજાં બચ્યાં-કચ્યાં ઉપર વરસ્યાં વ્હાલથી તમે,
‘તમે તો સંસારે તરુની નરવી છાંયડી સમાં;
‘તમારી આ મીઠી ગમતી ભૂમિકા બેહદ મને.

‘અરે, દેખો ! દેખો ! મુજ ગઝલનો સંગ્રહ નવો !
‘ચિતારાએ દોર્યું સરસ નવલું આવરણ યે;
‘દગોનું મારું આ વધતું જતું દૌર્બલ્ય નીરખી
‘તમે ચિંતા સેવો સતત - બધી યે જાણ જ મને.’

અરે ! આ તે કેવું નિબિડ ધર્યું છે મૌન જ તમે ?!
ભૂલી જાઉં છું કે સકળ અવ નિર્વાક અહીંયાં...

૨૨-૫-૨૦૦૮

કુતૂહલ | ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

(હરિણી સોનેટ)

નહીં નહીં મને સ્હેજ યે તે રહે ડર મૃત્યુનો
રહી રહી મને જાગે એનું અપાર કુતૂહલ !
કઈ ગમથી એ આવી પહોંચે કયા અણસારથી ?
કઈ ગતિથી ને કેવી ચાલે કયા વળી વેશથી ?

ખબર નથી કે બિલ્લી પેઠે દબે પગ આવશે ?
ખબર નથી કે ત્રાડો પાડી તરાપ જ મારશે ?
ખબર નથી કે ઝંઝાવાતે બધું ય ધુણાવશે ?
ખબર નથી કે વેરી રહેશે સર્કપ પતંગિયાં ?

નખશિખ હશે વ્હેવારે એ બરાબર સજજન ?
ક્તલ કરતું આતંકીનું ધર્યું મહોરું હશે ?
પશુ બની ગયા ટોળાનું એ ઝનૂન બતાવશે ?
વસૂલ કરશે નીચોવીને અક્કેક હિસાબને ?

ખબર કરીને આવે તો તો હજી કઈ ઠીક છે !
ખબર ન કરે ને આવે તો ? મજા કઈ ઓર છે !

તાજ | ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

હુમલાખોર આવશે એ વાત નક્કી છે.
જલમાર્ગે જમીન માર્ગે કે આકાશમાર્ગે એ નક્કી નથી.
બધું સાબરું કરી દીધું છે.
પણ ગુપ્તચર વિભાગ ન તો દૂરનું જોઈ શકે છે
ન તો પૂરું સંભાળી શકે છે.
હમણાં હમણાં તો કશાની એમને ગંધ પણ આવતી નથી
એમને જાણે કે કાંઈ સ્પર્શતું જ નથી.
કોઈ ગુપ્ત બાતમીનો એમને સ્વાદ જ નથી રહ્યો.
અને રક્ષકટુકડીઓ યે આમ તો ખડી કરી દીધી છે.
પણ એમનો ચીંથરેહાલ ગણવેશ છે
એમની પાસે જૂનાપુરાણાં શરનો છે
એમની પાસે કટાયેલી તાલીમ છે
ટટાર ઊભા રહેવાનું કે હોશિયાર રહેવાનું
પણ ભૂલી ગયા છે.

તોયે, મરણિયા થઈ તાજ તો બચાવવો છે
 બીજી બાજુ કહેવાય છે કે
 હુમલાખોર તનતોડ મહેનત સાથે આવવાનો છે
 નિશાને નિશાને બધું ફૂંકી મારવાનો છે
 આ વખતે હુમલાખોર ફાવી જશે ?
 તાજ હાથથી જશે ?

વિલાપ | ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

ફેલતું વૃક્ષ, લહેરતું વૃક્ષ
 મહેકતું વૃક્ષ, ટહેકતું વૃક્ષ
 ઘા...
 શોષાતું વૃક્ષ, વિલાતું વૃક્ષ
 સુકાતું વૃક્ષ, મૂંગું વૃક્ષ
 ઘા...
 નમતું વૃક્ષ, ઝૂકતું વૃક્ષ
 પડતું વૃક્ષ, પછડાતું વૃક્ષ
 ઘા...
 છોદાતું વૃક્ષ, કપાતું વૃક્ષ
 વ્હેરાતું વૃક્ષ વેરાતું વૃક્ષ
 વૃક્ષ હવે ચારેકોર ઢીમચાઓમાં.
 જરાક પવન આવે છે, ત્યારે
 એનાં જ સૂકાં પાન
 વૃક્ષને આવી આવીને વળગે છે
 હેવાયું પંખી પણ આવે છે
 ભૂલું પડતું હોય એમ ઘાંઘું થતું
 એકાદ ઢીમચે બેસે છે, ડોક ફેરવે છે
 આમતેમ જુએ છે, ચાંચ ખોલે છે
 ચૂપચાપ બંધ કરે છે, ને ઊડે છે
 મૂકી જાય છે પાછળ ઘેઘૂર સન્નાટો.

(સુરેન્દ્ર ચૌધરીની FTIમાં બનેલી ટૂંકી ફિલ્મ 'વિલાપ'નું પ્રસારણ 'લોકસભા' ટીવી પરથી 'ફર્સ્ટ
 કટ' જોયા બાદ લખાયેલું કાવ્ય)

અમદાવાદે ઠાયો | ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

અમદાવાદમાં વસ્યો.
 મકાન કર્યું
 મકાન બહાર નિસર્યો ને લથડ્યો,
 તો
 રડીખડી દેખાતી કો નારિયેળીની
 આંગળી ઝાલી લીધી.
 નારિયેળીએ પહોંચાડ્યો સમુદ્ર પાસે
 સમુદ્રે પહોંચાડ્યો મુંબઈ.
 મુંબઈએ ફેરવ્યો ગલી ગલી
 ગલી ગલીમાં ઘૂમ્યો
 પણ એ મારો વિસ્તાર ક્યાં ?
 એ મારું ઘર ક્યાં ?
 ઘર શોધું, લથડું
 સમુદ્રને વળગું
 સમુદ્રે પહોંચાડ્યો પાછો નારિયેળી પાસે
 નારિયેળીએ પહોંચાડ્યો મકાન પાસે
 મકાનમાં પ્રવેશું
 જોઉં તો
 મકાનમાં બેઠું ઘર મારી રાહ જુએ.
 અમદાવાદે ઠાયો.

એક મૌલિક અનુસરણ યાને ગઝલના ને મારા જન્માક્ષર | લલિત ત્રિવેદી

(દીર્ઘ ગઝલ)

કરો સમસ્તીકરણ કે પૃથક્કરણ એનું
જુદા જ જણમાં થયું છે રૂપાંતરણ એનું.
પહાડ જેવું અટલ છે પ્રખર રટણ એનું
વહી રહ્યું છે અસ્થિમાં પરમ ઝરણ એનું.
છે એક નામ લખેલું હરેક કણ એનું
બચાવી લીધું છે એણે દટણપટણ એનું.
એ ખુશબૂઓ... એ બગીચા... અને ભ્રમણ એનું
સમેટી લીધું પલાંટીમાં પર્યટણ એનું.
ભલું થશે પ્રભુ ! સ્વીકારી લે તું પણ એનું
તને દઝાડશે નહિતર કઠોર ઋણ એનું.
થયું છે ઘરમાં ને ઘરમાં જ અપહરણ એનું
જડે તો શોધી લાવો કોઈ બાળપણ એનું.
થયું તું તે જ પ્રસંગે ખરું મરણ એનું
ખરા પ્રસંગે થયું નહિ અતિક્રમણ એનું.
શરીર ઊજવે છે નવ્ય સંસ્કરણ એનું
સ્મરણ કરે ને કરે નિત્ય જાગરણ એનું.
ઊઘડતું હોય કમળ એમ ઊઘડે છે ગઝલ...
અને છે શબ્દના તંતુઓ આભરણ એનું.
પૂજા ને આરતીની ખુશબૂ પ્રગટે એમાંથી
તમે એ વાંચીને પામી શકો નમણ એનું.
ખુમાર દીવડાના તેજનો તને શું કહું -
અમે તો જીવી જશું ઝાલીને કિરણ એનું !
કદાચ આ જ હશે ફળ મારી તપસ્યાનું
સુવર્ણસોંસરું દેખાય છે હરણ એનું.
રણક સંભળાય છે ઝાલરની ઔર ઔર હવે
શમી રહ્યાં છે અસ્થિઓ અને ખણણ એનું.

કહી શકાતી હશે કોને આસુરી વેળા ?
ને ક્યારે ક્યારે એ મૂકી શકે ચરણ એનું ?
પ્રણામજોગ છે આ સાત સાત અશ્વો પણ
વહન કરે છે તેજ ક્યાંથી ક્યાં લગણ એનું.
ન એનું સ્થાન ખસે છે... ન ધ્યાન તૂટે છે...
થતો ભૂકંપ ભલે કે ખરે પરણ એનું.
આ ઝાડ પાન ધરા આસમાન્ન ચૌદ ભુવન
આ પંખીડાં ય છે એનાં અને છે ચણ એનું.
હિસાબ ને કિતાબો સૌ રહી ગયા અધવચ
મેં મંત્રમુગ્ધ થૈ માણ્યું વશીકરણ એનું.
પરોવી મોતીડાં શું કરશું આપણે, ભક્તો !
કે બસ છે આપણે માટે તો રણઝણણ એનું.
તને ખબર ન પડે તે સહજ ઉગારી લ્યે
અને ન પીટશે ઢંઢેરો શાણપણ એનું.
ઘણીય રાત પછી ભરવું પડ્યું છે પગલું
રખે તું માનતો કે છે હૃદય કઠણ એનું.
ફરીથી કોઈ સમાધાન રાત લાવી છે
ફરીથી ખોટું પડવાનું સમીકરણ એનું.
અવાજ વાતના વાસણ અને વિચારોના
ને રાત આખી ખખડતું સતત શ્રવણ એનું.
સુખેદુઃખે તે ભળી ગયા છે એકબીજામાં
તો કેમ એક અલગ ને અકળ વલણ એનું ?
ગણીગણીને લેશુંદેશું તોય શું વળશે ?
સવાર કોની પડવા દે છે આક્રમણ એનું ?
સરળ ઉકેલ અહીં કોઈ કામ નહિ લાગે
જુદા જ અન્નપાણીમાં છે મેળવણ એનું !
ગળા સુધી હવે તો ધસમસી ગયાં પાણી
હવે તો આવશે કોઈ નિરાકરણ એનું.

ન સગ્ગે હાથ જલાવત એ આમ પોતાને
 કદાચ આમ પૂરું થૈ ગયું જમણ એનું.
 જુઓ કે આપણામાંથી જ કોઈ હોઈ શકે
 એ શબ્દ પરથી હટાવી દો આવરણ એનું.
 શું બંદોબસ્ત છે કોઈ યા કોઈ દહેશત છે ?
 હરેક જણ ન બને આમ ઓશિંગણ એનું !
 છતાંય કેવું કે ક્યાંયે ન એનું નામ આવે
 સમગ્ર શહેર છે એનું ને છે ચલાણ એનું.
 સવારે બે મિનિટનું હું મૌન પાળું છું
 થઈ નહીં જે મુરાદો કદી પૂરણ એનું.
 કાંઈ દુભાષિયો ય તરજુમો કરી ન શકે
 અને બની ન શકે રાત્રિઓ શરણ એનું.
 આ કાંગરા જ ફક્ત ખરતાં હોય એવું નથી
 જવું ને આવવું ય થૈ ગયું જિરણ એનું.
 ગુફા અરણ્ય તમસ કલ્પવૃક્ષ ત્વચાઓના
 રમતરમતમાં ક્યાંથી ક્યાં થયું રમણ એનું.
 પછી ઉદાનમાં સૂર્યાસ્ત કે સભાઓમાં
 ને રાત આખી ઘરે જાગે છે ગૂરણ એનું.
 અદા કરું તો શી રીતે હું ઋણ કમરાનું
 ભુલાય ક્યાંથી, ખાધુંપીધું છે લવણ એનું.
 જુએ છે જ્યારથી એ ઊડતો ઊડતો માળામાં
 બની ગયું છે સીમિત ત્યારથી ઊડણ એનું.
 મેં સાચવીને મૂકેલું છે એક સંદૂકમાં
 અણીને વખતે મદદગાર એ સ્મરણ એનું.
 ડૂબી જવાયું એવું જાતની પળોજણમાં
 કે થૈ ગયું હતું સાચે જ વિસ્તરણ એનું.
 હું જ્યારે જ્યારે નિહાળું છું આ બગીચાને
 તો ફૂલછોડને લાગે છે જણ અભણ એનું !

શિશુ પરિતજની ભીંતે કરે છે ચિતરામણ
 ને એક આગવું શિખવાડે વ્યાકરણ એનું !
 કલમ ને દાંત કસાયેલા શું લખી શકશે -
 - અલડ ને મીઠું રમતિયાળ બાળપણ એનું !
 ભલું એ વ્હાલનું થાજે મને રૂડો રાખે !
 ભલું એ આંખડીમાંથી અમીઝરણ એનું !
 લીલી ને લાલ પીળી ચૂંદડી ઘૂમે ગરબે...
 અબીલ ગુલાલ કંકુ ચોખા છે વરણ એનું !
 નવો જ સૂર્ય ઊગ્યો છે લઈ નવી સમજણ
 નવી જ સુરખિ... ખુશબૂ... ખુશબૂ... ચિતરણ એનું !
 સુગંધ રંગ ઋતુ ક્યાં હવે પીડાઓમાં
 ઉતારું ક્યાં જઈને શુષ્ક અવતરણ એનું.
 કોઈની પાછળ એ સરતો હો એવું લાગે છે
 છતાં જુઓ કે છે મૌલિક અનુસરણ એનું.
 સુગંધ હૂબહૂ લઈ આવવાને નીકળ્યા છે...
 કલમ ને શાહી ને કાગળ છે ઉપકરણ એનું !
 ગૂંથે છે વેલ બુટ્ટા મોર કોરા કાગળ પર
 ભરે છે ખુશબૂ ગઝલની ભરતગૂંથણ એનું !
 મળી ગયા છે ગઝલના ને મારા જન્માક્ષર
 મળી ગયું છે ગઝલને ય ગમતું જણ એનું !

અર્પણ - મિત્ર અરવિંદ ભટ્ટને

શગને સંકોરો | ગિરીશ ભટ્ટ

છોડ્યો અમે બાળાપણનો દેશ;
વેલ્યુંથી ઉતરાવો, મારા સાંભભા !

ઝળહળ ઝળહળ છે રામણ-દીવડો,
ઝળહળ ફળિયા ને પરસાળ;
થનગન નાર્યંતો મનનો ઓરડો,
ઉંબરેથી હેયું ભરતું ફળ !

ઊભી છું હું લજામણી વેલ;
શરમુંને છોડાવો, મારા સાંભભા !

પાડે ચાંદરડાં કમખલ આભલાં,
ઝબકીને જાગે ચારે ભીંત્ય;
અચરજમાં ડૂબેલા બે ટોડલા,
ક્યાં જાણે, જગની કેવી રીત્ય ?

સાવ રે અધૂકડા, બેય કમાડ;
હળવેથી સંચરજો, મારા સાંભભા !

સાગ-સીસમનો જડિયલ ઢોલિયો,
ઓશિકે ઓરતાના વંન;
ખનકે કડલાં ને ધીંગી કાંબીયું
એથીયે અદેકરું ખનકે મંન.

ધૂંઘટ ખૂલવાની આવી વેળ;
શગને સંકોરો, મારા સાંભભા !

r

વાર્તા

કાઠું વરહ | કલ્પેશ પટેલ

બસના ખખડાટે ભાગોળની શાંતિને ખોરવી નાખી. ઓટલા પર બેઠેલા બે-ચાર વડીલો જરા સળવળ્યા. બસમાંથી ત્રણ મુસાફર ઊતર્યા. દરવાજો વાસી કંડકરે તરત જ ઘંટડી મારી દીધી. આવી હતી એ માર્ગે બસ પાછી વળી ગઈ...

– ‘ઓહો, લીલાબુન ! ઘણે દને આયાં ને કાંય !’ બસમાંથી ઊતરનાર સ્ત્રીને વડીલોએ ઓળખી આવકાર આપ્યો.

– ઓવ્વ કાકા ! નવરી પડું ત્યારે આવું ને !

– અમે તો તાણં નવરાધૂપ છીએ. કાઠા વરહમાં ઓટલા તોડીએ છીએ... આધેડ વયના પુરુષે નિસાસો નાખવા જેવું કર્યું.

– તોયે તમારે ભેજોમાં તો કાંકેય હારું છું કાકા ! અમારી બાજુ તો લોક પાલી જયું બિચારું !

– ‘બુનની વાત હાચી છું’ ત્યારનો ચૂપ હતો એવો એક પુરુષ બોલ્યો : ‘આપડા બોર તો એટલા ઊંડા નંઈ. મોટરેય ઓછા પાવરની જોવે. જ્યારે બુન ઈયાંની મેર તો લાખ રૂપિયા હોય તાણં બોર થાય. અનં એય કરમમાં પોણી ના હોય તો રહીએ કોરા ધાકોર !’

– કાઠા વરહમાં હઉંને કાઠું છું, ભા ! ઉપર પોણી હોય કે ઊંડે, મૂળે વહરાત જ ના આવે પછી કરીએ જ શું ? શેતીમાં શાર ના આવે એકઝૂ ધંધા-રોજગારવાળા નવરા જ થઈ જોય ને ! પરાંતીની બજાર પેલાં ચ્યેવી ધમધમતી’તી. અતારે જઈને જુઓ તો મોંખો મારં છું વેપારીઓય !

– ભૈ એ તો કૂવામાં હોય તો અવાડામાં આવે. કે’વતમાં કીધું જ છું નં ! કણબી પૂંઢે કરોડ, કણબી કોઈની પૂંઢે નંઈ !

વડીલો કાઠા વરહની ચર્ચામાં પડી ગયા પણ આગંતુક બહેનને ઉતાવળ હતી એટલે કહે : ‘મુંયે ચાર (ઘાસ) માટે જ આઈ છું, કાકા ! કીધું કે, હવાર-હવારમાં ભૈને ભેગી થતી આવું... એકાદ ટ્રેક્ટર ચાર આલં તો હાલ પૂરતું તો ગાડું ગબડે !

– ઓવ્વસ્તો, ભા ! બુન છું તે ભઈની કને જ આશા રાખે ને !

– બુનને તો આલીએ એટલું ઓછું, ભા !

– આલવાનો જીવેય જોવે, હોં કે !... એક ડોસાએ ખાંસી ખાઈ લઈને ઉમેર્યું : ‘બાકી ઘણાંને તો હોય તોય આલતાં જોર આવે !’

– ના હોં, અમારે રણછોડભૈ તો હારા છું. ખોટું શું કોંમ બોલું ? ભાઈનું ઉપરાણું લઈ બહેન આગળ ચાલી. એને તરસ લાગી હતી. સવારે રકાબી ચા પીઈને એ ઘરેથી નીકળેલી. રસ્તામાં કશેય પાણી પીવાય નહોતી ઊતરી. સવાર-સવારમાં ભાઈને મળી લઈ ચારની વાત કરી લેવાય તો એના જીવને ટાઢક થાય એમ હતી. બને તો બપોર પહેલાં

s ભેજો = ભેજવાળો પ્રદેશ.

જ પાછાં વળી જવાની એની ગણતરી હતી. ભાઈને ત્યાં 'મહેમાનગતિ' નહોતી કરવી એને. નાહક ભારે શું કામ પડીએ ? ઘી ચેટવું મોંઘું છે આજકાલ ? ભાભી કાઢી નાખવા જેવી તો નથી પણ બળતરાવાળી તો ખરી જ ! ભઈ તો દિલનો દિવાવર છે નકર ! ભાભી તો ગમે એમ પણ પારકી. ભઈને બળે એટલું એને ઓછું બળે ? ઈમ તો ટ્રેક્ટર ચાર આલતાંય એને કાઠું જ પડવાનું... પણ, ભઈ આગળ ઈનું હોંડે નંઈ એટલે... હશે... લોક કરતાં હારું છે તોયે... એમ વિચારતી લીલા વાસની દિશામાં વળી. બે-ચાર ઘર મૂકીને જ ભાઈનું ઘર હતું. એણે છેટેથી જ નજર કરી. ભાભી વાંકી વળીને આંગણું વાળતી હતી. નણંદ સામે નજર કરી લઈનેય એ સાવરણો ફેરવતી રહી.

– ચ્યમ, ભાભી ? લીલાએ જ પહેલ કરી.

– આવો બુન ! ખાટલો નમાવીને બેઠાં ! આવું છું, અબઘડી ! લીલાએ ઓશરીમાંનો ખાટલો ઢાળ્યો. હાશ કરતીકને બેઠી. પછી તરત જ ઊભી થઈ અંદર જઈ પાણી પી આવી.

– ભઈ નથી ?

– શેમમાં જ્યા.

– મગફળી કાઢી તે ?

– ના.

– હારી અર્શી, નંઈ ?... ભાભી તરત સજાગ થઈ ગઈ : 'હમજ્યા જેવું... ખરચો નેકળ ! ઉણ તો વાઈ એવામાં મોટર બળી જઈ'તી. એટલે એક પોણીની તૂટ પડી. શું કરીએ પણ ! વાઈ એકચૂ લેવી તો પડે કે નંઈ...!

લીલા થોડીએક વાર મૌન જ રહી. બોલવા માટેના શબ્દો શોધતી હોય એમ... ભાભી પક્કી છે એમ તો. મોર્ય-મોર્યથી આડ બાંધતી હશે. એના મનથી એમ કે, બુન આયાં છે તે કાંક ને કાંક માગવા જ આયાં હશે ! માગવા આવી હોઈશ તોય ભઈના ઘેર આઈ છું. કોય તરઈ (પારકા)ના ઘેર નથી આઈ, હા ! પિયોરમાં તો હક્ક છે છોડીનો... ભાભીને કુણ કે' પણ ? આંય ભરી પથારી ઉપર બેશી જ્યાં છે એકચૂ ! બાપના ઘેર તો હાંલ્લાં કુસ્તી કરે છે ! અમે તો ઝેણપણમાં મજૂરી ફૂટી-ફૂટીને મરી જ્યાં છીએ. તાણં તો ઘર અધ્ધર આયું છે ! મારો ભઈ તાણં તો નખ જેવડો અતો !...

ગઢી પાસે હાથ ધોઈ ભાભી ચોપાડમાં આવી. પાલવથી હાથ લૂછતાં કહે : 'ચા મેલું લીલાબુન થોડી ?'

– મરવા ઘાં ને ભાભી !

– ચ્યમ ઈમ ? ચા તો તમોને બઉ વા'લી ! થોડી પીજો !

– હારું તાણં મેલાં. પણ, રકાબી જ હોં !... ભાભી બોલ્યા-ચાલ્યા વિના રસોડામાં ગઈ.

– દૂઝણું છે ?

– એક દો'વા દે છે વળી ! બે તો ઉતચી (વસૂકી) જઈ. એક વેચી દીધી તમારા ભઈએ !

– ચ્યમ ઈમ ?

– ચારની રોંમાયેણ. કાઠા વરહમાં નથી પોંકતી ! શું કરીએ ?' દીવાલની આડશ

હતી પણ વાતો ચાલતી રહી. પોતપોતાને સાચાં ઠેરવવા સામસામી દલીલો થતી રહી.
– તોય ભાભી ! તમારે તો ઓછા ખરચની શેતી. અમારે તો ફોતરુંય ફરી જાય છે ઓવ્ !

– ઓછું ખરચ તો કે'વાનું બુન ! ઠેરનું ઠેર છે બધું ! અમારે ભેજામાં પોણી ઉપર ખરાં. પણ જમીન તો રેતવી (રેતાળ) નંઈ ? તમારે તો ચીકાશવાળી – ઉપજાઉં !

લીલાએ નિઃશ્વાસ નાખ્યો. ભાભીનો સુંવાળો ખૂણો શોધવા લાગી. બહાર જબરો તડકો ચડી આવ્યો હતો. એક ફૂતરું છાંયડા પાસે આવી ભીની માટી ઉસરડીને બેસી ગયું. લીલા એને ઉઠાડવા માગતી હતી. પણ પછી, 'છોં બેઠું' એમ ધારી મૌન રહી.

એકાએક યાદ આવતાં પૂછ્યું : 'દીપક ચ્યાં જ્યો ?'

– રમતા હશી ચ્યાંક !

– બપ્પું. વાટમાં ચ્યાંય ઊભા રહેવાનોય વેત ના પડ્યો. આવશે એવો 'શીંગભૂજિયાં' હુંભાળીને નેંહાકો નાખશે !

– નેંહાકો તો શનો નાખં ? રોજ ઊઠીને દહની નોટ વાપરં છે કુંવોર ! બોલતી ભાભી સ્ટીલના કપમાં ચા લઈને આવી.

– તમે નંઈ પીવોં તે ?

– મું ચ્યાં પીઉં છું કો'ય દંન ?

– ભાઈ માટે રાખી ?

– ઈમને ચાની બઉ હાડાબારી નંઈ. હવારે જોવે બસ !... લીલાએ ચા પીવા માંડી. પરંદ ન પડી... આ તે કોંય ચા છે ? દૂધ તો નાખવા ખાતર નાખ્યું છે. ભાભીનો જીવ જ એવો ટૂંકો, બીજું શું ? બુન તો નકર કુના ઘેર આબ્બા ? અમારે આવાએ તો બુનને ભાળીને ગાંડા ગણતર થઈ જોંય... હશે... આપડે તો ઘડી-બે ઘડી માટે આવીએ...
– ભઈ કયા ખેતરમાં જ્યા છે ? ઢૂકડા કે આઘા ? લીલાએ પૂછ્યું.

– 'આઘે જ્યા છે.' ભાભીની આંખમાં ચમકારો ઊઠ્યો ન ઊઠ્યો ને અદશ્ય થઈ ગયો : 'ઢૂકડે તો શું લેવા જોંય ? લીલી ચાર વાઈ'તી તે વે'લી ખવરાઈ મેલી !'
– ઈમ ?

– હાસ્તો ! ભાભીએ કહ્યું : ઉણ પડી એટલી વપત (વિપત્તિ) તો દશમનનેય ના પડજો....

– હાચમાચ એવું કાઠું છે, ભાભી ?... બેનના દિલમાં તરત જ ભાઈની ચિંતા વસી. સ્વાર્થ થોડોક છેટે ગયો જરાવાર...

– ત્યારે શું મું ખોટું કે'તી હોઈશ ?... ભાભીએ લહેકો કર્યો. એંડાં વાસણ રસોડામાં લઈ જતાં બોલી – 'તમતમારે નિરાંતે બેસો. મું ભૈડકું લઈ આવું !'

– ભૈડકું શું કોંમ ?

– શીરો કરવા. ચ્યમ તે !

– પણ... મું ખાવા રોકાવાની નથી.

– ચ્યમ ઈમ ? પિયોરને તો હમૂળગું ભૂલી જ જ્યાં !

– આઈશું પછી. ઘણા દનં છે આબ્બાના ! આજે તો જવા જ ઘાં પણ !

– આ રીતે રઘવામાં અવાય ?

– શું કરું ? આયા વગર ચાલે એવું જ ન'તું ભાભી !... લીલાથી ઢીલાં થઈ જવાયું. ગરીબડા સ્વરે બોલી : 'ઘરમાં ચારના નોંમે તખલુંય નથી. એકઝ્ મનં ય્યુ, ભઈને ભેગી થતી આવું... ઢોરાંનાં ઓશિયાળાં મુઢાં જોવાતાં નથી, ભાભી ! એકાદા ટ્રેક્ટરનો જોગ થાય તોય ઉનાળો ટૂંકો થાય. આગળ ઉપર તો જોયું જશે પછી ! મીં તમારા નણદોઈને કીધું કે, ભઈને ફોન કરો. પણ ઈમની તો ખબર જ છે નં ? સાળાને કે'તાં મૂછ નેચી પડી જાય તો ? એકઝ્ પછી મારે જ આવવું પડ્યું... ભાભી રસોડામાંથી ખાલી ડબ્બો લઈ આવીને બોલી : 'જીવ તો ઘણો બળં છે, બુન ! પણ, ચારનું તો એવું છે કં... ના કીધું ? ઉણ તો અમારં જ કાઠું છે. પછી તમને તો ચ્યેવી રીતે આલી શકીએ ? તોયે તમારા ભઈને પૂછજો... તમારી ભઈ-બુનની વાતમાં મું મોંથું નંઈ મારું !'

– મું તો ચ્યેટલી આશા લઈને આઈ'તી ભાભી !... લીલાને તો રોવાનું જ બાકી હતું. મનમાં તો અનેક વિચારો આવી ગયા. ચારનો વેત નંઈ પડે તો એવાએ (પતિ) તો ઊંધું જ બોલવાના. કે'શી, પિયોર-પિયોર કરતી મોટા ઉપાડે જઈ'તી ને ! આઈ ને હાથ હિલોળતી પાછી ? તારો ભાઈ કશું પરખાવે એમ નથી. તું નાહક એને માટે જીવ બાળે છે...

– ઓમ ઢીલાં ઘેંશ થઈ જ્યા વગર બટાકા શમારોં હેંડાં ! ચાલશીં કે લીલું શાક લઈ આવું ? ગોમમાં બળી આ શાકની તો નિત ઊઠીને લોળી !

– મારે તો જે અર્શે એ ચાલશે, ભાભી ! શીરોય મરવા ઘાં મું તો કઉં છું !

– મરવા દેવાતો અર્શે ? તમારા ભાઈ જોયા છે ? ચાંબડું ઊતારી નાખે ઓવ્વ !... કહેતી ભાભી અંદરથી બટાટા ને ચપ્પુ લઈ આવી.

– 'લ્યો ! મું આવું અબઘડી !'... ભાભી ઝપાટે ગઈ. લીલા રસોડામાંથી તાંસળું લઈ આવી. બટાટા ધોઈ નાખ્યા. સમારવા બેઠી. ગણગણાટ તો ચાલુ જ હતો : 'પાછાં કી 'છં, ભાઈ ચાંબડું ઉતારી લે. ભાઈ તો બિચારો ગરીબ ગાય જેવો છે. એટલે તો તમોને મોકળું મેદાન મળી જ્યું છે. બાકી, એક ફેરો ચાર તે કોંય મોટી શોગાત કે'વાય ? એટલું ખહલું (ચાર) તો લોક અમથુંય ભેળાઈ મેલં છે. અને આ તો માની જણી બેનને આલવાની છે. ઈમાં વળી હા-ના થાય ?

– 'ફઈ ! તમે ચ્યાણં આયાં ?' દીપક દોડતો આવ્યો.

– અબ્બી હાલ બેટા ! ચ્યાં જઈ આયો તું ?

– શેતરમાં.

– એકલો ?

– ના. પપ્પાનં બે.

– આઘે કે ઢૂકડે.

– ઢૂકડે.

– તારા પપ્પા તો આઘે નથી જ્યા ?

– ના. કાલે જ્યા'તા. બે દનં તો ઢૂકડે જ જવાનું. મફફળીઓ લેવાઈ જાય ને !

– ગપ્પાં. ઢૂકડે વળી મફફળી જ ચ્યાં વાઈ છે ?

– બેયે ખેતરમાં વાઈ છે. પણ ફઈ ! શીંગ ભૂંજિયાં ના લાયાં મારી ઓલે ?

– લાબ્બાની જ અતી, બેટા ! પણ, એશ.ટી. ઊભી જ ના રહી. લે, મું પઈશા આવું તે તું લઈ આય ! લીલાએ પાકિટમાંથી ચેસા કાઢીને આપ્યા. છોકરો દોટ મારતો ગયો. લીલાની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં : 'મેર મૂઈ ! તું તો ભાભી છે કં ગયા જલમની વેરવી. સગ્ગી નણંદ આગળ જૂઠ ? ના આલવી હોય તો મુઢામુઢ ના પાડવી'તી... પાછી, મને કે', લીલી ચાર વાઈ'તી. જૂઠ કો'યનું છૂપું રહું છે તે તારું રે'શે ? પાપ તો છાપરે ચડીને પોકારે... લીલા ઊભી થઈ. શાકનું તાંસળું અંદર મૂકી આવી. મનમાં તો એવી નફરત ઊઠી કે, અબી હાલ પાછી જતી રહે. નથી ખાવો તમારો શીરો. આવાં જુઠાં લોક સાથે તો સંબંધ હોય કે ના હોય બધું સરખું... પણ, ભાઈ ? ભાઈ જોણે તો ઈને ચ્યેટલું દુઃખ થાય ? શેર લોહી બળી જાય બિચારાનું... ભલે ને બળે... એનેય ખબર તો પડે કે – હગ્ગી બુનના મેંહાકા લે એ ચાલે કાંઈ ? તમારે તો કાઠા વરહમાં બુનને ટેકો કરવાનો હોય એને ઠેકાણે આવી રમત રમો એ ચાલે ? મનમાં અનેક વિચારો ચાલતા રહ્યા તોય લીલાએ શાક વઘારવાની તૈયારી કરી લીધી. ભાભીયે ભેડકું લઈ આવી ગઈ.

– તમે શું કોમ રસોડામાં પેઠાં ? મું નથી કરનારી ? પંખા હેટે બેહાં નિરાંતે...!

– મેં કું નવરી બેશી રઉં ઈના કરતાં એકાઠું કોમ કરું તો તમારે એટલી ઓછી ધમાલ...

– ઈમાં શાની ધમાલ ? છોડીઓ તો કુના ઘેર આબ્બા ? કહેતી ભાભી શીરાની તજવીજમાં પડી.

– બુન – બુન ! મું શીંગ-ભૂંજિયાં લાયો ! છોકરાએ દોડતા આવીને કહ્યું.

– કુણે લઈ આવ્યાં ?

– ફઈએ.

– તમનેય શું કે'વું લીલાબુન ! છોકરાંને બગાડી મેલશાં.

– કાંય બગાડી જતાં નથી. ફઈ કાંય રોજ આવીને બેશી રે'વાની અતી ? લીલા બોલી. મનમાં તો બીજા જ શબ્દો ઊગ્યા – 'બગાડશોં તો તમે. જૂઠું બોલતાં શિખવાડીને !...'

– તમતમારે બેહાં. મું કરું છું હળવે – હળવે... લીલા વળી ખાટલામાં બેઠી. ગરમી વધી ગઈ હતી. એણે નિસાસો નાખ્યો : 'ચ્યેવો તપ્યો છે ! બે મઈના કાઢવા જબરા કાઠા ! કુણ જોણે શુંયે થશે ? ઓછામાં પૂરાં આવાં કાળજાબેણાં (કાળજું બાળી નાખે એવાં) વરહ. રોમ જોણે ચ્યમ કરીને જિવાશે ?' લીલાએ ફરીથી નિસાસો નાખવા જેવું કર્યું. એટલામાં રણછોડ આવ્યો. દૂરથી જ બેનને જોઈ. સુકકા રણ જેવા એના ચહેરા પર લીલારો ફરી વળ્યો : 'ઓહોહો ! લીલાબુન આયાં છે ! આવોં બુન આવોં ! હાજોનરવાં તો ખરાં ને ?'

– અમને તે શું થવાનું હતું, ભૈ ?

– તે એકલાં જ આયાં ? ભાંણિયાને ના લાયાં ?

– ઈનું ભણતર ના બગાડાય ને ! આ તો મારે આયા વિના ચાલે એવું નો'તું એટલે થયું કે, જઈ આવું ઊભાઊભ !

– એવું તે શું કોમ અતું બુન ?... રણછોડ બોલીય નહોતો રહ્યો ને રસોડામાંથી બૂમ પડી : 'કઉં છું... ખાંડનો ડબ્બો ઉતારી આલજો !'

– તમારાં ભાભીનું આ જ દુ:ખ. સખેથી બેસવા જ ના દે ! ભઈ-બુન બે ઘડી નિરાંતવાં બેઠાં તને ના જિરવાણાં ?

– પોંકાતી નથી. નંઈ તો તમોને ના કહું !

– હા ભઈ હા ! આ ઊભો થ્યો લે. રણછોડ ઊભો થઈ રસોડા ભણી ગયો. લીલાએ યાદ કરાવ્યું : ‘પણ ભાભી ! ખાંડનો ઝેણો ડબ્બો તો ભરેલો છે !’

– ખાંડ ચ્યાં, મુંચ ભૂલકણી છું બુન ! એ તો ચોખા ઉતારવા’તા ! રણછોડના અંદર ગયા પછી ઘૂસપૂસ જેવું સંભળાયું. રણછોડ બહાર પણ તરત આવ્યો. લીલાએ એનો ચહેરો વાંચવાનો પ્રયાસ કર્યો. પણ ખાસ કશું વાંચી ન શકી.

– બાકી બધું ચ્યમ છે બુન, કે’ ?

– કીધાજોગું નથી ભૈ ! એટલે તો આઈ છું ! લીલા પાછી ઢીલી થઈ ગઈ.

– ઢીલી થઈ થ્યા વગર કે’, વાત શી છે ?

– કે’વા બેશીએ તો... રોમાયણ છે આખી ! પણ, ઈમ તો મું કુની છોડી છું ! કપાઈ જાઉં પણ નમું નંઈ હા ! પણ, આ તો ચારના વખે આઈ છું. ગમે તે કરોં પણ એકાદું ટ્રેક્ટર ચારનો હાંધો પાડી આલો ભૈ !

– તમેય ખરોં છોં બુન ! ચાર નો’તી તો વે’લાં ના કહીએ ? તૈણ ટેલર ચાર નેંકળ ઈમ છે. બે ટેલર તો મારે પોતાને રાખવી પડશે. બાકી, એક ટેલર નરશંગને આલવાનું છે... હવે એ રહ્યો આપડો ભાગિયો. આખા વરહથી કહી મેલ્યું હોય ને આપણે ના પાડીએ તોયે ખોટું પડે. આજે તો પાછો બો’નુંય આલી જ્યો. આ રહ્યા જો બસો રૂપિયા !

– ત્યારે તો મારે ધરમ-ધક્કો જ ને ?

– પણ, લીલાબુન તમે એટલાં કાચાં તો ખરાં જ. એક ફોન ના કરી દેવાય ? દિલાની દુકોને ? હલાવ્યા વિના દાહે તે ઓંનું નોંમ !

રસોડામાંથી અવાજ આવ્યો : ‘તે બો’નું પાછું આલી ઘાં. નરશંગને પઈશા ખરચીને જ લેવાનું હોય તો બીજેથી લેશે. બુનને નેંહાકો પડે એવું કરાય ?

– બધીય વાત હાચી પણ જુબોનની કિમ્મતનું શું ? બોલીને ફરી જતાં મને તો ન ફાવે !

લીલા મૂંગી રહી. મગનું નામ મરી ન પાડ્યું એણે. થોડી વાર આડીઅવળી વાતો ચાલી. પણ ખાસ કાંઈ જામ્યું નહિ. ‘ચાર’ની વાતનું ભારણ રહ્યા કર્યું...

– લ્યોં હેંડાં બુન ! હાથ ધોઈ લ્યોં !... પરાણે ઊઠતી હોય એમ લીલા ઊઠી. હાથ ધોઈ આવી. આંખ સામે ભેંસોનાં ગરીબડાં મોઢાં વલવલતાં હોય એમાં શીરો તે ગળે ઊતરે ? બહુ ખાવું નહોતું તોય ભાઈ-ભાભીએ મનવર કરી-કરીને ખવરાવ્યું. બધાંના ખાઈ લીધા પછી વાસણ ઊટકવામાંય લીલાએ ભાભીને મદદ કરી.

– ઘડીક આડાં પડોં, બુન !

– મારે તો નેંકળવું પડશે.

– આવા તાપમાં જવાતું અશે ?

– તાપને ગણકાર્યોં ઓછું ચાલશે ? બીજે ચ્યાંક ચારની તપાસ કરાવું ને ! તમારા બનેલી તો વિશ્વામાં રૂયા હશે ને ?

– મનમાં ઓછું ના આજતાં બુન ! કાઠા વરહમાં દશા જ એવી છે કં કુણ કુને મદદ કરે ? જેમ-તેમ કરી ચોમાહા ભેગા થઈ જઈએ એકચૂ નિરાંત !

– હારું ત્યારે મું નેંકળું !

– નેંકળવું જ છે બુન ? રણછોડ ઢીલાઢસ અવાજે બોલ્યો –

‘આ તે કાંચ આયું કે’વાય, બુન ?’

– ‘તે મું ચ્યાં મેમાંનગતિ કરવા આઈ’તી ભૈ તે રોકાઉં ?

વળી, પાછો એનો એ આકરો સવાલ !

– હારું ત્યારે બુન ! આવજો. બનેલીને રામ રામ કે’જો મારા વતી. ભોંણિયાને પરીક્ષા પતે એટલે રે’વા મોકલજો ! મેલી જઉં ભાગોળ લગી ?

– ના... ના ! તમતમારે આરોમ કરોં. હું તો જતી રહીશ. ચ્યાં અજોંણ્યું હતું ?

– રોં’ બુન !... ભાભી દોડીને આવી : ‘ચ્યાં જઈ થેલી ?’

– આ રહી ચ્યમ ?

– કાચી કેરીઓ છે, લઈ જાઓ થોડી ! અનં... કારેલાં આલું ? શેઠા- પાડોશીના ત્યાંથી આયાં છે...

– પૂછવાનું હોતું અશે ? છોંનીમોંની લઈ આય !... રણછોડે છાશિયું જ કર્યું. ભાભી દોટ મારીને કારેલાંય લઈ આવી. લીલાની થેલી ભરાઈ ગઈ. એના ચહેરા પર પહેલી જ વાર સંતોષ ઝળકી ઊઠ્યો : ‘ચ્યાં જ્યો દીપક ?’

– ટી.વી. જોવા જ્યો અશે, બાજુમાં. લીલાએ પાકિટ કાઢ્યું.

– રે’વા ઘાં શું કરોં છોં, બુન ?

– ભત્રીજો તો માગં નં !

– કાંચ આલવા નથી હેંડાં !... લીલાએ પરાણેય દશ રૂપિયાની નોટ ખાટલામાં મૂકી : ‘જઉં તાણં ભૈ ! બઉં ચિંતા ના કરતા. શું ? એ તો થઈ પડશે !’ કહેતી પીઠ ફરી ગઈ. રણછોડ પણ તરત અવળો ફરી ગયો. શું કરે ? આંખોમાં પાણી વહેવા માંડ્યાં હતાં પછી... પત્ની જોઈ કે જાય તો આંખ કાઢે પાછી ! ચુપચાપ અંદરના ઓરડામાં જતો રહ્યો એ. ખાટલામાં પડતું નાખ્યું : જાહ રે જાહ રણછોડિયા ! બુન જેવી બુન આગળ જૂઠ ! કીડા પડશીં નેંનડિયા કીડા ! વહરાત આવતો હશે તોય આઘો જશે ! કાહું વરહ તો હૂઈ જ્યું પણ છપનાનેય ભુલવાડે એવો કાળ પડશે !... મુંચ શું કરું પણ ? હા પાડું તો ભૈરું કકળાટ કરે. બાકી, કુંવાશીને બે ગાલ્લાં ચાર આલ્યામાં આપણે કાંઈ ભિખારી ઓછા થઈ જવાના હતા ?... રણછોડ આંખો મીંચીને પડ્યો રહ્યો. એની આંખ સામે ભૂતકાળ વળ ખાઈને બેઠી થયો. આ જ બેન પોતે ભૂખી રહી મને ખવરાવતી ! બળિયાબાપે બાધા કરવા જતાં ત્યારે ઢીંચણસમાણી રેતમાં કેડચ પર બેસાડી લઈ જતી. મારે માટે થઈને આખા મહોલવા સાથે કજિયા કરતી. હું રિસાતો ત્યારે કેટકેટલાં વાનાં કરતી ! એ જ બેને માગી માગીને શું માગ્યું આજે ? ચાર જેવી વસની શી શોગાત ? ...અને છતાંય... બૈરાની બીખ રાખીને ચ્યાં લગી જીવીશ રણછોડ ?

– ઘેનાઈ ગયા કે શું, શીરો ખાઈને ?

– ઊંઘ તે કાંચ વાટમાં પડી છે ?

– ચ્યમ ઈમ ? આડા દંન તો ઘડીમાં નસકોરાં બોલાવો છો !
 પત્નીના અવાજમાં સુંવાળાશ હતી એટલે રણછોડનો રોષ કાંઈક ઘટ્યો : ‘કઉં છું !’
 – શું છં ? રણછોડે અણગમાથી પૂછ્યું.
 – મન નથી લાગતું ને ?... રણછોડ મૂંગો રહ્યો : ‘મનંયે નથી સોરવતું... તમે ઝટ ઊભા થાઓને !’
 – ચ્યમ ?
 – લીલાબુન હજુ ટેશને જ બેઠાં હશે; ભલું હશે તો ! કે’તા આવો કે ચારની ચિંતા ન કરે. કે’જો કે, એક ફેરો ચાર અમારામાં આઈ જઈ. મફળીઓ લેવાઈ જાય એકચ્ જાતે આઈને નાખી જઈશું...
 રણછોડ ગળગળો થઈ ગયો. એને તો વિશ્વાસ જ ન આવ્યો –
 – ‘ખરેખર ?’
 – ત્યારે ખોટું કહેતી હોઈશ ? લ્યો, હેંડાં... મોડું કર્યા વગર, ઊપડાં !
 હાથે ચડ્યું એ પહેરણ પહેરી રણછોડે હડી કાઢી. સામો મળનારો તો નવાઈ પામ્યા વિના નહિ રહ્યો હોય : ‘ટાઢો હેમ રણછોડ આજે આટલો રઘવાયો કેમ ?’ રણછોડનું મન રણછોડ જાણતો હતો પણ ! દોડતી વખતે એનું મન તો વળી ઘોડાની પેઠે જ દોડતું હતું : ‘ના, ના ! દીપલાની મા ઉપર ઉપરથી કઠાટ લાગે એટલું જ. બાકી હાવ કાઢી નાખ્યા જેવી તો નથી જ. એ તો અસ્તરી માત્ર ઝેણા જીવની તો હોય... શું છં કં, સંસાર ઈને જ ચલાવવાનો ને ! આપણે તો શું ? જીભ હલાઈને છૂટા ! ગમે એમ પણ છેવટે જતાં એની એ જ પલળી ને !’

રણછોડ ભાગોળમાં પહોંચ્યો ત્યારે સૂનકાર હતો. માત્ર બે નવરા માણસો લીંબડા હેઠળના બાંકડા પર બેસી પત્તાં ટીચતા હતા. પૂછતાં જવાબ મળ્યો : ‘બૂનને તો અબી હાલ રફીકની જીપમાં બેહાડ્યાં અમે !’

એકદમ તો રણછોડ ઢીલો થઈ ગયો. બિચ્ચારી ! લૂખ લાગે એવા તાપમાં જીવ બાળતી જઈ, તારા પાપે રણછોડિયા !’ ...પણ, તરત જ એણે મન વાળી લીધું : ‘ગઈ તો શું વાંધો છં ? હાંજના દિલાની દુકાનેથી ફોન રમરમાતું એટલી વાર ! ચારની ચિંતા ન કરતા બનેવી ! કાઠું વરહ હશે તો શું થ્યું ? તમારો હાળો પાંચ વરહનો બેઠો છં !... ને પછી પત્તાં રમનારાઓ પાસે આવી બોલ્યો : ‘જગા કરોં લ્યા, મારી ! દો-તીન-પાંચ રમી નાખીએં !...’

“પ્રશ્ન ?” | ડૉ. નીલેશ રાણા

રાત્રિના લગભગ પોણાબારનો સમય, ચંદ્રે બગાસું ખાતા વાદળની ચાદર ખેંચી. મેડિકલ જર્નલનો આર્ટિકલ પૂરો કરી, મેગેઝીન બાજુમાં મૂકી, લાયબ્રેરીની લાઇટ ઓફ કરી રાકેશ બેડરૂમમાં આવ્યો. નાઈટ ગાઉનમાં સજ્જ થઈ બેડમાં લંબાવ્યું. ક્ષણાર્ધ પછી પડખું ફેરવી પાચલને આલિંગનમાં લેવા હાથ...

આ સુખદ ઘડીની ઈર્ષા કરતો ફોન તુર્ત જ રણકી ઊઠ્યો. પથારીમાં બેઠા થઈ, રિસીવર હાથમાં ઉઠાવી એ ધીમા સ્વરે બોલ્યો, ‘હલ્લો...’
 પાચલે રીસભર્યા ચહેરે પડખું ફરી જતાં આંખો ફરી બંધ કરી લીધી. સારપ જેવી સરી જતી ક્ષણને અનુભવતાં અંધકાર થરથરી ઊઠ્યો.

‘ડૉક્ટર...’
 ‘યસ...’
 ‘આઈ એમ રાલ્ફ...’
 ‘યસ...’
 ‘માય વાઇફ...’
 ‘યસ...’

રાકેશની બાજુમાં હોવા છતાં જાણે પોતે નથી-નો અહેસાસ એને અકળાવી ગયો. પત્ની તરીકેનો સંપૂર્ણ સંતોષ હોય એવું નહોતું. પણ રોમાન્સની પળોમાં ફોનના અટકચાળાથી એ કંટાળતી. અને એમાંય છેલ્લાં ચાર વીક્સથી આ ફોન સાવ નિર્લજ્જ બની ગયો હતો. દુનિયા માટે રાકેશ ભલેને ડૉક્ટર હોય પણ પહેલાં એ પોતાનો પતિ... આંખો ભલે બંધ હતી પણ કાન રાકેશ તરફ તાકી રહ્યા હતા.

‘આજે નેન્સીએ ફરી પાછું ઘર માથે લીધું છે. લવારા કરે છે. તોફાને ચઢી છે.’ મિતાક્ષરી ઉત્તર ત્યજતા ડૉક્ટર રાકેશને હવે પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની ફરજ પડી.

‘રાલ્ફ, મેં તને મેડિસિન આપી હતી.’
 ‘એની અસર હવે થતી નથી.’

અંધકારમાં પાચલને જોવાનો પ્રયત્ન કરતાં રાકેશે પોતાનો જમણોહાથ પાચલના ખભા પર મૂકતા બોલ્યો, ‘આઈ સી, નો વન્ડર...’

‘ડૉક્ટર, પ્લીઝ હેલ્પ...’

‘બાર વાગ્યે જ ફોન કરવાનો ટાઈમ મળ્યો’ વાક્યનું જીભેથી એબોર્શન કરતા સહાનુભૂતિ સ્વરે રાકેશે કહ્યું, ‘રાલ્ફ, મેં તને પહેલાં જ વૉર્નિંગ આપી હતી.’

‘આઈ નો... આઈ નો...’ રાલ્ફનો ગળગળો સ્વર...

‘હવે બીજો કોઈ ઓલ્ટરનેટિવ નથી, યુ નો.’

‘મારો સન અને એની વાઇફ પણ દબાણ કરી રહ્યાં છે.’

‘મારી એડવાઇઝ તું જાણે છે.’

‘હું જાણું છું’ રાલ્ફના અવાજમાં હતાશાની વીણાનો ઝંકાર રાકેશથી છાનો ન રહ્યો. ‘તે છતાંય...’

‘અમારા મેરેજને છતાલીસ વર્ષ થશે.’

‘રાલ્ફ, રીયાલિટીનું એક જ સ્વરૂપ હોય છે, સમજ્યો ?’

રીયાલિટી ઇઝ રીયલ, યુ મસ્ટ ફેઇસ ઇટ.’ સહેજ અકળાતા રાકેશને સાફ સાફ કહેવું પડ્યું.

‘આઈ એમ સૉરી. પણ મારું મન નથી માનતું.’

‘આઈ એમ ઓલ્સો સોરી, આઈ વિશ હું તારા જીવનનું સમીકરણ તારી પસંદગી મુજબ બદલી શકું.’

સામે છેડે અવાજને હાંફ ચઢી હોય એમ અટકી ગયો.

‘રાલ્ફ, ઇટ્સ અ ડેડ એન્ડ, અત્યારે નેન્સીને સ્વીપિંગ પિલ આપી દે. સવારે હું એને નર્સિંગહોમમાં એડમિટ કરાવી દઈશ. ગુડનાઈટ !’

ફોન કટ કરી, પથારીમાં લંબાવતાં, પાયલના આછા નસ્કોરાની સરગમ સાંભળી. રાકેશે પાંપણો બીડી. પણ પાંપણની પરસાળમાં નિદ્રાદેવી કે સપનાંઓ ગોષ્ઠિ કરવા આતુર નહોતાં. રાલ્ફ અને નેન્સી દસ વર્ષથી એનાં પેશન્ટ, બંનેનો એકબીજા પ્રત્યે અપાર સ્નેહ જોતાં રાકેશને પણ અચરજ થતું. એકની સાથે બીજો પણ બીમાર થઈ જાય. વધતી જતી ઉંમરની સાથે અલ્ઝાઈમરની બીમારીના રાક્ષસે નેન્સી તરફ હાથ લંબાવ્યા. શરૂઆતમાં દવાએ પ્રતાપ બતાવતાં આશા જાગી. પણ આરતીનો દીવો ધીમે ધીમે બુઝાતાં શ્રદ્ધા પાંગળી બનતી ગઈ. છેવટે અલ્ઝાઈમરે વિજયની પતાકા ફરકાવતા પોતાના સામ્રાજ્યમાં એક વધુ ગુલામની ભરતી કરી દીધી. રાલ્ફની જીવ ‘Till death do us apart’ સુધી નેન્સીની સંભાળ લેવી. રાકેશ ડોક્ટર હોવા છતાંય લાચાર –

છેલ્લાં ચાર અઠવાડિયાંથી ફોનની રિંગ સાથે ‘રાલ્ફ’ શબ્દની રાકેશના જીભે ફૂટતી કૂંપળ અને આંખોમાં પાનખર ભરી લેતી પાયલ...

ડોક્ટરની બિઝી લાઈફ સ્ટાઈલને પાયલે સમજણપૂર્વક ધીરજથી પોતાના જીવનમાં વણી લીધી હતી. ઘરમાં ફોન રણકતાં જ ‘જો તારોજ હશે’ કહેવાની રૂટિનતાથી એ ટેવાઈ ગઈ હતી. જાણતી હતી. રાકેશ પતિ તરીકે પોતાનો છે તો ડોક્ટર તરીકે બાકી સૌનો. પણ રોમાન્સની ક્ષણો જ્યારે અચાનક વિધવા બની જતી ત્યારે અચૂક ગુસ્સો આવતો. પોતે ફરિયાદ કરે તો કયા ડોક્ટર પાસે ?

ચમત્કાર થયો. છેલ્લા ચાર દિવસથી ફોને જાણે રાલ્ફના નામનું પાણી મૂકી દીધું. અને રાકેશ પણ શાંત.

શનિવારની સાંજે દાળદોકળીનો સ્વાદ માણી, મોઢામાં મુખવાસ ઓરી પ્રેસિડન્ટ ઇલેક્ટ ઓબામાની ટી.વીમાં સ્પીચ સાંભળતાં રાકેશને પાયલે પૂછ્યું.

‘તારા પેલા પેશન્ટનું શું થયું ?’

આજે અચાનક પોતાના પેશન્ટમાં પાયલને ઇન્ટરેસ્ટ લેતી જોઈ અચરજમાં ડૂબેલા રાકેશે સામો પ્રશ્ન કર્યો. ‘કયો પેશન્ટ ?’

‘જવા દે...’ સહેજ છણકો.

‘ના...ના... બોલ... બોલ... છોડવાનો ભાવ...’

‘કંઈ નહિ’... થોડી માયુસી, ગુસ્સો...

‘બોલ તો ખરી...’

‘હું રાલ્ફ વિશે...’

‘કેમ એ યાદ આવ્યો ?’ મશ્કરીની માત્રામાં વધારો...

‘ફરગેટ ઇટ...’

‘નો...નો... ગો અહેડ...’

‘છેલ્લા ચાર દિવસથી એનો ફોન...’

‘ઓહ ! સમજ્યો, તું એને મિસ કરે છે...’ ખડખડાટ હાસ્ય અને પહોળી થતી આંખો...

‘મને એમ કે તું એને મિસ કરે છે.’

‘હું...’ તરડાતો અવાજ... ‘નોટ એટોલ.’

‘શ્યોર ?’

‘ઓફકોર્સ... તને એમ કેમ લાગ્યું ?’ સ્વસ્થતાની ટેકણનો સહારો શોધતો અવાજ...

‘તને શાંત... તને પૂછવું જ નકામું...’ પ્રગટતો અણગમો...

‘સોરી, સોરી... ઇન્ટરેસ્ટિંગ સ્ટોરી છે.’

‘રીયલી...!’ જાણવાની આતુરતા પ્રગટી.

‘રાલ્ફને પણ નર્સિંગ હોમમાં દાખલ કરવો પડ્યો છે.’

‘શું વાત કરે છે. યુ આર પુલિંગ માય લેગ, હું નથી માનતી.’

‘નેન્સીને દાખલ કર્યા બાદ બીજે દિવસે નેન્સીના દીકરાનો ફોન આવ્યો. ‘નાવ ફાધર હેઝ ગોન કેઝી.’

મને તાજુબી થઈ કે સાજોનરવો રાલ્ફ અચાનક મેન્ટલ બેલેન્સ ગુમાવી બેઠો. વાઈફના સેપરેશનને ખાતર એક્યુટ ડિપ્રેશનનું સાઈકિયાટ્રિસ્ટે નિદાન કર્યું અને ટ્રીટમેન્ટ માટે એની વાઈફના નર્સિંગ હોમમાં જ દાખલ કર્યો છે. નાવ યુ નો.’ રાકેશને જાણે વાત કરવામાં મજા આવી રહી છે એમ પાયલને લાગ્યું.

‘વોટ અ ટ્રેજડી... પણ તું કેમ શાંત થઈ ગયો હતો ?’ રાકેશના ખભે હાથ મૂકતા એ આગળ બોલી. ‘યુ આર અ ગુડ ડોક્ટર.’

‘થેંક યુ ફોર યોર કોન્ફિડન્સ.’

ઉભયની વાતચીતમાં ભાગ લેવા માટે ફોનથી રણક્યા વગર રહેવાયું નહિ. એ સાથે જ રાકેશની મશ્કરી કરવા પાયલ ત્વરાથી બોલી ઊઠી, ‘લે તારા રાલ્ફનો ફોન આવી ગયો. હવે ખુશ !’

રાકેશે રિસીવર કાને ધર્યું. પછી માઉથ પીસ પર હાથ મૂકતાં ધીરેથી બોલ્યો, ‘હની, યુ આર રાઈટ ઓન ધ મની.’ અને તરત જ દ્વિધાના આલિંગનથી ખરડાયેલા અવાજે જોરથી બોલ્યો, ‘રાલ્ફ ઇઝ ઘેટ યુ ?’

‘યસ ડોક્ટર...’

‘રાલ્ફ...’ અસમંજસતામાં ડૂબી રહેલા રાકેશને પાયલ અનિમેષ નિહાળી રહી.

‘સોરી ડોક્ટર...’

રાકેશ... સાયલન્સ...

‘આઈ એમ નોટ કેઝી...’

‘આઈ ડોન્ટ અંડરસ્ટેન્ડ...’ વિસ્મયતામાં ગૂંગળાતો રાકેશ આભો બની ગયો.

‘મારી વાઈફ સાથે રહેવાનો ચાન્સ આપવા બદલ થેંક્યુ, અને ડ્રામા બદલ સોરી...’

‘ડ્રામા...’ રાકેશની ચીસે પાયલને ચમકાવી દીધી.

‘પ્લીઝ ફરગિવ મી... આઈ એમ સોરી...’ અવાજ સામે છેડે શાંત પડી ગયો.

રાકેશના ચહેરા પર અકળામણ, નારાજગી અને ગુસ્સાની રેખાઓના ચિતરામણને

જોતાં પાયલથી પ્રશ્ન પૂછ્યા વગર ન રહેવાયું... 'શું થયું તારા રાફને ?'
 થોડી શાંત પળી બાદ 'રાફને નહિ, પૂછ મને શું થયું છે ?' બિજાતાં એ આગળ
 બોલ્યો, 'મારી સાથે બનાવટ ?' હોઠી ભીંસતાં રાકશ આંટા મારવા લાગ્યો.
 'મને વાત તો કર... ગુસ્સો થૂંકી નાંખ.'
 રાકેશની વાત સાંભળ્યા બાદ -
 'વેરી સ્માર્ટ ગાય...'
 'મારી સાથે બનાવટ કરી, ઘેટ્સ નોટ રાઈટ...' રાકેશ માથે હાથ દબાવતાં બોલ્યો.
 કિચનમાં જઈ કોફી કપમાં ભરતાં પાયલે કહ્યું, 'રાઈટ અને રોંગ પર બધા નિર્ણય
 નથી લેવાતા.'
 'આઈ નો ઘેટ, પણ મારી સાથે....' હતાશ થતાં રાકેશે ઇટ્સ રોંગ' ત્રણ વાર રિપીટ
 કર્યું.
 રાકેશના હાથમાં કોફીનો કપ થમાવતાં પાયલે સલાહ આપી, 'ડીઅર, થોડી વાર
 ડોક્ટર થવાનું છોડી, રાફની પરિસ્થિતિમાં ખુદને મૂકી જો.'
 કોફીના કપને હાથમાં રમાડતાં રાકેશ શાંત થવાનો પ્રયત્ન કરતાં બોલ્યો, 'યુ નો
 પાયલ, યુ આર રાઈટ.'
 'મોં તો માત્ર મારો ઓપિનિયન આપ્યો છે. પ્લીઝ ડોન્ટ માઈન્ડ.' બોલતાં પાયલ
 રાકેશની બાજુમાં બેઠી.
 'ઓન ધ ગુડ સાઈડ, આજથી એનો ફોન આપણને નહિ સતાવે.' ફિક્કા હાસ્યની
 આભા માંડ માંડ રાકેશના નાખુશ ચહેરા પર ફરકી. જાણે એ પરાણે બોલી રહ્યો છે એમ
 પાયલને લાગ્યું.
 વાતાવરણની ગંભીરતાને હળવી કરવાની ઇચ્છાથી પાયલે કહ્યું, 'એટલું તારે જરૂર
 માનવું પડશે, ઘેર લવ ફોર ઇચ અધર ઇઝ કાબિલેદાદ, ખરું ને ?'
 રાકેશે પ્રતિભાવમાં ગરદન હલાવી.
 'તું મારા માટે આમ કરે ખરું ?'
 કોફીની લેવાતી ચૂસકીઓમાં અવાજ ઓગળી ગયો. પાયલ મનમાં હસી પડી.
 રાત્રિના લગભગ બાર વાગ્યાનો સમય. અચાનક પાયલની આંખો ખૂલી ગઈ. એણે
 પાંપણો ચોળી જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ત્યારે નાઈટ લેમ્પના આછા અજવાસમાં બેડમાં બેસી
 ટેલિફોનને તાકતા રાકેશને જોતાં એ...

r

વંગ-વિનોદ

જ્ઞાનસત્રમાં ગડમથલ

નટવર પંડ્યા

સુરતના સીમાડે કીમમાં સા.પ.ના જ્ઞાનસત્રમાં પહોંચ્યો.

આમ તો આવા કાર્યક્રમો નિર્ધારિત સમય કરતાં વણલખ્યા નિયમ મુજબ મોડા જ
 શરૂ થતા હોય છે. વળી લખેલા કરતાં વણલખ્યા નિયમો વધુ અસરકારક હોય છે. આવા
 કાર્યક્રમોમાં પધારનારા મહાનુભાવોની મોટાઈ જેટલી વધુ તેટલા તેઓ વધુ મોડા. આમ
 મોડા પડવા માટે મોટા બનવું પડે. પણ અહીં નારાયણદાદા સમયપાલનના ચુસ્ત આગ્રહી
 હોવાથી આયોજકો અગાઉથી ચૌદ બ્રહ્માંડનો ભાર મૂકી-મૂકીને વારંવાર જાહેરાત કરતા
 હતા કે કાર્યક્રમ નિર્ધારિત સમયે જ શરૂ થશે જેની નોંધ લેવા વિનંતી. અને પહેલા દિવસે
 એમ જ થયું ! આ જોઈને મને સિતાંશુજીની કવિતા 'એમ થયું કેમ થયું' યાદ આવી ગઈ.
 પણ બીજા દિવસે એમ ન થયું ! કાર્યક્રમ લગભગ વીસ મિનિટ મોડો શરૂ થયો. ત્યારે
 બધાને થયું કે 'હું. અ, હવે કંઈક કાર્યક્રમ જેવું લાગે છે.' તેથી ત્યાર પછીની સભામાં જેમ
 પહેલા જ દિવસે શાળાએ જવા માટે ઉત્સાહી બાળક પેટી-દફતર લઈને સૌથી વહેલું પહોંચી
 જાય એમ નારાયણદાદા પોતાની ચરખાપેટી લઈને સૌથી પહેલાં આવી ગયા. તેથી બધા
 તેમની પાછળ ખેંચાયા. નારાયણદાદા ચરખો ચલાવીને સૂતર કાંતતાં-કાંતતાં વક્તાનાં
 વક્તવ્યો સાંભળતા હતા. વધુ આરું લાગે તો ચરખો ચોભાવીને પણ સાંભળી લેતાં. પણ
 જેવી પીંજણ શરૂ થતી કે તેઓ કાંતવા માંડતા.

જ્ઞાનસત્રમાં ત્યાં સ્થાનિક કક્ષાએ સર્વોત્તમ ગણાતા એક અકારણ તેજાબી વક્તાએ
 બીજાની ઘણી મિનિટો પચાવી પાડી હતી. જેમ ચણાયેલી ઇમારત તેના નકશામાં નથી
 હોતી. એ જ રીતે કેટલાક વક્તાઓ પણ સમયના ચોકઠામાં નથી હોતા. ચોમાસામાં અરબી
 સમુદ્રમાં ઊઠેલું વાવાઝોડું જેમ અણધારી દિશામાં ફેંટાય તેમ તેમનું વક્તવ્ય સાહિત્યમાંથી
 શૌર્ય તરફ ફેંટાઈ રહ્યું હતું. પોતાના લાંબા વક્તવ્યના અંતમાં કહ્યું કે આમ તો હું ભાવુક
 વક્તા છું. એટલે ઘણી વાર બોલવા ઊભો થાઉં છું. ત્યારે જે કહેવાનું હોય તે રહી જાય
 છે. અને બીજું ઘણુંબધું કહેવાઈ જાય છે. છતાં વિરમું છું. અને જે બાકી રહી ગયું છે
 તે હું હવે પછી કહીશ. આ સાંભળી શ્રોતાઓ વગર ઠંડીએ થથરી ઊઠ્યા !

આ જ્ઞાનસત્રમાં કેટલાક ભાવકોને શાળાના વર્ગખંડોમાં જ ગાદલાં-તકિયા નાખીને
 ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો. તે દશ્ય જોઈને સુરતમાં આવેલા પૂરની યાદ તાજ થઈ.
 ભાવકો પૂર-પીડિતોની માફક પડ્યા હતા. જો કે તેમની ચિંતા જરા જુદી હતી. કેટલાક
 પ્રાધ્યાપકો તથા ભાવકોને એ બાબતની સાંજથી જ ખબર પડી ગઈ હતી કે ભાવકોના
 પ્રમાણમાં બાથરૂમ-ટોયલેટની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે તેથી સાંજથી જ તેમને ગુજરાતી
 સાહિત્યની ચિંતા કરતાં બાથરૂમ-ટોયલેટની ચિંતા વિશેષ હતી. તેમાં પણ કેટલાક
 પ્રાધ્યાપકોએ બાથરૂમ કરતાં ટોયલેટની ચિંતા પર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો. સાંજે જ એક
 પ્રાધ્યાપકે કરુણ સ્વરે કહ્યું, 'ન જાણ્યું જાનકીનાથે સવારે શું થવાનું છે ?' વળી આ મુદ્દે

વિષાદગ્રસ્ત બની તેમણે કહ્યું, ‘શહેર તરફની આંધળી દોટમાં આપણે ગ્રામ સંસ્કૃતિનો કુદરતી આનંદ ગુમાવી બેઠા છીએ.’ સાંજે જ બારી બહાર દેખાતાં ખેતરો તરફ નજર કરી તેમણે મિત્રો સમક્ષ સવારમાં વગડામાં વિહાર કરવાનો વિચાર વહેતો મૂક્યો. વિશેષમાં કહ્યું કે ભલે અહીંથી જરા અઘરું લાગે પણ શોધ કરતાં કોલંબસની જેમ સાનુકૂળ સ્થળ મળી આવશે. સવાલ પ્રયત્નનો છે. વળી સમય અને શક્તિનો બચાવ થશે. આમ છતાં તેમની દરખાસ્તને કોઈએ મજબૂત ટેકો જાહેર ન કર્યો. તેથી તેમણે ‘ગણ્યું જે પ્યારું પ્યારાએ અતિ પ્યારું ગણી લેજે’ની જેમ પરિસ્થિતિનો સ્વીકાર કર્યો. ચિંતાને કારણે તેઓ રાતભર ઊંઘી શક્યા નહિ. સવારે લાઇનમાં ઊભાં ઊભા ફરીથી તેમણે ગ્રામીણ સંસ્કૃતિને યાદ કરતાં કરતાં પેલો શેર જરા જુદી વ્યથામાં કહ્યો...

**અપને ખેતોં સે બિછડને કી સજા પાતા હું,
અબ મેં ટોંચલેટ કી કતારોં મેં નજર આતા હું.**

ભાવકોનું સવારની સભામાં મોડા પડવાનું એક કારણ આ પણ હતું.

આમ છતાં વક્તવ્યોમાં ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના ભવિષ્ય વિશે વારંવાર ચિંતાઓ વ્યક્ત થતી હતી. ઉપરાંત દરેક વક્તાએ એક બાબત પર ભાર મૂક્યો કે ‘હજુ કશુંક ખૂટે છે.’ પછી ભોજનસમારંભ વખતે લાઇનમાં ઊભેલી એક ભાવિકાએ તેના ભાવક પતિને હળવેથી કહ્યું, ‘પેલા લોકો વારંવાર કહેતા’તા ને કે ‘કશુંક ખૂટે છે.’ એ ખરી વાત છે. જુઓને કાજૂંકતરી અને અડદિયા નથી.

જ્ઞાનસત્રમાં હોંશે હોંશે પધારેલા મારા મિત્ર સાથે પ્રાધ્યાપકોનું ‘ઝુંડ’ હતું. (અહીં ‘ઝુંડ’ અને ‘જૂથ’ વચ્ચે ભેદ ન જાણવો.) તે બધા ખુશખુશાલ હતા. તેથી મેં મિત્રને કહ્યું, ‘જો આ લોકો જ્ઞાનસત્રમાં આવીને કેટલાં ખુશ છે !’ ત્યારે મિત્રે કહ્યું, ‘ખુશાલીનું કારણ જ્ઞાનસત્ર નહિ, છઠ્ઠું પગારપંચ છે. છઠ્ઠા પગારપંચને કારણે ઘણાંનાં ડાયાબીટીસ અને બી.પી. વગર દવાએ નોર્મલ થઈ ગયાં છે. આવડી આધેડ ઉંમરે પણ તેમની પત્નીઓને પતિઓમાં ‘દેવ’નાં દર્શન થવા લાગ્યાં છે.’

કોલેજના ઘણાં યુવક-યુવતીઓ પણ જ્ઞાન મેળવવા આવ્યા હતા. તેઓ સતત ડાયરી અને પેન ખોલીને બેઠાં હતાં, પણ શું ટપકાવવું તે સમજાતું નહોતું. કેટલાકે અતિ વિદ્વત્તાભર્યાં ભાષણ કર્યાં ત્યારે એક યુવતીએ તેના સખાને પૂછ્યું, ‘આમાંથી શું ટપકાવવું.’ સખાએ કહ્યું, ‘વક્તાને જ ટપકાવવા જોઈએ.’ મારી પાછળ બેઠેલી બે યુવતીઓ ચર્ચા કરતી હતી. એક કહેતી હતી, ‘પેલા સફેદ વાળવાળા દાદા છે તે સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ છે ?’ ત્યારે બીજીએ કહ્યું, ‘ના, ના. પ્રમુખ તેમની બાજુમાં બેઠા તે છે.’ એટલે પહેલી યુવતીએ પૂછ્યું, ‘એવું તું કઈ રીતે કહે છે ?’ સખીએ જવાબ આપ્યો, ‘જો ને, એમના માથા પર તો વાળ પણ નથી. ગુજરાતી સાહિત્યની ચિંતામાં તેમના વાળ પણ ખરી પડ્યા છે.’ મંચ પર અતિથિઓ અને અતિથિવિશેષને જોઈને યુવતીઓની ચર્ચા આગળ વધી. પહેલીએ સખીને પૂછ્યું, ‘અતિથિ અને અતિથિવિશેષમાં શું તફાવત ?’

સખીએ કહ્યું, ‘તું તો સાવ બુધ્ધુ છો. જોતી નથી, જે જાતે હરીફરી શકે છે તે બધા અતિથિ કહેવાય. અને જેમને ટેકો આપવા એક વિશેષ માણસની જરૂર પડે તે ‘અતિથિ-વિશેષ’ કહેવાય. ‘વિશેષમાં તેણે કહ્યું કે થોડાં વર્ષો પછી પેલા અતિથિઓ પણ અતિથિ-

વિશેષ બની જશે.’ આમ જ્ઞાનસત્રમાં યુવક-યુવતીઓ ઉપરાંત બહેનોની સંખ્યા પણ સારી એવી હતી. બહુનો પાસે પણ ડાયરી અને પેન હતી જ. કોઈ વક્તાએ જ્યારે કહ્યું કે હવે આપણે ગુજરાતી સાહિત્યની સૌંદર્યલક્ષી બાબતોની ચર્ચા કરીશું ત્યારે દરેક બહેનો અગત્યના મુદ્દે ટપકાવવા તૈયાર થઈ ગઈ.

આવાં જ્ઞાનસત્રોમાં જ્ઞાન લેનારા કરતાં આપનારા વધુ હોય છે. આપણને મંચ પરના વક્તા તરફથી અને આપણા બાજુવાળા એમ બંને તરફથી જ્ઞાન મળતું રહે છે. મારી બાજુવાળો પણ મને જ્ઞાન આપવાની એક પણ તક ચૂકતો નહોતો. તેણે મને જ્ઞાન આપતાં કહ્યું, ‘જુઓ પેલા રવીન્દ્ર પારેખ છે. એમની નવલકથા ‘સાત બગલાં આકાશમાં’ તમે વાંચી છે ? વિશેષમાં જણાવ્યું કે પેલાં પલ્લવીબહેન પરચુરણવાલાનું કાવ્ય ‘પ્રિયતમના પોકેટમાં શબ્દોના સિક્કા’ તો વારંવાર માણવું ગમે તેવું છે. અને પ્રોફેસર પટેલસાહેબની નવલકથા ‘ખેતરને શેઢે’ કેટલી કસદાર અને રસાળ !

આ બધી જ બાબતોમાં મારી ‘હા’ને કારણે તે ઔર ખીલી ઊઠતા બોલ્યો, ‘આપણા ગુજરાતમાં તો ભૂતકાળમાં પણ ભક્તકવિઓએ કેવી અદ્ભુત રચનાઓ આપી છે. નરસિંહ મહેતાના ‘હાઈકુ’, મીરાંનાં ‘સોનેટ’ અને ગંગાસતીની ગઝલો આજે ગલીએ ગલીએ ગવાય છે.

હવે હું ઘટનાસ્થળ છોડી જવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં જ તેનો મોબાઇલ ફોન વાગ્યો તેથી તે બહાર ગયો અને એ તકનો લાભ લઈ હું ત્યાંથી હિજરત કરી ગયો. આ રીતે મારો મોક્ષ થયો.

આવી પરિસ્થિતિમાં વાતાવરણને જીવંત બનાવવા અધવચ્ચે એક યુવાન હાર્મોનિયમ સાથે આવ્યો અને તેણે કોઈ પણ પ્રકારના આરોહ-અવરોહની ઝંઝટમાં પડ્યા વિના એકદમ પ્રવાહી શૈલીમાં ‘હો રાજ મને લાગ્યો કસુંબીનો રંગ.’ ગાયું. ગાયકી જોતાં તે મને કસુંબીનો રંગ કરતાં ‘મોસંબીના રસ’ જેવું વધારે લાગ્યું. બાજુમાં બેઠેલા મારા મિત્રે મને પૂછ્યું, ‘તને આ કસુંબીનો રંગ કેવો લાગ્યો ?’ મેં કહ્યું, ‘જરા વસમો લાગ્યો.’ તેમ છતાં વાતાવરણ જીવંત થતું લાગ્યું. પણ પછીથી ખબર પડી કે ચાના કારણે હતું. આ ઉપરાંત મોબાઇલ ફોનના રિંગટોન, ઉધરસ અને ખોખારા વાતાવરણને જીવંત બનાવતા હતા. બાય ધ વે, ઉધરસ અને ખોખારા વચ્ચે પાતળી ભેદરેખા છે. ઉધરસ એક દર્દ છે, જ્યારે ખોખારો એક અભિવ્યક્તિ છે. અને નિઃશુલ્ક ખાઈ શકાય છે. એટલે જ કાઠિયાવાડમાં ઠાકુરો કસુંબા-પાણી લેતી વખતે ખોખારા ખાતા. આમ એકધારા કસુંબા-પાણીને કારણે કસુંબા ક્યારે પાણી થઈ ગયા. અને ખોખારા ક્યારે ઉધરસમાં ફેરવાઈ ગયા... ખબર જ ન રહી !

ત્યાર પછીના વક્તવ્યમાં એક વક્તાએ કહ્યું કે સાહિત્યનાં આપણાં ફૂડાળાં નાનાં થતાં જાય છે તે વિસ્તારવાં જોઈએ. ત્યારે મને વિચાર આવ્યો કે નાનાં કે મોટાં કરવાની જરૂર જ ન પડે તે માટે આપણે પહેલેથી કોઈ ફૂડાળું જ ન બનાવીએ તો ! અગાઉ આવા પ્રશ્નો ઓછા હતા કારણ કે ત્યારે ‘સાહિત્યવર્તુળો’ હતાં, આજે ‘ફૂડાળાં’ છે. આમ અહીં આશા કરતાં ચિંતાઓ વધુ વ્યક્ત થઈ. જોકે ભરપેટ જમ્યા પછી તે બધી જ ચિંતાઓ હજમ થઈ જતી હતી. વિશેષમાં ભાવકો માટે પુસ્તક પ્રદર્શન અને વેચાણ પણ રાખવામાં આવ્યું હતું. વિવિધ પ્રકારનાં ઘણાં પુસ્તકો હતાં. પુસ્તકો જોઈને મને એક વાત યાદ આવી

ગઈ કે આજકાલ પ્રકાશકોમાં સસ્તી કિંમતે પુસ્તકો વેચવા કરતાં 'સસ્તાં' પુસ્તકો વેચવાનો ઉત્સાહ વધારે છે. 'વંચાય' તેના કરતાં 'વેચાય' એવાં પુસ્તકો પ્રત્યે તેમને વિશેષ લગાવ હોય છે. પ્રકાશકોનું કહેવું છે કે તેથી પુસ્તકોનું વેચાણ વધ્યું છે. પણ આજકાલ સસ્તાં પુસ્તકો કરતાંય સાહિત્યકારોનું વેચાણ વધ્યું છે. માઈક, મંચ કે મોબો પ્રાપ્ત કરવા માટે તેઓ (અપવાદ બાદ !) સસ્તાં પુસ્તક નહિ પણ પસ્તીના ભાવે વેચાઈ જાય છે. આ મુદ્દો ચોવીસ કલાક ચિંતા કરી શકાય એવો મજબૂત છે.

પુસ્તકપ્રદર્શન પછીના વક્તવ્યમાં એક મૂર્ધન્ય સાહિત્યકારે કહ્યું કે આટલી બહોળી સંખ્યામાં યુવક-યુવતીઓને જોઈને મારી આંખ ઠરે છે. વિશેષમાં તેમણે જણાવ્યું કે હવે આપણે ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસ માટે ખભેખભા મિલાવીને કામ કરવું પડશે. આ સજેશન પછી 'જ્યાં જ્યાં નજર મારી અને બીજાની ઠરે.' એ સિવાયનાં સ્થળોએ યુવક-યુવતીઓએ તે ક્ષણથી જ સૂચનનો અમલ શરૂ કરી દીધો હતો.

ગુજરાતી સાહિત્ય માટે આ રીતે સક્રિય થયેલી યુવા પેઢીને જોઈને મને આશા છે કે ભવિષ્યમાં આ યુવા પેઢી દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યને જરૂર કંઈક વધુ સાંપડશે. માટે ચિંતા છોડી અંતમાં આશાવાદી બનીએ.

r

પ્રકીર્ણ

(૨૭૪) **રેશનાલિઝમના રંગ :** (૨મણ પાઠક 'વાચસ્પતિ'ના ચિંતનાત્મક લેખો) સંપા. સુનીલ શાહ, ૨૦૦૮, માનસ પ્રદૂષણ નિવારણ કેન્દ્ર, જોરાવરનગર, પૃ. ૨૦+૧૮૮, રૂ. ૧૦૦/- (૨૭૫) **૨મણ પાઠકનાં પ્રેમકાવ્યો : પ્રેમપત્રો :** સંપા. જમનાદાસ કોટેયા, ૨૦૦૮, માનસ પ્રદૂષણ નિવારણ કેન્દ્ર, જોરાવરનગર, પૃ. ૧૧૮, રૂ. ૬૦/- (૨૭૬) **અવસર આનંદનો :** જયવતી કાજી, ૨૦૦૮, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૭૧, રૂ. ૧૨૫/- (૨૭૭) **સિંધુ સ્વાતંત્ર્યવીરો :** જયંત રેલવાણી, ૨૦૦૮, ભરાડ ફાઉન્ડેશન, રાજકોટ, પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૭૭/- (૨૭૮) **રાજા બહરમ :** જયંત રેલવાણી, બીજી-૨૦૦૮, ભરાડ ફાઉ., રાજકોટ, પૃ. ૮૬, રૂ. ૬૬/- (૨૭૯) **અલખના ઓટલે સંતોને સંગ :** જયંત રેલવાણી, ૨૦૦૮, ભરાડ ફાઉન્ડેશન, રાજકોટ, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૮૮/- (૨૮૦) **આપણું ઘર :** જયંત રેલવાણી, ૨૦૦૮, ભરાડ ફાઉન્ડેશન, રાજકોટ, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૮૮/- (૨૮૧) **બાર્ટન પુસ્તકાલયમાં સંગ્રહિત હસ્તપ્રતોની સૂચિ :** સંપા. ડૉ. રશ્મિકાન્ત મહેતા, ૨૦૦૮, બાર્ટન પુસ્તકાલય, ભાવનગર, પૃ. ૮૦, રૂ. ૪૦/- (૨૮૨) **ત્રિદલ :** ડૉ. રશ્મિકાન્ત મહેતા, ૨૦૦૮, ડૉ. આર. પી. મહેતા, ૭૭૧/૧, મધુરમ ફ્લેટ, સેક્ટર-૨૧, ગાંધીનગર, પૃ. ૪+૧૩૮, રૂ. ૬૫/-

ભારતીય કવિતા

વર્ષાના અંકુર (તેલુગુ કવિતા) | એન. ગોપી, અનુ. રમણીક સોમેશ્વર

વરસે છે જ્યારે વરસાદ
ત્યારે ભીંજાઈ જાય છે લથબથ
મનનાં વસ્ત્રો.
ભૂંસી નાખીએ તો પણ
ઊંચી નીકળે છે વિચારો પાછા ઘાસની જેમ
માછલીની જેમ ખૂલી હોય આંખો
તેથી શું ?
દિલને જે સ્પર્શે એ જ ખરું દશ્ય !

દશ્ય એટલે
આકાશ ખોઈ બેઠેલી સ્ત્રીઓનો
ધરતીને ધ્રુજાવતો ચિત્કાર
ભીની ક્ષિતિજ-રેખા પર

લયસ્થ વિન્ના ચાલતાં બોંકો
માંડે છે પગલું આશાની ઉખા માટે
હાથ હલાવતી નાળિયેરીની ફાંટોમાં
મહેંકી ઊઠે છે અજવાળું
દોહી દોહીને
કાગળ પર ઝીલેલી વર્ષા
પ્રસરી જાય છે અંકુરોમાં
તૂટી જાય છે જ્યારે
સ્વપ્નોની દીવાલો પર ટાંગેલા અરીસા
ત્યારે ખુલ્લાં પડી જાય છે સત્યો
વાસ્તવમાં આ વરસાદ
છે આંસુની એવી ચાદર
જેને ઓઢીને હું
પામું છું રક્ષણ ઠંડીથી !

(મૂળ તેલુગુના હિન્દી અનુવાદ પરથી)

કોંકણી ભાષાના સર્જકને ભારતીય જ્ઞાનપીઠ સન્માન : ૨૦૦૬ | નવનીત જાની

કોંકણી ભાષાના મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર, ભાષાશાસ્ત્રી અને સ્વાતંત્ર્યસેનાની શ્રી રવીન્દ્ર કેલેકરને વર્ષ ૨૦૦૬નો ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર આપવાની ઘોષણા થઈ છે. એમને આ પુરસ્કાર સંસ્કૃતના પ્રખર વિદ્વાન - સર્જક શ્રી સત્યવ્રત શાસ્ત્રી સાથે સંયુક્ત રૂપે આપવામાં આવનાર છે. બંને સર્જકોને આ ક્ષણે અભિનંદન. ઉલ્લેખનીય છે કે ભારતીય જ્ઞાનપીઠ સૌપ્રથમ વાર આ બંને ભાષાઓને પુરસ્કૃત કરી રહી છે ! અહીં રવીન્દ્ર કેલેકરનો સાહિત્યિક પરિચય આપવાની નેમ છે.

રવીન્દ્ર કેલેકરનો જન્મ દક્ષિણ ગોવાના કનકોલિમ નગરમાં તા. ૭-૩-૧૯૨૫ના રોજ થયો હતો. પિતા ધંધાર્થે દીવમાં રહેતા હોવાથી કેલેકરનું પ્રારંભિક શિક્ષણ ગુજરાતી ભાષામાં થયું. લગભગ ૧૪ વર્ષ તેઓ ગુજરાતી ભાષાના ઘનિષ્ઠ સંપર્કમાં રહ્યા. (પોતાના અનુવાદકાર્યમાં તેઓ ગુજરાતી ભાષાના અધ્યયનને પણ પરિણામસ્વરૂપ ગણે છે.) એમણે ઉચ્ચ શિક્ષણ પુર્તગાલી ભાષામાં મેળવ્યું હતું. ભાષાવિકાસનો મુદ્દો એમને મન ઘણી અગત્ય ધરાવે છે. આ મુદ્દાને ચર્ચાની એરણ ઉપર લઈ એમણે ‘આમચી ભાષ કોંકણીચ’, ‘શાર્લોત કોંકણી કિત્યક’, ‘બહુભાષિક ભારતાંત ભાષેચે’ અને ‘ધ પોલિટિક્સ ઓફ કોંકણી’ જેવાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. સમજી વિચારીને એમણે માતૃભાષા કોંકણીમાં લખવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ માને છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિની ઊર્મિ-પ્રગલ્ભતા એની પોતાની ભાષામાં જ ઉત્તમ રીતે પ્રગટ થઈ શકે છે.

એમણે ભારતીય તેમજ ગોવા સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં સક્રિયતા દાખવી હતી. ૧૯૬૨માં ગોવામાં કોંકણી ભાષામંડળની સ્થાપના માટેય આગળ આવ્યા હતા. શરૂઆતમાં માર્ક્સથી પ્રભાવિત હતા, બાદમાં ગાંધીદર્શને આકર્ષાયા. પોતાના પર ગાંધીવિચારનો પ્રભાવ સ્વીકારતાં તેઓ કહે છે, “મારા રોમે-રોમમાં ગાંધીજીની વિચારધારા પ્રવાહિત છે. એ મારા પ્રાણમાં સમાયેલી છે. મેં અન્ય વિચારધારાઓનું અધ્યયન કર્યું પણ ખબર નહીં કેમ એ મારા મનોનુકૂલ ન રહી.”

લેખક ગાંધીજી ઉપરાંત કાકાસાહેબ કાલેલકર, સ્વામી વિવેકાનંદ, રામમનોહર લોહિયા અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરથી પણ પ્રભાવિત થયાનું સ્વીકારે છે. મહાત્મા ગાંધીને કેન્દ્રમાં રાખીને ‘સત્યાગ્રહ’ અને ‘અશ્વે અશ્વીલે ગાંધીજી’ (છ ભાગ)નું લેખન વિશેષતઃ ગાંધીઅનુરાગનું દ્યોતક છે. એમણે કોંકણીમાં કેટલાક ગાંધીગ્રંથોના અનુવાદ પણ કર્યા છે.

નિબંધકારના રૂપમાં રવીન્દ્ર કેલેકરને અત્યંત ખ્યાતિ મળી છે. ‘તથાગત’ અને ‘આમારેર’ (સાંજની વેળા) નિબંધસંગ્રહોમાં એમની જીવનસમીક્ષક દષ્ટિ પમાય છે. એમના ‘ઓથાંબે’ (પાનખરમાં ખરતાં પાન)ને તો રવીન્દ્રોપનિષદ જ કહી શકાય ! એક નિબંધકાર તરીકેની પોતાની પ્રતિબદ્ધતા વ્યક્ત કરતાં કહે છે, “મેં અનુભવ્યું છે કે નિબંધોના માધ્યમથી લેખક વિસ્તૃતપણે પોતાના મનોભાવોને, ચિંતનને વાચક સુધી પહોંચાડે છે. પરંતુ આ સ્વરૂપમાં બૃહદ વિચારધારા કે મનોભૂમિને સંક્ષેપમાં રજૂ કરવી એ એક કસોટી છે, એક કળા છે.”

એમણે ‘પાંથસ્ય’ (પથિક)માં આત્મકથનાત્મક શૈલીમાં ગોવા મુક્તિ સંગ્રામ સાથે

વૈયક્તિક જીવનાનુભવોનું ભાથું પીરસ્યું છે. ઉપરાંત ‘તુલસી’ (લઘુનવલ), સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ નિમિત્તે જેલવાસ દરમિયાન ‘મહાભારત’નું અનુસર્જન - ‘મહાભારત’, ‘સર્જકારી આંતરકથા’, ‘ઉજવાડા કે સૂર’ (ઉજાસનો સૂર્ય), ‘સાંગાતી’ (સંગાથી), ‘જાનવ્યન ઘુસપિલ્લે પ્રશ્ન’ (જનોઈમાં સલવાયેલા સવાલો) જેવાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. ‘જાપાન જસા દિસલા’ અને ‘હિમાલયાંત’ પ્રવાસગ્રંથોને ગોવા કલા અકાદમી અને સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીના પુરસ્કારો પ્રાપ્ત થયા છે.

સત્યનિષ્ઠ, સ્પષ્ટવક્તા અને સામાજિક સરોકાર ધરાવતા રવીન્દ્રજીએ ગોવા પ્રાંતના ઉત્થાનને પોતાનું લક્ષ્ય બનાવ્યું છે. તેઓ ધાર્મિક ચિંતનથી વિશેષ સાંસ્કૃતિક ઉત્થાનના માધ્યમથી દેશની પ્રગતિ વાંછે છે. વ્યક્તિચેતનાને ઢંઢોળે એવા સાહિત્યની જિકર કરતાં એ કહે છે, “માત્ર યથાર્થવાદી લેખનથી શું થવાનું ? શું એવા સાહિત્યમાં લોકોને પ્રેરવાની શક્તિ છે ? આજે આપણને ફરીવાર એવા સાહિત્યની આવશ્યકતા છે જેનાથી લોકોમાં ચેતના ઉત્પન્ન થાય.”

આ મુદ્દે સાંપ્રત લેખકો વિશે જણાવે છે કે, “આજકાલ લેખક મોટેભાગે લોકપ્રિયતા પાછળ ભાગે છે. એમણે ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે સસ્તી અને ભદ્ધી કૃતિઓ કાળજયી નથી બની શકતી.”

મીડિયાનો વધતો પ્રભાવ લખતાં-વાંચતાં સાહિત્યની આડે નહીં આવે એવું એમનું માનવું છે. સત્ત્વશીલ સાહિત્ય મીડિયાની આંધીમાં ઊભું રહી શકે છે. તેઓ આ બાબતે ઈચ્છતાની અપેક્ષાએ ગુણવત્તા ઉપર ભાર મૂકે છે. “ભલે વર્ષમાં ઓછાં પુસ્તકો પ્રગટ થાય પણ એ મૂલ્યવાન અને ઉત્તમ હોવાં જોઈએ.” એમનું માનવું છે કે પ્રકાશક દૂરગામી દષ્ટિ રાખી સસ્તી અને ફાલતુ ચોપડીઓ છાપવાનું નાપસંદ કરશે તો એવા વાતાવરણમાં લેખક પણ આલતુ-ફાલતુ કે કંઈનું કંઈ લખતાં ખચકાશે જ. સર્જનમાં ગુણવત્તા ત્યારે આવે છે જ્યારે સુવિચારણીય રીતે ગંભીરતાપૂર્વક લેખન થાય. લેખક હોવાના નાતે કોઈ પણ સર્જકની આ પ્રમુખ જવાબદારી ગણે છે.

આવા સત્ત્વશીલ, સામાજિક નિસબતને વરેલા અને વ્યક્તિચેતનાના હિમાયતી સર્જકને ભારતીય જ્ઞાનપીઠ સન્માન બદલ પુનઃ શુભેચ્છાવંદન.

(માહિતીસ્ત્રોત-સૌજન્ય : ‘સમકાલીન ભારતીય સાહિત્ય’, માર્ચ-એપ્રિલ ૨૦૦૯)

r

જેઈમ્સનો જન્મ બ્રિગટન સ્ક્વેર રા'ગર, ડબલીનમાં થયો હતો. જહોન જોયુસ અને મેરી મોટા કુટુંબની જંજાળમાં કોર્કસીટીમાં પૂર્વજો તરફથી મળેલી સ્થાવર મિલકતને સાચવી શક્યા નહિ. જેઈમ્સને માતા તરફથી ગળથૂથીમાં કેથલિક ધર્મનું રસપાન કરાવવા પ્રયત્ન કરેલો, શિક્ષણ પણ જેસ્યુટ્સ પાસે લીધેલું એટલે શાળા-કોલેજના શિક્ષકો માનતા કે આ મહાનુભાવ એક પાદરી તરીકે ઈશુના ઉપદેશનો પ્રચારક બનશે. સમય જતાં 'ટોમસ એક્વિનસ સોસાયટી પ્રત્યેનો જે કાંઈ સદ્ભાવ હતો, તે ઓસરી ગયો. તેણે ઉચ્ચતર અભ્યાસ કલોંગ્વીસ કોલેજ અને બેલ્વેડર કોલેજમાં પૂરો કરી, ઈ.સ. ૧૮૦૨માં સ્નાતકની પદવી મેળવી. આ સમય દરમિયાન યુરોપિયન સાહિત્યનો પ્રભાવ પડ્યો... સવિશેષ દાન્તે, ઈબ્સન, અને ફ્લોબર્ટ. થોડો સમય તે તેના પિતાની માફક 'પારનેલાઈટ આઈરીશ' રાષ્ટ્રીય સંઘમાં જોડાયો પણ ત્યાં ભેદભાવ ભરેલી નીતિના કડવા અનુભવ થતાં સ્વેચ્છાએ ઈ.સ. ૧૮૦૪માં 'દેશનિકાલ'ની સજા ભોગવવાનું પસંદ કર્યું અને યુરોપમાં ટ્રિઅસ્ટ, રોમ, પોલા અને ઝુરિકમાં રહેવાનું પસંદ કર્યું. નેશનલ લાયબ્રેરીમાંથી 'હ્યુમન પર્સનાલિટી એન્ડ ઈટ્સ 'સરવાઈવલ આફ્ટર બોડિલી રેથ'ના સઘન વાચનથી તે ખૂબ જ પ્રભાવિત થયા. આ સમયમાં જોયુસને અનેક રખડેલ યુવતીઓનો પરિચય થયો પણ નોરા બોરનેકલ તેમના જીવનમાં એક પ્રેરણામૂર્તિ બની. તેમના પેરિસના ટૂંકા રોકાણ દરમિયાન મેડિકલ કોલેજ ('ઈકોલ મેડિસન')માં દાખલ થઈને ડોક્ટર બનવા પણ પ્રયત્ન કરેલો કારણ કે બાળપણથી જ વિજ્ઞાન અને ગણિતમાં સાચી રુચિ હતી. અને વિશ્વસાહિત્યનો સરળતાથી અભ્યાસ કરવા માટે ઓલીવર ગેગોર્ટી પાસેથી ગ્રીક, મિસ્ટર લુપ પાસેથી ઇટાલિયન, ફાધર રિયાન પાસેથી ફ્રેંચ અને રેવ હેન્ની પાસેથી લેટિન અને જર્મન ભાષા શીખી લીધી હતી. પણ તબિયત થોડી નાજુક હતી. મોટી ઉંમરે આંખો વધુ નબળી બની અને દાંતની પીડા વધી હતી. જેઈમ્સે યુરોપમાં રખડપટ્ટી કરીને લોકોના ઘેર જઈને અંગ્રેજી શીખવીને કુટુંબનું ભરણપોષણ કર્યું.

જેઈમ્સે સાહિત્યકાર તરીકેની કારકિર્દી કવિ, નિબંધકાર, નાટકકાર, વાર્તાકાર અને નવલકથાકાર તરીકે શરૂ કરી. શરૂઆતમાં 'કલેક્ટેડ પોએમ્સ' (૧૮૩૬) કાવ્યસંગ્રહમાં 'ચેમ્બર મ્યુઝિક'નો પણ સમાવેશ થાય છે 'પોએમ્સ પેની ઈચ' (૧૮૨૭) અને 'ઈબ્સનસ ન્યુ ડ્રામ' વિવેચનાત્મક સંગ્રહ છે, અને વાર્તાસંગ્રહ 'ડબલીનર્સ'માં ડબલીનર્સ વ્યથા, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો પ્રભાવ, નીચે આઈરીશ પ્રજાની દેશદાઝની ભાવના મહદ્ અંશે ઘટી, લોકો ચાર્લ્સ પારનેલ અને તેના સાથીદારોની શહાદતને વિસારે પાડી હોય એમ લાગતું. વાર્તાકારે એક રંગબેરંગી સૃષ્ટિ ઊભી કરી સામાન્ય ઘટનાને પણ રસપ્રદ બનાવી છે. જોયુસે આપેલાં શબ્દચિત્રોમાં આઈરીશ સમાજમાં જીવનની કૃત્રિમતા અને દંભનું દર્શન થાય છે. આ પ્રકારના

સામાજિક બંધનથી તેમણે મુક્ત રહેવાનું પસંદ કરેલું. ડબલીનથી દૂર જઈને, યુરોપમાં રખડપટ્ટી કરી પણ તેમના મનની આંખ આગળથી ડબલીન ક્યારે પણ દૂર ન રહ્યું. પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછી અંગ્રેજી સાહિત્યમાં આમૂલ પરિવર્તન જોવા મળે છે. ટી. એસ. એલિયટ અને જેઈમ્સ જોયુસને વિશ્વયુદ્ધ સાથે કોઈ નિરૂબત નહોતી, તેઓને લશ્કરી કામગીરીનો કોઈ અનુભવ નહોતો. એલિયટે અમેરિકન હોવા છતાં બ્રિટિશ નાગરિકત્વ સ્વીકારેલું અને જોયુસે આઈરીશ હોવા છતાં રોમ, ટ્રિઅસ્ટ અને ઝુરિકમાં રહેવાનું પસંદ કરેલું. આ સમય "અ પોટ્રેઈટ ઓફ ધ આર્ટિસ્ટ એઝ અ યંગમેન' પ્રસિદ્ધ કર્યું. પ્રથમ જે કાંઈ નવીન પ્રયોગો થઈ રહ્યા હતા તે વિક્ટોરિયન પ્રણાલિકાને પડકાર રૂપે હતા. આ પ્રકારનો સીધો પડકાર આપનાર સાહિત્યકારોમાં ટી. એસ. એલિયટ, જેઈમ્સ જોયુસ, યેટ્સ અને ડી. એચ. લોરેન્સ મુખ્ય હતા.

'અ પોટ્રેઈટ ઓફ ધ આર્ટિસ્ટ એઝ અ યંગમેન' (૧૯૧૬)

આ નવલકથાનું શરૂઆતમાં શીર્ષક 'સ્ટીફન હીરો' આપેલું. નવલકથાનું સ્વરૂપ આપવીતી જેવું છે. વાસ્તવમાં લેખકે પૂર્વે કરેલા ગુના અંગેનો ખેદ વ્યક્ત કર્યો હોય એમ લાગે છે. યુવાનીનાં કડવાંમીઠાં સંસ્મરણોની વિગત પૂર્ણ નોંધ આપતા ક્યારેક ભારેખમ વસ્તુવિષયની ચર્ચાની શરૂઆત કરે છે તે જોઈએ :

... "Beauty expressed by the artist cannot awaken in us an emotion that is Kinetic of a sensation which is purely physical. It awakens or ought to awaken, or induces, or ought to induce, an aesthetic stasis, an ideal pity on terror, a stasis called forth, prolonged, and at last dissolved by what I call the rhythm of beauty."

"What is that exactly?" asked Lynch 'Rhythm', said Stephen, 'is the first formal aesthetic relation of part to part in any aesthetic whole of an aesthetic whole to its part or parts or of any part to the aesthetic whole of which it is part.'

જોયુસની સૌંદર્યદષ્ટિ એમના લેખોમાં સર્વવ્યાપી છે એમ ન કહી શકાય, આમ છતાં સુજ્ઞવાચકને ઉપર જણાવેલાં વિધાનો ક્યારેક સૌંદર્યવિહાર એમ તો અચૂક લાગે. વિન્ડહેમ લૂઈસના મંતવ્ય પ્રમાણે જોયુસની શૈલીમાં ક્યારેક ભારે ઉત્તેજના જોવા મળે છે. આ કથા કાંઈક અડધેથી શરૂ થાય છે. સ્ટીફન ડેડબચ નેશનલ યુનિવર્સિટીનો સ્નાતક કક્ષાનો વિદ્યાર્થી છે. મનની વધુ પડતી ચંચળતાને કારણે એ વર્ગની શિસ્તને સાચવી શકતો નથી. જો કોઈ મનુષ્ય જીવનમાં વધુ પડતી ગોપનીયતા જાળવે તો ક્યારેક દુષ્કર પરિણામ આવે. પ્રો. બટ અંગ્રેજી વિભાગના નિષ્ઠાવાન પ્રાધ્યાપક હોવાથી તે ક્યારેક રીડિંગ ક્લબ સમક્ષ અટપટી ભાષામાં શેકસ્પિયર ઉપર ભાષણો આપે છે. શેકસ્પિયર રોમન કેથોલિક હતો કે નહિ તે અંગેની ચર્ચા ક્યારેક કંટાળાજનક બનતી. સ્ટીફનની કળા પ્રત્યેનો લગાવ ઉપરચોટિયો નહોતો. સ્ટીફનને જૂના વચનામૃતો માટે જરા પણ માન નહોતું. ચર્ચનું સર્વોપરીપણું તે જીવનમાં ક્યારેય નહિ સ્વીકારે એવો દઢ સંકલ્પ તેણે કરેલો. અહીંયાં સ્ટીફનના પિતા

સાચમન ડેડલસે જીવનમાં કેવા કપરા દિવસો અનુભવેલા તેની વિગત છે. એકંદરે પિતા-પુત્ર વચ્ચેનો સુમેળ જણાતો નથી. અંગ્રેજી સાહિત્યસમૃદ્ધિનાં કારણો ચીવટથી તપાસીએ તો લાગે છે કે એક જ અર્થપિંડની ભિન્ન ભિન્ન છાયાઓને વ્યક્ત કરનારા અનેક શબ્દો, પર્યાયો સહજ રીતે જણાશે.

‘ફિનેગન્સ વેઇક’ :

‘ફિનેગન્સ વેઇક’નો નાયક આદેડ વચનો સ્ટેન્ડિનેવિયન છે, ઉછેર કદાચ પ્રોટેસ્ટન્ટ કુટુંબમાં થયેલો; તેની પત્ની રશિયન. પોર્ટર તેની પત્ની, પુત્રો કેવીન અને જેરી અને તેની દીકરી સુખી છે. દર શનિવારે ડબલીનના પીઠામાં અકલ્પ ધસારો હોય. લેખક સૌ વાચકને પોર્ટર કુટુંબના સભ્યોનાં સ્વપ્નોમાં વાચકને ભાગીદાર બનાવે છે. કાળચક્રનાં પૈડાં સાથે દરેક માનવીની ગતિ મૃત્યુ સમીપ જઈ રહી છે. અમુક અંશે લેખક માનવજીવન કેવું ક્ષણભંગુર છે તે સમજાવે છે. વૃક્ષો ઉપર પીળાં પાંદડાંની લગભગ ફૂળો ફૂટે એ રીતે પિતાની વૃદ્ધાવસ્થા અને પુત્રની થનગનતી યુવાનીનો ક્રમ આપણે સૌ સ્વીકારીએ છીએ. અચાનક પોર્ટરની આંખ ઊઘડે છે અને સહશયનની ઈચ્છાથી પત્નીને ઢંભેળે છે પણ તે કાંઈ ધ્યાન આપતી નથી. મનુષ્ય ઉત્તેજનાને નિયંત્રણમાં રાખવામાં નિષ્ફળ જાય ત્યારે તેનું વર્તન પશુથી પણ વધુ વિકૃત બને ! આ પ્રકારના શબ્દચિત્રને ‘હમ્પ ઓફ સેક્રસ્યુલ ગિલ્ટ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પુસ્તક ચાર વિભાગમાં છે. અહીંયાં લ્યુસી ફાયર, એડમ, ન્યૂટન અને હમ્પટી ડમ્પટીના આફતના દિવસોની વાત છે. હમ્પટી રિમ્બુ ઈયરવીકર – ડબલીન ઈન કીપર અને તેના નાના કુટુંબની વાત કરી છે. આ કથા જીઓવા બેટિસ્ટા વીકોનું ‘બા સાયન્સ-કેવા’ પર નજર રાખીને તૈયાર કર્યું હોય એમ વિવેચકોનું મંતવ્ય છે. અહીંયાં એન્થની બરજીસના શબ્દોમાં કહીએ તો...

‘O baffling expedition into the dream history for which he devised a “night language” composed of scenes of languages super imposed on a Hiberno-English base.’

(લેખકે યુક્તિપૂર્વકનું આયોજન કરીને સૌ વાચકોને મૂંઝવી નાંખે એવી યુરોપની અનેક ભાષાનું ભારણ મૂકીને વિશિષ્ટ પ્રકારની સ્વપ્નલોકની મુસાફરી કરાવતી વસ્તુકથાને ક્લિષ્ટ બનાવી છે.)

યુલીસીઝ (૧૯૨૨)

જેઈમ્સ જોયસે ઘણાં વર્ષોની મહેનતે મહાનવલ ‘યુલીસીઝ’ તૈયાર કરી. આયર્લેન્ડથી દૂર રહીને પણ આઈરીશ પ્રજા ગુલામીની ધૂંસરી ફગાવી દે એ માટેના ‘મુક્તિ મોરચા’ને જોયસે પરોક્ષ રીતે સાથ આપ્યો. શાળાના વિદ્યાર્થી તરીકે ‘માય ફેવરિટ હીરો’માં ‘યુલીસીઝ’ વિષે નિબંધ લખીને શાળાના શિક્ષકગણને આશ્ચર્યચકિત કરેલા. આ મહાનવલની કથાવસ્તુ કાંઈક આ પ્રમાણે છે :

સ્ટીફન ડેડલસ પેરિસમાં થોડો સમય રોકાઈને ડબલીન પાછો ફરે છે. બીમાર માની આખરી દમ સુધી સારી સંભાળ નથી લઈ શક્યો એ બદલ બ્લુમને મનમાં દુઃખ છે. આ વિશ્વમાં સૌ કોઈ વધતા-ઓછા અંશે દંભ કરે છે. પેલા ‘માટેલાઉ’ ટાવરમાં યુવાનો ઢંગધડા

વગરની કવિતા કરે છે અને માને છે તેઓ ‘મેટાફિઝિકલ’ આત્મતત્ત્વ જેવા ગંભીર વિષયને ધ્યાનમાં રાખીને કાવ્યો કરે છે માટે તેઓ અચૂક વિશ્વવિખ્યાત બનશે. ક્યારે તેઓ શેકસ્પિયરના હેમલેટ, ડિંગલિયર, ઓથેલો અને ફોલસ્ટાફની પણ ચર્ચા કરે છે. લિયોપોલ્ડ બ્લુમના પૂર્વજો કદાચ હંગેરીના હતા પણ આજકાલ તેઓ આઈરીશ – યહૂદી તરીકે ઓળખાતા. તેની પત્ની મૌલી તેના કરતાં ચાર વર્ષ નાની છે, મિલી ચૌદેક વર્ષની છે, દીકરો રૂડી નાની વયે ગુજરી ગયો. બ્લુમે ઉચ્ચતર શિક્ષણ નથી લીધું પણ તેની નિરીક્ષણશક્તિ અદ્ભુત છે, ઇકલસ સ્ટ્રીટ ડબલીનમાં તેનું કાયમી રહેઠાણ છે અને સ્થાનિક દૈનિક માટે જાહેરાતના એજન્ટ તરીકે કામ કરે છે.

૧૬મી જૂન, ૧૯૦૪ લિયોપોલ્ડ બ્લુમના જીવનમાં એક અનેરી ઘટના બને છે. આ મહાનવલમાં ઘટનાક્રમનો સમય સવારના આઠ વાગ્યાથી બીજા દિવસની બપોર છે. બ્લુમ વિચારોના વમળોમાં ફસાય છે, એ ‘યુલીસીઝ’ની કથા વસ્તુના દોર છે... બ્લુમ વિચારચાત્રની આશા-નિરાશામાં સમતોલપણું જાળવે છે. તે પત્નીને શયનખંડમાં સવારનો નાસ્તો આપે છે અને બીજી તરફ તે પ્રેમિકાને પત્ર પણ લખે છે, ક્યારેક તેને સ્વજનના નિધનના સમાચાર સાંભળીને કબ્રસ્તાન સુધી જવું પડે છે, તો ક્યારેક દારૂના પીઠામાં કોઈ નશાખોર તેનું અપમાન કરે છે તો ક્યારેક દરિયાકિનારે કોઈ યુવતીને અંગપ્રદર્શિત કરતી જોઈને અકલ્પ એવી ઉત્તેજનાનો અનુભવ કરે છે તો ક્યારેક સ્ટ્રીમિત્રની ખબરઅંતર પૂછવા માટે જનાના હોસ્પિટલમાં જાય છે. અચાનક દીકરા સ્ટીફનનો મેળાપ થાય છે. સદ્ભાગ્યે બ્લુમ, સ્ટીફનને નગરવધૂઓના દલાલોથી અને પોલીસની કાર્યવાહીથી બચાવી લે છે. આ રીતે લિયોપોલ્ડ બ્લુમને પતનમાંથી પૂર્વસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાવાળો, કુશાગ્ર બુદ્ધિ, ધૈર્ય અને સમતાવાળો કહી શકાય. યુલીસીઝ... એટલે કે બ્લુમનું પાછા ફરવું એ હારેલા રાજાનું ફરી એક વાર રાજ્યારોહણ થયું એમ કહી શકાય. બ્લુમે ઠાવકાઈથી પ્રતિસ્પર્ધીઓને હંફાવ્યા, ખોવાયેલો દીકરો મળ્યો, જોયસે નાની-મોટી અસંખ્ય ઘટનાની ગૂંથણી આ મહાનવલમાં કરી છે.

યુલીસીઝના છેલ્લાં છેતાંલીસ પાનાંમાં મૌલીની સ્વગતોક્તિ છે, મૌલીનો જન્મ... ઉછેર જિબ્રાલ્ટરમાં, તેની માતા સ્પેનિશ અને પિતા અંગ્રેજ મિલિટરી ઓફિસર. યુવાવસ્થામાં વસવાટ કર્યો. મૌલી સ્વભાવે થોડી સંકુચિત મનની, સ્પષ્ટવક્તા, સંગીતજ્ઞ, પણ તેને મન નીતિઅનીતિમાં કોઈ ભેદ નહોતો. તેથી જ એક વિચિત્ર સમયે તેણે બોલીન સાથે વ્યભિચાર કરવામાં જરાપણ ક્ષોભ નહોતો અનુભવ્યો. પતિ માટે અનહદ પ્રેમ પણ તેના મનસ્વી સ્વભાવને કારણે પતિને નારાજ કરવામાં તેને ક્યારેય દુઃખ નહોતું લાગ્યું. લેખકે મૌલીને ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં દૂર રાખી છે પણ બ્લુમના મનની આંખ આગળ તે સતત તરવરતી રહે છે એ તેના સુષુપ્ત મનોભાવથી સમજી શકાય છે.

મહાનવલના કેન્દ્રમાં લિયોપોલ્ડ બ્લુમ, સ્ટીફન અને મૌલીએ ૧૬મી જૂન ૧૯૦૪ના સવારના આઠ વાગ્યાથી બીજા દિવસની બપોર સુધી જે કાંઈ જોયું, જાણ્યું, જે કાંઈ કર્યું તેની ઝીણામાં ઝીણી વિગતની નોંધની રજૂઆત મિસ્ટર હન્ટ પાસે કરવામાં આવી છે. આ સાથે હોમરની ઓડીસીના નાયકની કલ્પનાનું ઉમેરણ કર્યું છે. આ ઉપરાંત કાઈસ્ટના જીવનના પ્રસંગોની સાથે પેલા રખડુ જુના (વોન્ડરિંગ જુ) અંશો લેખકે લીધા છે. ‘યુલીસીઝ’ તૈયાર કરવામાં જોયસે અનોખું વિશ્વ તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ મહાનવલ હોમરના

મહાકાવ્ય ઓડીસીને સમાંતરે ચાલે છે. આમ છતાં કેટલીક ઘટનાને જોયું દૂર રાખી છે... હોમરના ઓડેસી ટ્રોયની દુર્દશા કરીને સિકોનીયનનું નવસર્જન કરતાં પહેલાં એ શહેરના પુરુષોનો ખાત્મો બોલાવી અને એ શહેરની સ્ત્રીઓ પર અકલ્પ્ય અત્યાચાર કરવાનો પોતાના સાથીઓને આદેશ આપે છે. જોયું આ ઘટનાને તેમની મહાનવલમાં કોઈ અગત્ય આપી નથી. એકાક્ષી સાયક્લોપ્સ યુલીસીઝનો આત્મીય ભાવે સત્કાર કરીને આફતમાં મૂકે છે, એ વસ્તુને જોયું રાષ્ટ્રીય ચળવળિયાઓએ સામાન્ય પ્રજા માટે ઊભા કરેલા અવરોધોની રીતે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. હોમરિક તત્ત્વોમાં સર્સ (યૂડેલ) જે રીતે મનુષ્યને નિમ્ન કોટીનાં પશુઓમાં રૂપાંતર કરે છે એ રીતે જોયું સ્ટીફન અને બ્લુમને નગરવધૂના રહેઠાણ પાસેની ઘટનાનો 'નાઈટ ટાઉન' તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. જોયું નવલકથાના સ્વરૂપને કાંઈક અનોખો ઓપ આપીને એક કાંતિ સર્જે છે. હોમરે ઓડીસીને અનેક જગ્યાએ રખડપટ્ટી કરતો બતાવ્યો છે એ પ્રમાણે લિયોપોલ્ડ બ્લુમને ઓડીસીનો 'યુલીસીઝ' કહી શકાય, જોયુંસના 'યુલીસીઝ'ને હેન્રી ફિલ્ડીંગના જોસેફ એન્ડ્રુઝ, લોરેન્સર્સ્ટનના 'ટ્રિસ્ટમશેન્ડી' અને સર્વેન્ટનાં 'ડોન ક્રિલોટે'ની માફક 'મોક એપિક' કહી શકાય. આ મહાનવલમાં અનેક ગ્રંથોના સંદર્ભ છે. જોયું સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં રહીને 'યુલીસીઝ' તૈયાર કર્યું એ સમય દરમિયાન માનસશાસ્ત્રનો ખૂબ જ ઊંડો અભ્યાસ થઈ રહ્યો હતો એ જોયુંસના અભિગમમાં પ્રો. જંગની અસર સ્પષ્ટ જણાય છે.

'યુલીસીઝ'ની મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ લઈને જોયુંસ યુરોપના શહેરમાં લાંબો સમય સુધી રખડપટ્ટી કરેલી... (૧૯૧૫થી ૧૯૨૧) આ સમયગાળામાં તેઓ મૂળ ડ્રાફ્ટમાં કાંઈક ને કાંઈક ઉમેરો કરતા રહ્યા. આજ સુધી જોયુંસના વિવેચકો આ મહાનવલના સર્જનમાં જે કાંઈ ગૂંથણી રહી છે તે વિષે કુતૂહલ સેવી રહ્યા છે. આજે તો ડબલીન તદ્દન બદલાઈ ગયું છે. પેલો 'મોટેલ્યો' ટાવર સેન્ડીકીવ જોયુંસ ટાવર તરીકે ઓળખાય છે. જોયુંસના સ્મરણાર્થે એક નાનું સંગ્રહસ્થાન ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. આ સંગ્રહસ્થાનમાં જોયુંસની બંડી, ચશ્માં, લાકડી, ફર્નિચર, હસ્તપ્રતો અને પુસ્તકો રાખ્યાં છે. સમયનાં વહેણોએ કાંઈક નવો ઓપ આપ્યો છે. આજે બ્રીગ્ટન સ્ફૂવેરમાં પ્રાચીન વિશેષતાઓ જળવાઈ રહી છે. આઈરીશ પ્રજા જોયુંસને જીવનકાળ દરમિયાન સમજી ન શકી તે આજે તેના પ્રત્યે માન અને સદ્ભાવ રાખે છે એ સ્તુત્ય છે.

r

પ્રકીર્ણ

એક માણસના વૃક્ષ બનવાની ખબર

જગદીપ સ્માર્ટ

૧૯૯૨-૯૩ની વાત છે. સુરતથી વહેલી સવારની લોકલ દ્વારા અમે બીલીમોરા સ્ટેશન પર ઊતરીએ છીએ. વર્લ્ડ-વાઈલ્ડ ફંડના અધિકારીઓ અમને સ્ટેશન પર લેવા આવે છે. વાંસદા-વઘઈના જંગલમાં ઉનાળુ સમયમાં યોજાયેલા 'નેચર-કેમ્પ'ના ઉપક્રમે અમારે નાટક ભજવવાનું છે. મેં પસંદગી કરી શ્રી લાભશંકર ઠાકરના 'વૃક્ષ' નાટકની. નેચર-કેમ્પનો હેતુ જળવાય જેમાં બાળકોને કુદરતની નજદીક લાવવાનાં હોય. આવો ચોટદાર વિષય હોય તો, બાળકોને સ્પર્શે ને અમને પણ કરવાની મઝા આવે.

અમે અહીંયાં નાટકની રીતે, પરંતુ પપેટ શો દ્વારા આ વાર્તા-નાટક ભજવવાનો વિચાર કર્યો. વડોદરા ફાઇન-આર્ટ્સના ફેયૂરમાં અમે પપેટ-શો ભજવતા. સાથે પાછળથી S.N.D.T. કૉલેજમાં કાફ્ટ ભણાવતી વખતે, વિદ્યાર્થીઓને શીખવવા મેં પપેટ-પ્લે સમજાવેલું અને પપેટ્સ તૈયાર કરાવડાવેલા. ફેન્ટસીનું અદ્ભુત તત્ત્વ આ માધ્યમમાં છે, એમ મેં અનુભવેલું.

અમારી યાત્રા મહિના પહેલાં શરૂ થઈ ગયેલી. શ્રી લાભશંકરભાઈ પાસે મેં એની ભજવણી કરવાની પરવાનગી માંગેલી ને એમણે બહુ પ્રેમથી એ આપેલી. જંગલની પરિસ્થિતિ એટલે કેટલાને સાથે લઈ જવા, પાત્રોની ભજવણી અને મુખ્ય કામ તો પપેટ્સ તૈયાર કરવાનું. આ પપેટ્સનું માધ્યમ એટલે ગલવ પપેટ્સ - આપણી રાજસ્થાની સૂત્રી, દોરથી બંધાયેલી નહીં, એટલે મુવમેન્ટ્સ થોડી મર્યાદિત. S.N.D.T. વખતે અંધેર નગરીને ગંડુ રાજા પપેટ્સ સ્વરૂપે ભજવેલું એટલે એનાં પાત્રો તૈયાર હતાં. તેથી પહેલા પપેટ શોમાં નેચર-કેમ્પમાં 'વૃક્ષ' ભજવવું ને પાછળથી બાળકોને હસાવવા 'ગંડુરાજા' ભજવવું એમ નક્કી કર્યું. અંધેર નગરીનાં કેટલાંક પાત્રોનો પહેલાં 'વૃક્ષ'માં ઉપયોગ કરેલો. પરંતુ દાદાજી - ચકુડી - ચંપક વગેરે પાત્રો, મુખ્ય પાત્રો વધારે વ્યવસ્થિત રીતે સર્જેલાં. ચંપકનું મુખ્ય પાત્ર રોડ-પપેટમાં બનાવેલું જેથી વૃક્ષ બની જાય. પછી બે હાથ પહોળા કરી સ્થિર બની, ઊભો રહે અથવા એ પપેટ ઊભું રહી શકે એ માટે, બાકીના બધા ગલવ પપેટ્સમાં, જે હાથમાં પહેરીને ભજવવાના.

'વૃક્ષ'ના વાર્તાકથનથી ભાગ્યે જ ગુજરાતના સાહિત્ય-નાટ્યરસિકો અજાણ્યા છે. અનેક કૉલેજોમાંય ત્યારે એકાંકી સ્વરૂપે 'વૃક્ષ' ભજવાયું હતું. હજુય મને યાદ છે જ્યોતિષ જાનીના 'સંજ્ઞા'માં એ પ્રથમ વાર છપાયું હતું અને શ્રી ગુલામમહંમદ શેખે 'વૃક્ષ'નું ચિત્ર-રેખાંકન આલેખેલું ને છપાયેલું. ચંપક નામનો માણસ પોતાની વહાલી દીકરી ચકુડી સાથે વરસાદમાં રમતાં એકાએક વૃક્ષ - લાકડામાં રૂપાંતરિત થાય છે. પહેલો આઘાત પત્ની અને પિતાને લાગે છે. પરંતુ દીકરી તો વૃક્ષને પણ પિતા સ્વરૂપે જ સ્વીકારે છે અને પ્રેમમય સંવાદ કરે છે. પિતા અને પત્ની શરૂઆતમાં વૃક્ષમાંથી પાછા માણસ બનાવવા સઘન પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ નિષ્ફળ. ડૉક્ટર, ભૂત-ભૂવા, માનતા પણ, તેઓ ચંપક વ્યક્તિ હોવાના સંવેદનથી દૂર નીકળી જાય છે. ચકુડી માટે તો 'આ મારા પપ્પા છે.' પછી તો આ વાત જગમાં ફેલાય

છે ને પબ્લિસિટી ને પૈસાનો વરસાદ થાય છે. ખૂબ પૈસા મળતાં, ઘરને નવેસરથી બાંધવાની વાત વિચારાય, આર્કિટેક અને એન્જિનિયર આવે, પ્લાન મુકાય, નકશો બને પણ આ માણસરૂપી વૃક્ષ વચ્ચે આવે. છેલ્લા દશ્યમાં પત્ની નિષ્ક્રમ બની કહે, આ ઝાડને કાપી નાંખો. વૃક્ષ ઉર્ફે ચંપકનું અસ્તિત્વ ધરાશાયી થઈ જાય. સૌથી મોટો આઘાત ચકુડીને લાગે છે. દાદાજી એને પકડીને દૂર લઈ જાય છે. એક વ્યક્તિ કપાઈ જાય છે, ભૂંસાઈ જાય છે.

અમદાવાદ 'લીલા-નાટ્ય'ના વર્કશોપ દરમિયાન લેખક શ્રી લાભશંકર ઠાકરે આ નાટક લખ્યું. સુરતમાં જ્યારે આ પ્રયોગ લીલાનાટ્યમાં ભજવાયા ૧૯૭૫-૭૬માં ત્યારે મેં જોયું. ત્યારથી જ મનમાં વસી ગયેલું. શ્રી કેલાસભાઈ, દામિનીબહેન, શ્રી બાલકૃષ્ણ પટેલનો અદ્ભુત અભિનય, આ લીલાનાટક દરમિયાન જોવા મળેલો. શ્રી લા. ઠા.એ સર્જનપ્રક્રિયાની વાત કરતાં કહેલું કે શ્રી બાલકૃષ્ણ પટેલ - બાલભાઈ બે હાથ ઊંચા કરી, વર્કશોપ દરમિયાન ઊભા હતા ને એકાએક 'વૃક્ષ'ની કલ્પના થયેલી, માણસ વૃક્ષ બન્યો. જેના પરથી અમે આ પપેટ શોની કલ્પના કરી.

પપેટ્સ આકર્ષક બનાવવા એનાં વિવિધ કપડાં શોધવા નીતા બજારમાં નીકળી પડે. પછી એને સીવવા-ચીતરવાનું કામ. જેમાં પ્રજ્ઞા, ઈલીઝા, બિંદુ, માધવી, પારુલ મારી વિદ્યાર્થિનીઓ જોતરાઈ. બેંકમાં કામ કરતા શંકરભાઈ પણ આવી ચડ્યા ને સર્જનપ્રક્રિયામાં જોડાયા. પપેટ્સમાં એક વૃક્ષ બનાવ્યું. રંગબેરંગી કપડા દ્વારા પાન બનાવી, વસંતની જેમ શણગાર્યું. ઉપર પક્ષી પૂંઠાનાં બેસાડ્યાં. ચંપકની કફની પર એક પીપળાનું પાન કાપી ચોટાડ્યું ને શાખા ચીતરી, બે હાથ લાંબા વિસ્તરતા, રોડ-સળિયા જોડે બાંધ્યા. દાદાજીની લાકડી, ચશ્માં શોધવા શનિવારી હાટની મુલાકાત લીધી. ગંડુરાજાના શિષ્યની અંબોડી છોડી ભૂવાના પાત્રમાં રૂપાંતર કર્યું. ચકુડી ફરાક પહેરાવી મોટી આંખોએ તૈયાર. મા, ડોશીમા, ડોક્ટર, મજૂર બધાં જ ધીમે ધીમે તૈયાર થતાં ગયાં. પ્રોપર્ટી વધતી ચાલી. ચશ્માં, બેંટરી, લાકડી, રમકડાનો કેમેરો, ભૂવાને ધુણાવવા - લોબાનધૂપ ને બીજો અસબાબ. વૃક્ષ બન્યા પછી જ્યારે ચકુડી પાપાને જુએ, પ્રેમ કરે ત્યારે પાછળ પંખી બેઠેલું - વસંતવાળું વૃક્ષ પાછળ ધીમે ધીમે ઊગે, જે દશ્યથી છોકરાઓએ તાળીઓ વરસાવેલી. બેંકગ્રાઉન્ડમાં ટેપરેકાર્ડર પર. કોલ ઓફ વેલીની સવારની ધૂન ને પહોડી વાગે. જંગલ મઘમઘી ઊઠ્યું. ભૂવાની એન્ટ્રી પર, શંકરભાઈનું ધૂણવું ને લોબાન-ધૂપથી જાદુઈ અસર... બધા બેઠી નજરે આટલું દશ્ય નિહાળે ને પાછા હસતાં જાય - પણ એ તો ભજવણી વખતની વાત. બજારમાંથી એક પતરાની પેટી ખરીદી પપેટ્સ મૂકી સૂત્રધાર ચાલ્યો બીજે ગામ ખેલ ભજવવા.

બીલીમોરા સ્ટેશન પર અમે વહેલી સવારે ઊતર્યાં, ને જીપમાં 'મહાલ'ના નેચર-કેમ્પ જંગલમાં પહોંચ્યાં. વઘઈથી ઘનઘોર જંગલ આવે. આહવાથી ફોરેસ્ટ એરિયાનું 'સ્ટોપ' પાટિયું ખસેડી અમારી જીપ કેમ્પ એરિયામાં પ્રવેશી. કેમ્પમાં નાનાં ટાબરિયાંને સ્વયંસેવકો અમારી રાહ જોતાં હતાં.

આ જંગલમાં દીપડા, ચિત્તા ને બીજાં અનેક જંગલી જાનવરો. શરૂઆતમાં અમે નાનકડા છાપરી જેવા રૂમમાં સામાન મૂક્યો. લીંપણવાળો અવાવરું રૂમ, એક ખૂણામાં ગુણની કોથળીઓ પડેલી, જે થોડી થોડી વારે જાતે જ સખડ-ડખળ થતી. એક જણ કહી ગયો અડકશો નહીં. આમાં નાગ-કોબ્રા, કેમ્પ દરમિયાન પકડેલા તે ભરેલા છે. પારુલ જરા

હિંમતવાન એટલે તે ગુણને સ્પર્શ કરવા ગઈ, ઈલીઝા-માધવી ડરે છે. અમારો પપેટનો પટારો આ કોબ્રાઓ સાથે મુકાયો. નદીમાં ન્હાઈને થાક ઉતારી પાછાં ફર્યાં. ટેન્ટ અમને નાનકડો ફાળવી દવાયો. બપોરે બામણીયા દાળ-ભાત-વેંગણ-બટાકાના શાકની સોડમ જલસો કરાવી ગઈ. જમીને ઝાડ નીચે આરામ ફરમાવ્યો. સ્ક્રિપ્ટ રીડિંગ ઘરે જ પહેલાં કરી દીધેલું. પપેટ્સ તો અમારે છ ફૂટની જગ્યામાં જ ભજવવાનું હતું. શો અમારે રાત્રે કરવાનો હતો. જંગલમાં મસ્ત ઝપકીની ઊંઘ આવી ગઈ. ત્રણેક વાગે પ્લેસિંગનાં રીહર્સલ શરૂ કર્યાં.

માધવી ચકુડીનો રોલ કરી રહી છે ને હમણાં પ્રેમમાંથી પસાર થાય છે તેથી એના અભિનયમાં ભીનાશ છે. પારુલ થોડીક મોટી ઘડાયેલી એટલે એ માના રોલમાં, મારા ભાગે દાદાજી, શંકરભાઈ, કેરેક્ટર, આર્ટિસ્ટ એટલે ભૂવો, ડોક્ટર, એન્જિનિયર, મજૂરની આવનજાવન ભજવે. પહેલાં તેઓ ચંપકનો સંવાદ 'હું વૃક્ષ છું' બોલી - ભજવી વૃક્ષ થઈ ખસી જાય. નીતા પડદા પાછળ જોઈતી વસ્તુઓ અને પપેટ્સ પહેરાવવાની - લાવવાની જવાબદારી નિભાવે, સાથે એકાદ પાત્ર પણ કરે. ઈલીઝા પરદેશી પત્રકાર ને ટેપરેકાર્ડર પર સંગીત ઊંચું-નીચું કરે. આમ અમારી મંડળીએ નાટકની તૈયારી - રીહર્સલ કરવા માંડી. એક હાથમાં સ્ક્રિપ્ટ અને એક હાથમાં ગ્લવ પપેટ્સ.

કેટલાંક સંવેદનાત્મક દશ્યોનું રીડિંગ પહેલાં કરી લીધું. ખાસ કરીને નિશાળેથી આવેલી ચકુડી, પપ્પાની (વૃક્ષ) પાસે લેસન કરવા બેસે છે. પપ્પા ઝીણું ઝીણું ગાય છે. વૃક્ષમાંથી ઊઠતા સંગીતના સ્વર, વૃક્ષ પર દાદાજીનું ધોતિયું સૂકવવું. માનું પાણી લોટાથી પિવડાવવું.

રીહર્સલ વખતે જ અમે કેટલીય સંવેદનક્ષણોનો અનુભવ કરીએ છીએ. નદીને કિનારે, ઉબડખાબડ ટેકરી, ગાઢ જંગલમાં રીહર્સલ. માધવી-ચકુડી વૃક્ષને પ્રેમ કરતાં. ચકુડીના રોલ-સંવાદ બરાબર સ્ક્રિપ્ટમાંથી વાંચતી હતી. શંકરભાઈ વૃક્ષમાંથી ખસી ગયા ને ચંપકનું પપેટ જમીન પર સૂતું હતું. માધવી હવે ખરેખરા વૃક્ષને હાથ ફેરવી સંવાદ બોલવા લાગી. 'આ મારા પાપા છે, ઝીણું ઝીણું ગાય છે.' તે વખતે હુંય રોમાંચિત, મારી પર્સિવનેસ, એકદમ જાગ્રત. વઘઈનું વૃક્ષ અમારું પાત્ર બની ગયું. માધવીના સ્પર્શથી મહેકી ઊઠ્યું. અંત તરફ ગતિ કરતા. અમારી આંખોના ખૂણા સજળ છલકાયા. દૂર બેંકગ્રાઉન્ડમાં નદીનો ખળખળ વહેવાનો અવાજ. ત્રણેક કલાકના રીહર્સલમાં બધું ગોઠવાયું. અમે બધાંએ નાટક બરાબર સઘન રીતે પસિવ કર્યું.

સંધ્યાકાળે નદીકિનારે પગ બોળી, કેમ્પમાં પાછાં ફર્યાં. ને રાત્રિ શોની તૈયારી... બે સાડીના છોડા ભેગા કરી પડદો બનાવ્યો. ગ્લવ પપેટ્સમાં અમે પાછળ, પપેટ્સ બધા રોલ પ્રમાણે ઘાસ પર. શેતરંજ પર પાથરી દીધા. પટારામાંથી પ્રોપર્ટી, સરસામાન બેંકસ્ટેજમાંથી બહાર આવ્યો. બધાંના હાથમાં વૃક્ષની સ્ક્રિપ્ટ, પડદાના ઉપરના ભાગમાં ૫૦૦નો બલ્બ લટકાવી દીધો. એક નર્વસનેસ તો હતી જ, ભજવવાની. આગળ ટેકરી, નદી તરફ બાળકો આવીને બેસી ગયાં. અમે જંગલ તરફ, સ્ટેજની પાછળ. ને પપેટ શો શરૂ થયો.

આગળના ભાગમાં દોઢસો જેટલાં બાળકો, નાની નાની પરીઓ, કિશોર, ભૂલકાઓ બધાં જ આ જોવા બેઠાં ને જોવામાં એકદમ મશગૂલ. માધવી-ચકુડી બરાબર ચગી હતી. ચંપકના વૃક્ષ બનવા સાથે બાળકોય સ્તબ્ધ. થોડીક વાર પછીનું દશ્ય હતું. પત્ની પાણીનો લોટો લઈને વૃક્ષને પાણી પિવડાવવા આવે છે. અમે જ્યાં ભજવતા હતા તે સીમા, વાડ

હતી. પાછળ વિશાળ - ઘનઘોર જંગલ. અમારાં બેંગ, સામાન, પપેટ્રસ પ્રોપર્ટી જંગલ તરફ. અચાનક પારુલ ને ઈલીઝા, જગ્યા છોડી દોડતાં મારી પાસે આવ્યાં. સર... પાછળ દીપડો (કે ચિત્તો) હમ્મ... હમ્મ... હમ્મના શિકારી સ્વરો જંગલના ઘનઘોર પરિસરને ચીરતા હતા. નેચર-કેમ્પના સ્વયંસેવકોએ એ જગ્યાને કોર્ડન કરી, કોઈને પણ અવાજ ન કરવાની સૂચના આપી. બધું જ સ્તબ્ધ. સાતેક મિનિટમાં બધું જ પાછું યથાવત્. દીપડો જંગલમાં સરી ગયો હતો. નદીનો ખળખળ વહેવાનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો ને થોડી જ વારમાં ફરીથી અમે શો શરૂ કર્યો. ડોક્ટર, ભૂવો, દાદાજી બધા જ ગતિમાન. અંત એકદમ પ્રભાવશાળી. લા. ઠા.ના લેખનપ્રવાહ 'છેલ્લો પંચ' કાપી નાખો. ચક્રુડીનું રુદન ને કોદાળીના ઘાનો અવાજ. બાળકોમાં સન્નાટો. એક ઘેરી અસર અમને બાળકો પર દેખાતી હતી. કેટલીક પ્રેક્ષકોમાં બેઠેલી ચક્રુડીઓ રડવા જેવી થઈ ગઈ.

૯૨-૯૩ની વાત છે. T.V. હજુ ઘરેઘર પહોંચ્યું નથી. નેચર-કેમ્પમાં મા-બાપથી દૂર જવાનો પણ કદાચ આ બાળકોનો પહેલો અનુભવ હશે ? ભજવાતા-બોલાતા સંવાદો હૈયાસોસરવા. શો પત્યા પછી અમે પરિચય માટે બહાર આવ્યા. બાળકોમાં એક સંવેદના પપેટ્રસને સ્પર્શીને જોવાની. પોતાના હાથમાં ચંપક-ચક્રુડી-દાદાજીને પામવાં હતાં. એમને આશ્ચર્ય હતું, આમાં જીવ કેવી રીતે આવી ગયો. પછી તો પોતાના હાથ ગલવમાં (પપેટ્રસમાં) નાખતાં અમે બતાવ્યું. ને દીકરીઓ બોલવા માંડી... 'પપ્પા ઓ પપ્પા'. અમે એમને આ પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવા દીધાં. ઈટ વૉઝ ફેન્ટાસ્ટિક, વૃક્ષની અસરમાંથી હસાવવા, હલ્કાહલ્કા કરવા. પછી અમે 'અંધેર નગરી' ભજવ્યું. છોકરાઓ લોટપોટ, ગુરુચેલાને જોઈને, રાજાની મૂંછનો તાવ ને ચંપાકલીનો મુજરો - 'નજર લાગી રાજા, તોરે બંગલે પર' જોતાં ટાબરિયાં ગબડી પડતાં, પારદર્શક પડદા પાછળથી અમને દેખાતાં, વડોદરા ફાઇન-આર્ટ્સમાં ભણતા 'દર્પણ'ના સુપ્રસિદ્ધ પપેટ્રીયર શ્રી મહેરબહેન કોન્ટ્રાક્ટરનો કેમ્પ એટેન્ડ કરેલો, ત્યારે મૂળ આ ભજવાયેલું. બાળકો ખુશખુશાલ. અમને પણ રંગત પડી ગયેલી.

'વૃક્ષ' ભજવણી તરીકે ઘણીબધી સર્જનાત્મક શક્યતાઓને વિસ્તારે છે. પપેટ્રસમાં એ સાથે મર્યાદિત જગ્યાનાં, મર્યાદિત રીતે ભજવાય છે. ને બાળપ્રેક્ષકો સુધી પહોંચે છે. હાસ્ય, વિસ્મય, ભય, શોક, અનેક રસો એકસાથે ઝરે છે ને પછી એક હાઈટ પર આંખો ભીની કરે. 'વૃક્ષ' અનેક રીતે ભજવાયું. 'વૃક્ષ' અલગ અલગ રીતે ભજવાયું. પ્રથમ બાલભાઈ ઊભા રહ્યા, હાથ ઊંચા કરીને ત્યારે, પછી લા.ઠા.એ અનુભવ્યું અને લખ્યું. મારામાં જ્યારે કેલાસભાઈ વૃક્ષ બનીને ઊભા રહ્યા ત્યારે, પછી અનેક દિગ્દર્શક-અભિનેતાઓ દ્વારા અને અમે જંગલમાં ભજવ્યું. માધવી જ્યારે સારયા વૃક્ષને સ્પર્શીને રીહર્સલ કરતી હતી. રાત્રે ભજવાયા પછી બાળકોએ પોતાના હાથ ગલવમાં નાખી અનુભવ્યું, આ તો માત્ર મારી જ વાત કરી - જગત સમસ્તમાં વૃક્ષને ય ક્યાં ખબર છે, કે એ કેટલી વાર ભજવાય છે. આ વૈશ્વિક સંવેદનાની અભિવ્યક્તિ.

નેચર-કેમ્પમાં અમે કુલ ચાર શો કર્યાં. પછી માત્ર એકાદ વાર સુરતમાં - પછી અમે બધાં કલાકારો વિખેરાયાં અને અમારા જંગલમાં ખોવાયાં. આજે માધવીને બે ચક્રુડીઓ છે, ઈલીઝાને એક, પારુલને બે દીકરા, પ્રજ્ઞાને એક દીકરી, બિંદુને પણ દીકરી, શંકરભાઈ બૅંકમાંથી રિટાયર થઈને નિવૃત્તિ જીવન કાઢે છે. નીતા ઓફિસેથી આવીને અમારી ચક્રુડી

સાથે ઊભી રહી ટોળટપ્પા કરી, સાંજનું રાંધે છે, દાદાજીનો રોલ ભજવનારો હું આરસીમાં નજર દોડાવી, મારી દાઢી કે માથાના સફેદ થતા વાળ પર હાથ પસવારું છું, મારા સ્ટુડિયોમાં અભેરાઈ પર પતરાની બેંગમાં અંદર દાદાજી, ચક્રુ, ચંપક સૂતાં છે, ધીમા ધીમા શ્વાસ લેતાં સૂતાં છે. વરસાદ... ગળતી જગ્યાએથી બેંગ પલળે નહીં માટે ખસેડું છું.

કેમ્પમાં તે વખતે મેં સ્કેચબુક મારી સાથે રાખી હતી ને સવાર-સાંજ સમય મળતાં, વઘઈના જંગલમાં સ્કેચ કરતો. વઘઈ, વાંસદાના ટર્નિંગ પોઇન્ટ પર હું રોડનો લાંબો પર્સપેક્ટિવ વ્યૂ લઈને સ્કેચ કરું છું. જે તે મહલ-કેમ્પની મુલાકાતે આવેલા વાંસદાના મહારાજાને બતાવું છું તેઓ એકદમ સ્મૃતિમાં સરી પડે છે. તેઓ સ્કેચબુકની મધ્યમાં ચીતરેલા વૃક્ષને જોતાં કહે છે એક જમાનામાં મેં અહીંયાં વાઘનો શિકાર કરેલો. એ જગ્યા મને તમારા સ્કેચમાં બરાબર દેખાય છે. તમે પાછા આવો... હું તમને જંગલની બીજી સરસ જગ્યા બતાવીશ. પરંતુ as usual હું ક્યારેય જઈ શકતો નથી.

વર્ષો પછી મારાં પપેટ્રસ શ્રેણીના ચિત્રોમાંથી એક ચિત્ર બનાવ્યું 'Tiger in the jungle'. પપેટ્ર શો દરમિયાન અધવચ્ચે ટપકી પડેલો વાઘ - (દીપડો-ચિત્તો, જે હોય તે) મને પ્રેરિત કરી ગયો. તે સમયનો 'ભય' શિકાર, નૃત્ય, જંગલ... બીજું ઘણું મને અસર કરી ગયું. આજે એ ચિત્રથી મને વઘઈનું જંગલ યાદ આવે છે. ચિત્રકાર તરીકે મારા કરેલા સ્કેચનું રૂપાંતર કરું છું, પપેટ્રીયર તરીકે 'વૃક્ષ' ભજવું છું. જંગલમાં ને ડાયરીમાં નોંધું છું. 'પપેટ્રસને ક્યાં પોતાની ગંધ હોય છે કે નથી હોતો પોતાનો પરસેવો, નથી હોતાં પોતાનાં આંસુ. એના તો શ્વાસ પણ ઉછીના હોય છે, રખડે છે જંગલ-જંગલ, સ્ટેશન-સ્ટેશન. આંખની રાહ જોઈ છું, નવો પપેટ્રીયર આવે ને મારી પતરાની બેંગ ખોલે અને ખેલ

મ તો આ તો એક માણસના વૃક્ષ થવાની ખબર છે.

કોશ

(૨૪૮) ગુજરાતી સાહિત્યકાર કોશ : સંપા. કિરીટ શુક્લ, ૨૦૦૮, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૮+૪૦૮, રૂ. ૨૫/- (૨૪૯) ગુજરાતી સાહિત્યકાર પરિચયકોશ : સંપા. કિરીટ શુક્લ, દ્વિતીય સંવર્ધિત, ૨૦૦૮, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૬૪+૭૫૮, રૂ. ૨૪૦/-

અભ્યાસ

(૨૫૦) આભૃતગ્રંથ : ડૉ. નલિન પંડ્યા, ૨૦૦૮, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૮+૫૫, રૂ. ૭૦/-

‘બારણે ટકોરા’ અને ‘મંકીઠ પાવ’ – તુલનાદષ્ટિએ | વિજય શાસ્ત્રી

ઉમાશંકરના ઈ. ૧૯૩૯માં પ્રગટ થયેલા એકાંકીસંગ્રહમાં ‘બારણે ટકોરા’ ગ્રંથસ્થ થયું છે એટલે તે પહેલાં રચાયું છે. એકાંકીના પ્રારંભે મૂકાયેલી રંગમંચના દૃશ્યનું વર્ણન કરતી વીગતો ગરીબ બ્રાહ્મણકુટુંબનું સૂચન કરે છે. નંદુ ગોરાણીના પતિ પરભુ ગોર અવસાન પામ્યા છે તેનું સૂચન ‘નંદુ ગોરાણીએ કાળો સાડલો ઓઢેલો છે. મૂંડાવેલું માથું અને આભૂષણ વિનાનો વેશ’ એ વીગતોથી થાય છે. તેમની ઉંમર ચાળીસની અંદર છે છતાં બહુ ઘરડાં લાગે છે તેનું કારણ પતિના મરણનો આઘાત છે. નંદુ ગોરાણીની માનસિક સ્થિતિ અસાધારણ બની ગઈ છે. સ્વસ્થતા લગભગ ગુમાવી દીધી છે. ઊંઘે તો ઊંઘ્યા જ કરે, સમયનું કશું ભાન રહેતું નથી. ચંચળ, જે કદાચ પડોશણ છે તે આવીને નંદુ ગોરાણીને જગાડે છે ત્યારે નંદુ ગોરાણી બોલે છે ‘તે આ તમે ન આવ્યાં હોત તો કોણ જાણે ક્યારે જાગત ! (નિસાસો મૂકીને) મારે તો દિવસ ને રાત બધું એકાકાર થઈ ગયું છે.’^૧ નંદુ ગોરાણીને છીંકણીની ડબી લેવા સહેજ ઊંચા થતાં પણ હાંફ ચડી જાય છે એ જોઈ ચંચળ બોલે છે કે ‘જરી હાંફ તો બેસવા દો’^૨ તે સાંભળી નંદુ ગોરાણી બોલે છે કે –

‘દા’ડામાં દોઢસો વાર ખડકી ઉઘાડવા જવું પડે. જરી પૂંઠ વાળી કે કો’ક ને કો’ક આવીને ઊભું સ્તો !’^૩

અહીં, આ વાક્ય સાંભળી ચંચળથી ઉંકારો થઈ જાય છે. નાટકમાં અને ખાસ તો લઘુકદ એકાંકીમાં ઊંકારો પણ કેટલો મહત્ત્વનો બને છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કેમ કે મહેમાનોની સતત થતી રહેતી અવરજવરથી ત્રાસી અને કંટાળી ગયેલી નંદુ ફરિયાદ જેની સામે કરે છે એ ચંચળ પણ એક આગંતુક જ છે એટલે ચંચળને એમ લાગે છે કે નંદુ ગોરાણી આ બહાને મને જ સંભળાવે છે. એટલે તેનાથી ઉંકારો થઈ જાય છે. ચંચળનો ઉંકારો સાંભળીને નંદુ ગોરાણી સમજી જાય છે કે તેને માહું લાગ્યું છે એટલે તરત જ બોલી ઊઠે છે કે – ‘જોજો, બુન તમારા પર નથી.’^૪

પણ ચંચળની રીસ એમ ઊતરે એવી નથી. એને માટે એકાંકીકારે પ્રારંભમાં એક જ વાક્યમાં આપેલી ઓળખ યથાર્થ લાગે છે કે ‘ચંચળ ઘડાઈ ગયેલી બાઈ જણાય છે.’^૫ થોડી નાટકીય પણ છે એટલે નંદુ ગોરાણીના આગંતુકોથી કંટાળી ગઈ હોવાનું જણાવતા ઉદ્દગારોથી બહુ જ દુઃખ થયું હોય તેમ સાડલાના છેડાથી નાક લૂછે છે ને જાણે નંદુને લાગણીને લીધે મળવા આવી હોય તેમ ‘મારા મનમાં કે આજ ઘણા દનથી નંદુ ગોરાણીને મલી નથી તે મલતી આવું’ આ વાક્ય તેના આગમનને લાગણીપ્રેરિત ગણાવવા તે બોલે છે પણ તરત જ બીજું વાક્ય બોલે છે કે ‘પેલા પૂનમભાઈનો લોટો તમારે ત્યાં રહી ગયો છે ને ? – તે ઈયાંનો સંદેશો આવ્યો છે કે લેઈ આવજો તે મુંડું લેતી આવું.’^૬ તેના આગમન પાછળનું વ્યવહારિક પ્રયોજન વ્યક્ત કરે છે. બીજું વાક્ય પહેલા વાક્યનો છેદ ઉડાડે છે. તેને પૂનમભાઈના લોટાની ફિકર છે પણ જાણે કંઈ પરવા ન હોય તેમ ‘ઈયાંનો સંદેશો

આવ્યો છે કે લેઈ આવજો’ પૂનમભાઈના કહેવાથી લોટો લેવા આવી હોવાનું નાટક કરે છે. નંદુ ગોરાણી કદાચ આ ચંચળને સારી રીતે ઓળખે છે. નંદુના મનમાં એવી પણ શંકા છે કે પૂનમભાઈના નામે લોટો ઉપાડી જઈ આ ચંચળ પોતે જ પચાવી તો નહીં પાડે ! નંદુ ગોરાણીનું પાત્ર ઉમાશંકરે કંઈક આખાબોલી સ્ત્રીનું આલેખ્યું છે તે સામ્પ્રિપ્રાય લાગે છે. એક તો પતિના મરણનો આઘાત, તજજન્ય ગરીબાઈ, શારીરિક અસ્વસ્થતા વગેરે કારણોના પરિણામે નંદુની વાણી થોડી વક્ર, આખાબોલી અને કટુ બની ગઈ છે. આ જ પૂનમચંદ, પતિ પરભુ ગોરની હયાતીમાં આ ઘરમાં મહિનોમાસ રહી ગયો હતો અને ચંચળ કહે છે ‘મહિના લગણ તમારું ઘર ફોલી ખાઈ જાય ને એક ટોચલી ખાતર મન બગાડે’ તેવો છે. એકાંકીમાં ચંચળનું પાત્ર આમ, નંદુ ગોરાણીની બળતરા, વેદના વ્યક્ત થાય તે માટે જરૂરી બને છે. પૂનમભાઈના લોટાની વાતથી પ્રારંભાતી પરભુ ગોરની હયાતી દરમિયાનની ભૂતકાળની વીગતો એક તરફ પરભુ ગોરની ઉદારતાનો તો બીજી તરફ એ ઉદારતાનો ગેરલાભ લેનારા લોકોનો સિલસિલાબંધ આલેખ (અં. ગ્રાફ) દોરી આપે છે. જેની મુખ્ય વિગતો આ પ્રમાણે અપાઈ છે –

‘મારી બાઈ, પણ પેલા મકનજી – અમારે નાવાનીય સગાઈ નહિ ને ‘મારા ગોરજીનું ઘર’ કરતા આયા. આયા ત્યાં લગણ તો કહ્યું ઠીક છે, પણ સવારે અંધારે અંધારે ઘેર જવા નીકળ્યા ને ઈયાંના હજાર થીગડાંવાળા કોટને બદલે મારા જયંતીનો નવો નોક પહેરીને થયા હીંડતા તે આવજે ઘર ઢૂંકડું ! કોણ પગેરું કાઢવા નવરું બેડું’તું.’^૭

‘ને પેલો જગન્નાથ, હરિને લઈને મુમ્બઈ જતો’તો, તે અહીં રાતવાસો રહેલો ! સવારના મુમ્બઈ જવાના કોડમાં ને કોડમાં બાઈજી કપડાંની પોટલી ભૂલી ગયાં, પાછળથી તાર કર્યો કે પારસલથી પોટલી મોકલી આપજો. તે... બાઈ ઈને તો ઓગણે રૂપિયાનું ઝાડ વાવેલું હશે પણ મારે આ મેમાનગીરી ને ઉપરની દખણા ક્યાંથી આલવી ?’^૮

નંદુ ગોરાણીને મુખે બોલાતા આ બે સંવાદોની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ છે. એક તો એ કે એમાં સ્ત્રીચરિત્ર સ્ત્રૈણ સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે. ઘર અને વરની પ્રતિષ્ઠાનાં ગુણગાન કરવાં એ ગૃહિણીનો સ્વભાવ છે. એક વિધવાના ભવ્ય ભૂતકાળનું વર્ણન બે સ્તરે ચાલે છે. એક તો તે ભૂતકાળની ભવ્યતા પ્રગટાવે છે અને બીજું વર્તમાનની નંદુ ગોરાણીના વૈધવ્યની વેદના પણ પ્રગટાવે છે. અનેક મહેમાનોની અવરજવરના સ્મરણમાં કંઈક ગર્વ ભળેલો છે તો વર્તમાનમાં એ અભરે ભરી સૃષ્ટિનો અભાવ વેદના પ્રગટાવે છે. ભૂતકાળની ભવ્યતા વર્તમાનની વેદનાની સમાંતરે ચાલે છે અને એટલે વર્તમાનની વેદનાને ધાર પણ કાઢી આપે છે. ભૂત-વર્તમાનનાં વર્તુળોનું પરસ્પર છેદન – configuration આ એકાંકીની અને નંદુ ગોરાણીના પત્રવિધાનની ટેકનિક તરીકે ધ્યાનમાં લેવાની જરૂરી છે. Juxtaposition એટલે કે સંનિવિકરણની આધુનિક યુગમાં આંખે ચડેલી પ્રયુક્તિ આધુનિક પૂર્વના ગાંધીયુગમાં પણ આમ પ્રયોજાઈ ચૂકી હતી, તે તરફ સુજ્ઞોનું ધ્યાન જવું જોઈએ.

આ જોતાં આ એકાંકીના નંદુ ગોરાણીના ભૂત અને વર્તમાનના નોંધી શકાય એવો તફાવત ધરાવતા ચરિત્ર માટે જવાબદાર છે પરભુ ગોરના અવસાનની ઘટના. ભરતે મૃત્યુનું દૃશ્ય રંગભૂમિ પર પ્રત્યક્ષ દર્શાવવાનો નિષેધ ફરમાવ્યો છે પણ પરોક્ષ રીતે આ આખું એકાંકી પરભુ ગોરના મૃત્યુની ઘટના પર નિર્ભર છે. નંદુ ગોરની હયાતી એક જબરદસ્ત

Phenomena હતી. એમની હાજરીમાં કોઈ આવતુંજતું તે જણાતું નહીં. પતિની હયાતી દરમિયાન નંદુ ગોરાણીને મહેમાનોની અવરજવરમાં થતું ખર્ચ કે ઊઠવેઠ જણાતાં નથી. પરભુ ગોરની હયાતી અને બિનહયાતીની સ્થિતિનાં ચિત્રો પણ ફરી એક વાર સંનિષ્કરણની પ્રયુક્તિથી આલેખ્યાં હોવાથી તદ્દતર્ગત Contrastથી તીવ્ર વેદનક્ષમ બન્યાં છે.

બે સ્ત્રીઓની વાતચીત દરમિયાન ભૂતકાળની એક એવી ઘટનાનું સ્મરણ નંદુ ગોરાણીના મુખે વર્ણવાયું છે જે ઘટના નાટકની પરાકાષ્ટા બનતી અંતિમ ઘટનાના આરંભબિંદુ જેવી છે. નંદુ ગોરાણીના મુખે જ જોઈએ :

નંદુ : મેં એક દન સરાવણની મેઘલી રાતે એક વાટમારગુને બારણે આ'કારો નો દીઘો ત્યારે એ મને વઢ્યા નહિ, પણ ત્યાં જઈને મોટેથી ઈને સાદ કર્યો. ઝમઝમ વરસાદમાં સાંભળ્યામાં ન આવ્યું કે શું પણ વીલે મોઢે એ પાછા આયા : ને મને કહે કે તારે છતે મારી આ આંખ્યો મીંચાઈ જાય, તે હું કો'ક રાંકને પેટ' પડું ને કો'ક દી બારણું ઠોકું તો તું નો જ ઉઘાડે ને ?

અહીં ઝમઝમ વરસાદના પડવાની ઘટનાને નાટ્યકારે નાટ્યવિકાસ માટે કામે લગાડી છે. ભારે વરસાદને કારણે થતા ભારે અવાજને કારણે પરભુ ગોરની બૂમ આગંતુક સાંભળી શકતો નથી અને પરભુ ગોર 'વીલે મોઢે' પાછા ફરે છે. જો વરસાદ ભારે ન હોત તો જે બન્યું છે તે કદાચ ન બન્યું હોત. એ જોતાં વરસાદી જોર જેવી આકસ્મિક અને નાનકડી ઘટનાને પણ ઉમાશંકરે નાટ્યપ્રયોજન માટે લેખે લગાડી છે તેની નોંધ લેવી જોઈએ.

વળી પરભુ ગોરના 'હું કો'ક રાંકને પેટ પડું ને કો'ક દી બારણું ઠોકું તો તું તો નો જ ઉઘાડે ને ?' શબ્દો ભૂતકાળમાં જ્યારે બોલાયા ત્યારે બોલનાર પાત્રને અને સાંભળનાર (અન્ય પાત્ર અને પ્રેક્ષક)ને ખબર નથી કે ભવિષ્યમાં તે સાચા પડવાના છે (- પડે છે) એ જોતાં એક સમર્થ નાટ્યાત્મક વક્રીક્રિત પણ બની રહે છે.

નંદુ ગોરાણીનું પાત્ર આ એકાંકીનું ચાલક પાત્ર છે. તેને એક ભવમાં બે ભવ જોવાના થયા છે. પતિની હયાતી દરમિયાનની જહોજલાલી અને પતિના મરણ પછીની કારમી ગરીબી. વળી જહોજલાલી દરમિયાન પણ નંદુ ગોરાણીના સ્વભાવની કૃપણતા અવારનવાર પ્રગટ થતી રહી હોય તો ગરીબીની અવસ્થામાં તો તે પૂરેપૂરી પ્રગટી ઊઠે એ પણ સાવ સ્વાભાવિક છે. વળી ગોરાણી પોતાના સ્વભાવને ઓળખે છે 'મોઈનો મારો શભાવ જ આકરો' જેવા શબ્દો આ સંદર્ભે જોઈ શકાય. પોતે પતિને પગલે-પગલે ચાલી નથી શકતી તેનાથી પણ તે સભાન છે અને તેથી મરનાર પતિના આત્માને દુઃખ થતું હશે એમ પણ એ કલ્પી શકે છે. ગોરાણીના શબ્દો...

'-આજ દસ મહિનાથી શમણામાં એ આવે છે; એ વીલું મોઢું ને હળવો ઠપકો ! ઈયાંનો જીવ મારે લીધે ઊંચો રહેતો લાગે છે !'

નંદુ ગોરાણીની આ ઉક્તિ બાદ તરત જ એક જુવાન મહેમાન આવે છે ને જ્યંતી વિશે પૃચ્છા કરે છે ત્યારે એને જ્યંતી ઘરમાં નથી, ક્યારે આવશે એનો ભરોસો નથી વગેરે જવાબ આપી વિદાય કરી દે છે. આ ઘટનાના બે સૂચિતાર્થો થઈ શકે. એક તો નંદુ ગોરાણીનો કૃપણ સ્વભાવ બદલાયો નથી અને બીજું, હજુ પણ આગંતુકો પરભુ ગોરનું ઘર શોધતા આવે છે - જે એકાંકીના અંતભાગે પધારતા આગંતુકની ઘટનાને પ્રતીતિકર, (એકાએક

બનતી નહીં) બનાવે છે.

ચંચળની વિદાય સાથે નંદુ ગોરાણીના નાના દીકરા બટુનું આગમન થાય છે. નંદુ ગોરાણીના બે દીકરાઓમાંથી મોટો જ્યંતી બાપના જેવો ઉદાર છે અને નાનો બટુ મા જેવો કૃપણ છે. મહેમાનોની અવરજવરથી બટુના અભ્યાસમાં ખાસ્સી ખલેલ પહોંચે છે. માદીકરાના ઠીકઠીક દીર્ઘ એવા સંવાદોનું પ્રયોજન, નંદુ ગોરાણીની કૃપણતા વધુ ને વધુ ઘૂંટાય, એ છે. એમાં અધૂરામાં પૂરું મોટો જ્યંતી, થોડી વાર પહેલાં નંદુ ગોરાણીએ જેને જાકારો આપેલો એ જ મુગટલાલને સામે ચાલીને ઘેર તેડી લાવે છે એ ઘટના પણ નંદુ ગોરાણીના આકોશને વધુ વળ ચડાવે છે ને તેમાં ત્રીજું પરિબળ રસમાં નાખવાની ખાંડ ખૂટી જાય તે ઉમેરાય છે. ઘરના છોકરાને ખાંડ આપી શકતી નથી એનો વલોપાત 'બિચારાં છોકરાંને કોઈ સખે ખાવાય દેતું નથી.'''¹⁰ એ નંદુ ગોરાણીના શબ્દોમાં વ્યક્ત થાય છે. આ અત્યંત સ્કોટક ક્ષણે જ બારણે ફરી ટકોરા પડે છે. બારણે ટકોરા પડવાનું timing મહત્ત્વનું છે. સંવેદનાની તીવ્ર ક્ષણોમાં વળી એક મહેમાનનું આગમન સૂચવતા ટકોરા પડે તેથી નંદુ ગોરાણી ઉશ્કેરાટમાં આવી જાય અને -

'ભાઈ, આ નહિ ! ચોથે બારણે ધરમશાળા છે. ધરમશાળામાં જાઓને પગ ભાંગી ગયા છે !'

નંદુ ગોરાણીના આ શબ્દો તેની વ્યથાની પરાકાષ્ટામાંથી નીપજ્યા છે. તેનો આરંભ ચંચળના આગમનથી થયો છે, વર્તમાનની ગરીબી, ભૂતકાળની જહોજલાલી, શારીરિક અસ્વસ્થતા, બટુના અભ્યાસની મુશ્કેલી, જ્યંતીની પિતાસદૃશ ઉદારતા, ખાંડનું ખૂટી જવું એ બધી જ ગતિવિધિઓમાં પસાર થઈ, નિર્વહણ પામતી નંદુ ગોરાણીને મુખે છેવટે આ શબ્દો નીપજે છે ત્યારે અનેક ઘટનાક્રમને વીંધીને તે આવે છે. ગોરાણીના શબ્દો ભૌતિક રીતે ભલે અંતે આવે છે પણ તેનો બીજનિક્ષેપ એકાંકીના આરંભે જ થઈ ચૂક્યો છે. હું આને climax ગણું છું તો છેલ્લી ઘટનાને anticlimax. બારણે પડતા ટકોરા બંધ થઈ જાય ને નંદુ ગોરાણી છુટકારાનો દમ ખેંચે પછી નંદુ ગોરાણી ખડકી ઉઘાડે છે. આ ખડકી ઉઘાડવાની ઘટના સ્ત્રીસહજ કુતૂહલનું પરિણામ છે. સાવ સ્વાભાવિક છે પણ એકાંકીના અંતવિધાન માટે ખૂબ જ વજનદાર બની રહે છે. જો નંદુ ગોરાણી ખડકી ખોલ્યા વિના જ ઘરમાં પાછાં ચાલી ગયાં હોત તો એકાંકીનો અંત જે અને જેવો છે તે અને તેવો આણી શકાયો હોત નહીં. ખડકી ખોલતાં જ ગોરાણીને, પાછા ચાલી જતા મહેમાનની આછીપાતળી આકૃતિ અંધારામાં દેખાય છે... 'એ જ પાઘડી, પેલો લીલો ખેસ ને બટુ વિશંભરદાસવાળી પેલી લાકડી પણ મેં હાથમાં દેખી તો !'

અને બહુ સ્પષ્ટતા કરવા પૂછે છે -

'કોના હાથમાં, મારા બાપના...?'

દેખીતું છે કે દિવંગત થઈ ચૂકેલા પરભુ ગોર વાસ્તવિક રીતે તો નથી જ પણ નંદુ ગોરાણીની જે માનસિકતા આલેખાઈ છે તે સંદર્ભે તેને માટે તે વાસ્તવિક છે. પતિના શબ્દો 'હું કો'ક રાંકને પેટ પડું ને કો'ક દી બારણું ઠોકું તો તું નો જ ઉઘાડે ને' નંદુના મનમગજનો કબજો લઈ બેઠા છે. આગંતુકોની આગતાસ્વાગતા ન કરી શકવામાં નંદુ ગોરાણીને તેનો સ્વભાવ વત્તા ગરીબી એમ બે બાબતો રોકે છે. તેનામાં આ કારણે અપરાધગ્રન્થિ પણ

દઢ બની ચૂકી છે. અને સ્વભાવગત પરાકાષ્ટા સાથે જ અપરાધભાવની પણ પરાકાષ્ટા સિદ્ધ થાય છે. આમ બે પરિબળોને સમાંતરે વિકસાવાયાં છે. ‘એ જતા રહ્યા છેવટે મારે પાપે’માં પ્રાયશ્ચિત્ત પણ છે, આત્મભર્ત્સના પણ છે. વાસ્તવિક ઘટનાઓના સમુચ્ચયમાંથી છેવટે નંદુ ગોરાણીના ચૈતસિક પ્રવર્તનની વાસ્તવિકતાથી પર થતી ઘટનામાં ઉમાશંકર એકાંકીનું નિર્વહણ કરી શક્યા છે એ આ કૃતિને સફળ અને સમર્થ એકાંકી તરીકે સ્થાપે છે.

તળપદા શબ્દો, સામગ્રીઓ પણ વાતાવરણને ઘૂંટે છે.

‘The Monkey’s Paw’ W. W. Jacobsનું વિશ્વપ્રસિદ્ધ એકાંકી છે. ૧૮૬૩ના વર્ષમાં ૮ સપ્ટેમ્બરે જન્મેલા જેકબ્સનું નિધન પણ સપ્ટેમ્બરમાં જ પહેલી તારીખે થયું, વર્ષ : ૧૯૪૩. માનવીય સંબંધોના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ આકલન કરનારા લેખક તરીકે જેકબ્સની પ્રતિષ્ઠા છે. ‘ધ લેડી ઓફ ધ બાર્જ’, ‘ડીપ વોટર્સ’, ‘ધ ગ્રે પેરોટ’, ‘ધ ઘોસ્ટ ઓફ જેરી બન્ડલર’ ‘અ લવ પેસેજ’, ‘ડબલ ડીલિંગ’ વગેરે એમની જાણીતી નાટ્યરચનાઓ છે. પણ તેમની યશોદા કૃતિ તો છે ‘ધ મંકીઝ પાવ’. આ નાટક ૧૯૦૨માં એક કર્ટન રેઇઝર તરીકે ભજવાયું પણ તેની અસર પ્રેક્ષકો પર એવી ગજબની થઈ કે તે જોયા પછી પ્રેક્ષકો મુખ્ય નાટક જોયા વગર જ સભાગૃહ છોડી ચાલતા થયા.

દરેક સમાજમાં શુકન-અપશુકન અંગે કેટલીક માન્યતાઓ પ્રવર્તતી હોય છે. ભણેલા અને શહેરી સમાજમાં પણ આવી માન્યતાઓ ઉથાપવાની હિંમત કોઈ ભાગ્યે જ કરતું હોય ત્યારે અર્ધશિક્ષિત એવા તળપદ, ગ્રામ સમાજમાં આવી માન્યતાઓ વધુ પ્રબળ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ એકાંકીમાં પણ આવી જ એક માન્યતા કેન્દ્રસ્થાને છે અને તે ગ્રામસમાજના એક કુટુંબમાં બનતી ઘટના સાથે સંકળાય છે તેથી પ્રતીતિકર પણ બને છે. ‘સાપના ભારા’નું નંદુ ગોરાણીનું પાત્ર પણ ગામડાગામની અશિક્ષિત નારીનું જ છે તેથી બારણે ટકોરા પડવાની પ્રમુખ ઘટના ત્યાં પણ સહજ બની રહે છે. આમ નાટ્યપરિવેશ ‘લોહાલ’ બંને કૃતિઓની ભોંય છે એની નોંધ લેવી જોઈએ.

નાટકના પ્રારંભે મિસ્ટર વ્હાઇટ તેનાં દીકરા હર્બર્ટ સાથે શેતરંજ રમતો બતાવાયો છે અને મિસિસ વ્હાઇટ બંનેને રમતાં નિહાળતી બેઠી છે એ દરમિયાન ચાલતા સંવાદોમાંથી કેટલીક અગત્યની માહિતીઓ પ્રેક્ષકોને મળતી રહે છે જે મુજબ મિસ્ટર વ્હાઇટે સૂમસામ સ્થળે ઘર બનાવ્યું છે અને તે માટે બસો પાઉન્ડનું દેવું ચૂકવવાનું હજુ બાકી છે. હર્બર્ટ કુંવારો છે. તેનાં લગ્નના ખર્ચની ચિંતા પણ માબાપને સતાવે છે. મિસ્ટર વ્હાઇટ તેના મિત્ર લેફ્ટેનન્ટ મોરિસના આવવાની રાહ જુએ છે. બહાર વાવાઝોડું ફૂંકાય છે અને વીજળીના ઝબકારા હડાકાભડાકા સાથે થાય છે ત્યાં બારણે ટકોરા પડે છે ત્યારે મિસિસ વ્હાઇટથી સ્ટોપર ઝટ ખૂલતી નથી એ નાનકડી ઘટના નાટકના અંતે ખૂબ વજનદાર બની રહે છે. બહારનું કુદરતી તોફાન અને બારણાની સ્ટોપર ઝટ ન ખૂલવાની બે વિગતો પ્રેક્ષકે ધ્યાનમાં રાખવી રહી. ફૂંકાતા વાવાઝોડામાં બારણે ટકોરા પડે છે અને મિસ્ટર વ્હાઇટના મિત્ર મિસ્ટર સાર્જન્ટ મેંજર મોરિસ ઘરમાં પ્રવેશે છે. એકાંકીના પ્રારંભે જુદાં જુદાં પાત્રો દ્વારા થતા કબ્રસ્તાન (cemetery) અને મૃતદેહોના ઉલ્લેખો પણ પ્રેક્ષકોએ ધ્યાનમાં રાખવાના છે. વૃદ્ધ દંપતીનો એકમાત્ર પુત્ર હર્બર્ટ ઈજનેર છે અને વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિ ધરાવે છે. ચમત્કાર, જાદુ વગેરેને ધર્તિંગ

માને છે પણ તેના બાપ અને બાપના દોસ્ત મોરિસ જૂના જમાનાના દેશી માણસો છે અને ચમત્કાર વગેરેમાં માને છે, શ્રદ્ધા કહી કે અંધશ્રદ્ધા પણ તેઓ એમાં માને છે. મોરિસ, એક નજરે જોયેલો હિસ્સો પણ કહી સંભળાવે છે કે ‘એક વાર એક ફકીરે હવામાં દોરડું ઉછાળ્યું અને જાણે કોઈ હૂકમાં ભેરવી દીધું હોય એમ લાકડી જેવું સીધુંસટ થઈ ગયું અને પકડીને એ ફકીર ઉપર ચડી ગયો અને હવામાં ઓગળી ગયો’ આ સાંભળીને મિસ્ટર વ્હાઇટ વાંદરાના પંજાની વાત કહેવાનો આગ્રહ કરે છે પણ તેનો આવો આગ્રહ બનાવટી છે તે આ વાક્ય બોલાયા પછી... ‘He nudges Herbert and winks at Mrs. White’¹² (હર્બર્ટને ચૂપ રહેવાનો ઈશારો કરે છે અને મિસિસ વ્હાઇટ તરફ આંખ મીંચકારે છે) એ ચેષ્ટા પરથી સમજાય છે.

મોરિસઅંકલ પોતાના ખીસામાંથી સૂકાઈ ગયેલો વાંદરાનો પંજો કાઢીને બતાવે છે એ જોઈને ત્રણ જણાં છળી ઊઠે છે. પંજાનો ઇતિહાસ મોરિસઅંકલ આ રીતે વર્ણવે છે કે –

એક જુહો ફકીર એક જ જગ્યાએ પંદર-પંદર વર્ષ સુધી ચીટકી રહીને તપશ્ચર્યા કરતો રહ્યો. તેના મતે નસીબ સૌથી મોટી વસ્તુ છે. (He wanted to show that fate ruled people.)¹³ આ ફકીરે વાંદરાના પંજામાં મંત્ર ફૂંક્યો હતો જે મુજબ ત્રણ વ્યક્તિઓ પોતાની કોઈ પણ ઇચ્છાઓ આ વાંદરાના પંજા વડે પૂરી કરી શકે છે. (He put a spell on it and made it so that three people could each have three wishes.)¹³

આ કહેતી વખતે મોરિસઅંકલ સામે બેઠેલાં ત્રણ તરફ સૂચક નજરે જુએ છે. આગળ બોલે છે કે ‘ત્રણ જણની ત્રણ ઇચ્છાઓ પૂરી તો થશે પણ પૂરી થયા બાદ ત્રણે પસ્તાશે કે મેં ક્યાં વળી આવી ઇચ્છા કરી ? ઇચ્છા ન કરી હોત તો સારું થાત.’ સાર્જન્ટ મોરિસે પણ આ પંજાનો પરચો મેળવી લીધો છે પણ તે એટલો ભયાનક છે (પરચો જણાવાયો નથી) કે હવે તે પંજાને બાળી નાખવા સગડીમાં નાખે છે. મિસ્ટર વ્હાઇટ તેને તેમ કરતાં અટકાવે છે અને કહે છે કે ‘If you don’t want it, give it to me.’¹⁴ આ પંજાનો જોઈવિચારીને ઉપયોગ કરવાની ભારપૂર્વક ચેતવણી આપીને મોરિસ વિદાય થાય છે પણ આ ત્રણેને પંજામાં તેમજ મોરિસની વાતોમાં ઝાઝો વિશ્વાસ નથી. તેઓ આખી વાતને હળવાશથી લે છે. અને ઘરની કિંમત પેટે જે ૨૦૦ પાઉન્ડનું દેવું છે તે આનાથી ચૂકવી દેવાશે એવી મજાકો સુધ્ધાં કરે છે. દરમિયાનમાં દીકરો હર્બર્ટ પણ નોકરીએ ચાલી જાય છે. સવારે, હર્બર્ટ નોકરીએથી ઘેર પાછો આવે તે પહેલાં સેમ્પસન નામનો એક વકીલ ખચકાતો-અચકાતો મિસ્ટર વ્હાઇટને ત્યાં બારણે ટકોરા મારે છે. તેના આગમનનું કારણ એવું છે કે તે તરત સ્વસ્થપણે કહી શકતો નથી ત્યાં એક સરસ નાટ્યાત્મક વકીલિત પ્રયોજાઈ છે.

સેમ્પસન અચકાતો-અચકાતો કહે છે...

I have come...

પણ એ પોતાનું વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં જ મિસ્ટર વ્હાઇટ બોલી ઊઠે છે કે –

‘Perhaps you was wishful to see Herbert; he’ll be home in a minute.’¹⁴

વક્તા એ છે કે સેમ્પસન હર્બર્ટના મરણના સમાચાર આપવા આવ્યો છે. હર્બર્ટ સાથી કર્મચારીઓ સાથે હળવાશના સૂરમાં વાત કરતાં મશીનમાં ફસાઈને મૃત્યુ પામ્યો

છે અને કંપનીએ, પોતાની જવાબદારી ન હોવા છતાં, સહાનુભૂતિ પેટે ૨૦૦ પાઉન્ડ સહાય રૂપે મંજૂર કર્યા છે એ વાત આગળ એકાંકીનો પ્રવેશ બીજો પૂરો થાય છે.

જોઈ શકાશે કે ત્રણમાંની એક ઇચ્છા (૨૦૦ પાઉન્ડની) પૂરી થઈ છે પણ તે કોઈ ચમત્કાર રૂપે નહિ, સહજ રીતે.

એકાંકીના ત્રીજા અને અંતિમ પ્રવેશમાં પુત્રવિયોગની વ્યથામાં ઝૂરતાં માબાપના સંવાદો મુકાયા છે. બંને પાત્રો પોતપોતાની રીતે દીકરાને યાદ કરી દુઃખી થાય છે ત્યાં જ એકાએક મિસિસ વ્હાઈટને વાંદરાનો પંજો યાદ આવે છે ને હજુ બે ઇચ્છા પૂરી કરવી બાકી છે તો દીકરાને સજીવન કરવાની ઇચ્છા કરી લઈએ. પત્નીની આવી ઇચ્છાને અનુમોદન આપવાને બદલે પતિ તેનો વિરોધ કરે છે કે -

‘Good God ! Are you mad !’^{૧૬}

ત્યારે તેનો પતિ કહે છે કે -

‘Was’nt that enough ?’^{૧૬}

એક ઇચ્છા પૂરી થઈ તેણે કેવી વિતાડી તે શું નથી જાણતી કે બીજી ઇચ્છા રાખે છે ? પણ પત્ની માનતી નથી તેમાં તેનો અપત્યપ્રેમ પ્રગટે છે. પણ બાપને તેના દીકરાના અંતિમ દર્શનની ક્ષણો આંખ સામે તરવરે છે જેમાં એટલી ખરાબ રીતે દીકરાનો મૃતદેહ નંદવાઈ ગયો હતો કે ફક્ત કપડાં પરથી ઓળખવો પડ્યો. આ સ્થિતિમાં પંજાના પ્રતાપે દીકરો સજીવન થઈને આવે તો શી દશા થાય એ વિચારે બાપ બીજી ઇચ્છાની પૂર્તિ માટે સંમત થતો નથી પણ માતૃહૃદય પાગલ થઈ ચૂક્યું છે તેને વશવર્તીને બાપ બીજી ઇચ્છાની પૂર્તિ માટે તત્પર થાય છે.

‘I wish my-son-alive.’^{૧૬}

આટલું બોલ્યા પછીની ક્ષણો પ્રતીક્ષામાં વીતે છે પણ કોઈ કરતાં કોઈ આવતું જણાતું નથી પણ ઠીક ઠીક ક્ષણો વીત્યા બાદ બારણે હળવા ટકોરા પડતા હોય એવો અણસાર આવે છે.

મિસિસ વ્હાઈટ પૂછે છે. “what’s that ?”

જવાબ મળે છે, ‘A rat.’

પણ કમશ: ટકોરાનો અવાજ મોટો ને મોટો થતો જાય છે. પતિના અટકાવવા છતાં તે દરવાજો ખોલવા મથે છે પણ છેક ઉપરની સ્ટોપર તેનાથી ખૂલતી નથી એટલે મોડું થાય છે. દરમિયાનમાં અંધકારમાં વાંદરાનો પંજો મિસ્ટર વ્હાઈટને જલદી જડતો નથી અને તેને કારણે વધુ વિલમ્બ થતો રહે છે. છેવટે જે ક્ષણે મિસિસ વ્હાઈટ દરવાજો ખોલવામાં સફળ થાય છે એ જ ક્ષણે તેના પતિને પેલો પંજો જડી આવે છે. અને ‘Herbert my boy’^{૧૭} કહેતી એક તરફ મા દરવાજો ખોલી કાઢે તે જ ક્ષણે બીજી તરફ બાપ ‘I wish him dead and at peace’^{૧૭} કહીને છેલ્લી, ત્રીજી ઇચ્છા પણ માગી લે છે. મા પ્રતીક્ષાની અને બાપ પ્રાર્થનાની મુદામાં હોય ત્યાં એકાંકી સમાપન પામે છે.

જેકબનું એકાંકી ૧૯૦૩માં પ્રગટ થયું અને ‘a classic of horror fiction’ તરીકે પ્રખ્યાત થયું. નિર્જનતા, કબ્રસ્તાન, અંધકાર, વાયુ અને વરસાદનાં તોફાન, વીજળીના કડાકા વગેરે સામગ્રી વચ્ચે એકના એક દીકરાનું મશીનમાં ફસાઈ જવાને લીધે ટુકડેટુકડા થઈ

જવું. લોહીથી લથપથ શરીર જેવા વિભાવ, ઉદ્દીપનવિભાવની મદદથી ભયાનકતાની જમાવટ થઈ છે. અંગ્રેજીમાં જેને Macabre (મ’કાબ્ર) કહે છે એવા મૃત્યુના નૃત્યનો ઓછાથી સાદાન્ત આખા એકાંકીમાં વ્યાપ્ત છે. ઉમાશંકરના એકાંકીમાં કશા જાદુઈ કે ચમત્કારિક તત્ત્વનો આશ્રય લેવાયો નથી. નંદુ ગોરાણીને બારણે ટકોરા પડતા સંભળાય છે અને બારણું ખોલવામાં થતા વિલમ્બને લીધે પતિ પરભુ ગોર પાછા ચાલી જવાનો આભાસ થાય છે તે તેની અસ્વસ્થ માનસિક સ્થિતિનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. ઉમાશંકરની કૃતિ છેવટ સુધી વાસ્તવિકતા, પ્રતીતિકરતા અને સ્વાભાવિકતાને જાળવે છે જ્યારે જેકબની કૃતિમાં ચમત્કારને કેન્દ્રમાં રખાયો છે. તેમ છતાં ત્રણ ઇચ્છાઓની જે રીતે પરિપૂર્તિ થાય છે તે પાછી સાવ સ્વાભાવિક લાગે છે. દીકરાનું મશીનરીમાં ફસાઈ જવાથી મૃત્યુ થવાને લીધે ૨૦૦ પાઉન્ડ મળે એ પ્રથમ ઇચ્છામાં કશી અસ્વાભાવિકતા વરતાતી નથી, મિસિસ વ્હાઈટ પુત્રપ્રેમની વેલણમાં પુત્રને સજીવન કરવા ગાલાવેલાં થાય એ પણ સ્વાભાવિક જ લાગે છે અને બાપ ટુકડેટુકડા થઈ ગયેલા પુત્રને સજીવન ન કરવાની જે ચેષ્ટા કરે છે તે પણ તેના પાત્રના સંદર્ભે તો અત્યંત સ્વાભાવિક જ ગણાય. માતા પુત્રને જીવંત કરવાની ઇચ્છા સેવે તે જ ક્ષણે પિતા તેનાથી વિરુદ્ધની ઇચ્છા સેવે તે ટકરાવ - નાટ્યાત્મકતાને, પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડે છે. વાતાવરણ બંને કૃતિઓમાં પાત્રની ચૈતસિક ગતિવિધિઓને વળ ચડાવવામાં અને ઘૂંટવામાં નિર્ણાયક ભાગ ભજવે છે. નાણાકીય ભીંસ બંને કૃતિઓમાં અગત્યનું પરિબળ બની રહે છે. એક ઊલટી ધારણા કરીને આ વાત વિચારીએ તો બંને કૃતિમાંનાં કુટુંબો જો આર્થિક ભીંસમાં ન જીવતાં હોત અને વૈભવી પરિસ્થિતિમાં રાચતાં હોત તો કદાચ જે ઘટનાક્રમ સમ્ભવિત બને છે તે ન બન્યો હોત. વ્હાઈટદંપતીને ૨૦૦ પાઉન્ડની કશી ખેવના ન હોત ને નંદુ ગોરાણી આગંતુકોને પાછા હાંકવાની પેરવીમાં પણ ન હોત.

બંને એકાંકીના અંત પ્રેક્ષકોને સ્તબ્ધ કરી મૂકે એવા છે. બારણે ટકોરા પડવાની ઘટનાનું સામ્ય પણ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. છતાં નંદુ ગોરાણીની જે દ્વિધાત્મક માનસિક સ્થિતિ છે તે જેકબ્સની મિસિસ વ્હાઈટમાં નથી. પરભુ ગોર મૃત્યુ પામી ચૂક્યા છે તો વ્હાઈટદંપતીનો પુત્ર પણ મૃત્યુ પામી ચૂક્યો છે. દિવંગત પાત્રોના પુનરાગમનનું થીમ બંને કૃતિના કેન્દ્રમાં છે પણ પુત્રના મૃત્યુને કારણે બસો પાઉન્ડ જેવી રકમ પ્રાપ્ત થાય એમાં રહેલી કરુણ વક્તા એકાંકીને ધાર આપે છે. માતૃહૃદયનાં સંચલનો બંને કૃતિઓમાં સરખાવી શકાય એ રીતે આલેખાયાં છે. પતિ-પત્નીનો વિચારભેદ પણ બંને કૃતિઓમાં સરખો છે. આમ, ઘણી રીતે બંને કૃતિઓને જોડાજોડ મૂકી, તપાસી, માણી અને નાણી શકાય છે.

સંદર્ભ :

૧. ‘સાપના ભારા’, જોષી ઉમાશંકર, ચૌદમું પુનર્મુદ્રણ, ૨૦૦૦, પૃ. ૧૩. ૨. એજન, પૃ. ૧૩.
૩. એજન, પૃ. ૧૩. ૪. એજન, પૃ. ૧૩. ૫. એજન, પૃ. ૧૨. ૬. એજન, પૃ. ૧૩. ૭. એજન, પૃ. ૧૪. ૮. એજન, પૃ. ૧૫. ૯. એજન, પૃ. ૧૫. ૧૦. એજન, પૃ. ૧૮. ૧૧. એજન, પૃ. ૨૦. ૧૨. ‘Poetry and minor forms of English Literature oup’ ૧૯૮૮, p. ૧૯૮. ૧૩. Ibid, P. ૧૯૮. ૧૪. Ibid, P. ૨૦૦. ૧૫. Ibid, P. ૨૦૬. ૧૬. Ibid, P. ૨૦૮. ૧૭. Ibid, P. ૨૧૧.

[મુંબઈ યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાન, તા. ૩-૩-૨૦૦૮, કુ. કેલાસબહેન રામપ્રસાદ મહેતા સ્મારક વ્યાખ્યાન અંતર્ગત]

‘રાગ-પરાગ’ની કવિતા | ડૉ. હિમ્મત ભાલોડિયા

દરેક સર્જક પરંપરાનું સંતાન છે. પરંપરાનું બળ એના સર્જન-સંસ્કારને પાળે છે, પોષે છે અને વિકસાવે છે. પરંપરા પાસેથી ઋણ સ્વીકારી સર્જક પોતાનાં સર્જનને નવીન ઘાટ આપે છે. પરંપરાનુસંધાન એ દરેક સર્જકનાં સર્જનને ચાલક બળ પૂરું પાડે છે. જાણે-અજાણ્યે દરેક સર્જક પોતાનાં સર્જનમાં પરંપરાનુસંધાન જાળવતો હોય છે. કોઈના માટે પણ પરંપરાથી સંપૂર્ણ વિચ્છેદ શક્ય નથી.

‘રાગ-પરાગ’ની કવિતામાંથી પસાર થતાં કિશોરસિંહ સોલંકીનાં કાવ્યસર્જનમાં આપણને ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યનો પરંપરિત વારસો સચવાયેલો જોવા મળે છે. એમની કવિતામાં અનાયાસે પણ પરંપરાનુસંધાન જળવાયું છે.

કિશોરસિંહ સોલંકીએ ‘વિન્યાસ’ (૧૯૮૧), ‘કારણ’ (૧૯૮૮), ‘પ્રેમાક્ષર’ (૧૯૮૫), ‘અજાણ્યો ટાપુ’ (૧૯૮૭), ‘મનસાને મેળે’ (૧૯૮૮) અને ‘દરિયાનું વૃક્ષ’ (૨૦૦૭) જેવા છ-એક કાવ્યસંગ્રહો આપ્યા છે. ‘મનસાને મેળે’ એમની ૧૯૮૭ સુધીની સમગ્ર કવિતાઓનો સંગ્રહ છે. એ પહેલાંના ચારેક કાવ્યસંગ્રહો ‘વિન્યાસ’, ‘કારણ’, ‘પ્રેમાક્ષર’ અને ‘અજાણ્યો ટાપુ’માંથી કેટલીક રચનાઓ પસંદ કરી મણિલાલ હ. પટેલે ‘રાગ-પરાગ’ (૨૦૦૭) કાવ્યસંગ્રહનું સંપાદન કર્યું છે.

કિશોરસિંહ સોલંકીએ નિબંધ, નવલિકા, નવલકથા અને પ્રવાસકથા જેવા ગદ્યક્ષેત્રે તો કવિતા જેવા પદ્યક્ષેત્રે પણ પોતાની કલમ ચલાવી છે. તેમની વિશેષ પ્રસિદ્ધિ કવિ, નવલકથાકાર અને પ્રવાસનિબંધકાર તરીકેની રહી છે. ગદ્ય-પદ્ય બેઉ ક્ષેત્રે પોતાની કલમનો વિહાર કરનાર આ સર્જક સદાય ઉમળકાભેર સર્જન કરતા રહ્યા છે.

સ્વરૂપ અને વિષયની દૃષ્ટિએ ‘રાગ-પરાગ’ની કાવ્યસમૃદ્ધિ વૈવિધ્યપૂર્ણ અને વિશાળ છે. એમની કલમે અછાંદસ, સોનેટ, ગીત, ઊર્મિકાવ્ય, તાન્કા આદિ સ્વરૂપો પર અને પ્રણય, પ્રકૃતિ, ચિંતન, વ્યક્તિમત્તા આદિ વિષયો પર વિહાર કર્યો છે. પ્રકૃતિ, પ્રણય અને પરમતત્ત્વ ઉપરાંત સાંપ્રત સમયના માનવીની દુર્દશા કાવ્યનો વિષય બનીને આવે છે. તેમણે નાનાં-નાનાં ઊર્મિકાવ્યોથી માંડીને દીર્ઘકાવ્યોનું ખેડાણ કર્યું છે. ‘રાગ-પરાગ’ની કવિતાઓમાં કિશોરસિંહનો આગવો અવાજ, આગવો મિજાજ, આગવી ખુમારી અને અલગારીપણું પ્રગટ થાય છે.

કિશોરસિંહની કવિતામાં કૃષિજીવન કે તળપદું ગ્રામજીવન સજીવતા ધારણ કરે છે. ગ્રામજીવનનો પરિવેશ, પરિસ્થિતિ કે પારદર્શિતા એમની કવિતામાં સુપેરે પ્રગટે છે. પોતાનાં વતનની યાદ કવિને સતત તડપાવે છે, અકળાવે છે, મૂંઝવે છે. કવિ વતનની સ્મૃતિઓને વિસરી શકતા નથી. વતન સાથે સંકળાયેલાં દરેક સ્મરણો કવિના સ્મૃતિપટ પર તાજાં થઈ આવે છે. આથી જ ‘વતનાંચલ’ કવિતામાં જણાવે છે.

“જ્યાં મારું પ્રથમ આગમન છે. / મારો પહેલો શબ્દ ‘બા’ પણ છે.” (ઘર)

“જ્યાં મારાં પગલાં છે. / મારું અસ્તિત્વ પણ છે.” (શેરી)

“જ્યાં મારું શૈશવ છે. / આમળી-પીપળી રમતા/ મારા ભેરુઓ પણ છે.” (પાદર)

“જ્યાં મારા ભૂસકા છે. / મારી ડૂબકીઓ પણ છે.” (તળાવ)

(‘વતનાંચલ’, પૃ. ૯૯-૧૦૦)

ગ્રામજીવનથી વિખૂટા પડ્યાની વેદના અને શહેરીજીવનની ભરચક ભીંસમાં ભીંસાયા કર્યાની અકળામણ કવિને વ્યથિત કરી મૂકે છે. કવિને વતનનો વિચ્છેદ સતત સતાવ્યા કરે છે. નગરજીવનની યાંત્રિકતા, વિચ્છિન્નતા, કૃત્રિમતા અને કૃત્સિતતાથી કવિ કંટાળી ગયા છે. એમને તો ગ્રામજીવનનું સાદું, સરળ અને લાગણીશીલ વાતાવરણ વધારે આકર્ષે છે. કવિ ‘કંટાળી ગયો છું’ કાવ્યમાં નગરજીવન અને ગ્રામજીવનની વિરોધાભાસી ભેદરેખાનું અંકન કરતાં જણાવે છે :

“હું કંટાળી ગયો છું –

આ નગરની નગન જાંઘો ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં / અને

એની નસેનસમાં વહેતા ડામરિયા લોહીના ઉચ્છ્વાસથી.

મારે તો મારી છાતી ઉપર ઉગાડવું છે મારું ગામ.

સીમના છેલ્લા ખેતરમાં ચરતી સાંજને

હાંકતાં હાંકતાં વાળવી છે ઘર તરફ.”

(‘કંટાળી ગયો છું’, પૃ. ૨૦)

કહેવાય છે કે ભારત ગામડાંમાં જીવી રહ્યો છે. પણ હવે પરિસ્થિતિ એવી નિર્માણ પામી છે કે ભારત ગામડાંઓમાં મરી રહ્યો છે. ગામડાંઓ ભાંગીને શહેરો બનવા લાગ્યાં છે, ભરાવા લાગ્યાં છે. વિકસવા લાગ્યાં છે. ગામડાંમાં જ્યાં ખર્ણ, ખેતર અને આંબાવાડિયું હતું ત્યાં સિમેન્ટ + કોંક્રિટના ફ્લેટ્સ ઊભા થઈ ગયા છે. પાણીનું ઝરણું વહેતું હતું ત્યાં વીજળીના થાંભલાઓનો ઇલેક્ટ્રિક પ્રવાહ શરૂ થઈ ગયો છે. આથી જ કવિ આવી નગર-સંસ્કૃતિને ‘રાક્ષસી યંત્ર’ તરીકે ઓળખાવે છે અને એટલે જ બોલી ઊઠે છે...

“આજે / કોઈ તરત જ જન્મીને મૃત્યુ પામેલા બાળકની / માના

વણધાવેલા સ્તનની વેદના / ભોગવી રહી છે મારી ધરતી.”

(‘વેદના’, પૃ. ૨૨)

પ્રેમાનંદના ‘સુદામાચરિત્ર’માં આવતા કૃષ્ણ-સુદામાના ‘તને સાંભરે રે, મને કેમ વીસરે રે’ જેવા સંવાદરૂપી કડવાની જેમ ‘એક પત્ર’ કાવ્યમાં પણ ગામડાંના વાતાવરણમાં વીતેલાં શૈશવનાં સ્મરણોને વાગોળતાં કવિ પોતાના મિત્રને પત્રમાં લખી જણાવે છે કે ‘એ યાદ તને ? મને યાદ છે.’ કવિ વતનમય બની ગયો છે. વતનનાં સમસ્ત તત્ત્વો જાણે કે એમનામાં શ્વસી રહ્યા છે. વતનનું વાતાવરણ કવિમાં પ્રવેશી ગયું છે. એટલે જ કવિ કહે છે :

“પાદર ઘર ઘર રમે / સીમ આવતી સામે મળે

ધણ – ખેતરને શેઠા – શેઠડા / મારામાં હરે – ફરે ને ચરે.

શેરી ને શાળા / ગામ ને નામ / ચોમાસાનો દૂધમલ વગડો.

ભાગોળેથી વહેતો લેળો / ખળખળવા માંડે છે મારામાં.”

(‘મારા સિવાય’, પૃ. ૮૯)

આ ઉપરાંત ‘રાત-૧’ ‘રાત-૨’ કાવ્યમાં પણ કવિએ પોતાના વતનની સ્મૃતિઓને વ્યક્ત કરી છે.

ગામડું છોડીને શહેરમાં આવી વસતા મધ્યમ વર્ગના માનવીના જીવનની અકળામણ,

મૂંઝવણ અને મથામણને કવિ સચોટ મૂકી આપે છે. નગરજીવનની ભીંસમાં પિસાતા માનવીની દુર્દશા, વેદના, વ્યથિતતા એને અકળાવે છે. તેમ છતાં નગરજીવનની ભીંસ કે ભીડથી વિષાદ કે વેદના અનુભવવામાં આ કવિને જીવનની સાર્થકતા જણાતી નથી.

કવિને મહામૂલો મનુષ્યાવતાર ધરી પૃથ્વી પર પધારવું યોગ્ય જણાયું નથી. કારણ કે માણસની સ્વતંત્રતા છીનવાઈ ગઈ છે. માનવી પોતાની ઈચ્છા અનુસાર કંઈ કરી શકતો નથી. પોતાની મરજી મુજબ વર્તી શકતો નથી. માનવી પોતાને નિઃસહાય માને છે. કવિ જણાવે છે તેમ...

**“મને સમજાય છે
હર ક્ષણનું સાર્થક્ય, સર્વસ્વ !
પણ હું નિઃસહાય...!”**

(‘સાર્થક્ય’, પૃ. ૬૯)

આપણા દેશની આજની પરિસ્થિતિ જોઈને કવિ ગૂંઘામણ અનુભવે છે. એટલે જ તેઓ નવો જન્મ લઈને અવતરવાને ‘જન્મટીપ’ કહે છે. એટલું જ નહીં, એ તો મનુષ્યજીવનને જન્મટીપની સજા માની નવા જન્મને ધિક્કારે છે. તેઓ પોતાની જન્મદાત્રી જનેતાને પોતાની પાંગળી પરિસ્થિતિનો પરિચય કરાવતાં કહે છે :

**“– કબાટમાં ઇસ્ત્રી કરીને મૂકેલાં કપડાંની જેમ
અત્યારે તો / હું / – ગુજરીમાં વેચાતો કૂકડો
– પાંજરાપોળનું ખોડું ઢોર / – બલિનો વધરાતો બકરો
– ભકિયાર ગલીમાં તળાતી માછલીની ગંધ / કે
– ભીંતો ઉપર ચોડેલું નામ વિનાનું પોસ્ટર... / મા,
મને આ જન્મટીપની સજા કેમ આપી / કેમ ...?....”**

(‘જન્મટીપ’, પૃ. ૧૯)

કિશોરસિંહ સોલંકી નિતાંત સૌંદર્યાભિમુખ કે સૌંદર્યલક્ષી કવિ નથી પણ સમાજાભિમુખ કવિ છે. એમની કવિતામાં સમાજાભિમુખતા, જીવનના ઉચ્ચ આદર્શની ભાવના અને જીવનની વાસ્તવપરાયણતાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે. છતાં તેમની કેટલીક પ્રકૃતિ-વિષયક કે પ્રણયવિષયક કવિતાઓ સૌંદર્યાભિમુખતાની ઝાંખી અવશ્ય કરાવે છે.

કવિએ ઘણાં રમણીય પ્રકૃતિકાવ્યો આપ્યાં છે. જેમાં ‘ગામ’, ‘ખેતર’, ‘વહેલી સવારે’, ‘ઢળતી સંધ્યાએ’, ‘અંધકાર’, ‘વૃક્ષત્વ’, ‘દરિયો’, ‘દરિયાનું વૃક્ષ’, ‘આ વૃક્ષ’, ‘પ્રભાત’, ‘વસંત’, ‘રાત ૧-૨’ – આદિને ગણાવી શકાય. કવિ પ્રકૃતિરાગી છે. તેમની કવિતામાં પ્રકૃતિ-તત્ત્વોનો વિનિયોગ ભિન્ન ભિન્ન પ્રયોજનથી થયો છે. ઘણી વાર મનોભાવને વ્યક્ત કરવા પ્રકૃતિતત્ત્વોનો પ્રતીકાત્મક વિનિયોગ કર્યો છે. પ્રકૃતિનાં રમ્ય – રૌદ્ર – રૂપોનું, પ્રકૃતિની વિવિધ છટાઓનું – પ્રભાત, સંધ્યા, સવાર, સાંજ, બપોર, રાત્રિ, અંધકાર, ખેતર, વૃક્ષ, દરિયો, ભરતી-ઓટ, વસંત આદિનું વર્ણન આસ્વાદ્ય બની રહે છે.

કવિ અંધકારને જીવંત કરી અંધકારની વિવિધ લીલાઓને પ્રતીકાત્મક શબ્દચિત્ર દ્વારા આલેખે છે. અંધકારને ભયાનક, વિકરાળ, રૌદ્ર કે કોમળ, ઋજુ અને રમ્ય રૂપે પ્રગટ કરે છે. અંધકારને કવિની કવિતામાં વિધવિધ રૂપે આવતો જોઈ શકાય છે. જેમ કે ‘અજાણ્યો

ટાપુ’માં અંધકારને ખળખળ વહેતો દર્શાવતાં કહે છે :

**“ખળ ખળ વહેતા / અંધકારના કિનારેથી / મને કોઈ અકળ હાથ
ધક્કા મારે છે. / અને હું ઝમ્મ દઈને ફેંકાઈ જાઉં છું.
કોઈ અજાણ્યા ટાપુ ઉપર / જ્યાં બધું જ ઝળઝળ ઝળહળ.”**

(‘અજાણ્યો ટાપુ’, પૃ. ૧૧૧)

આ જ કવિતામાં કવિએ ‘અંધકારના કિનારે’, ‘અંધકારનાં ઉદ્યાનમાં’ અને ‘અંધકારની ડાળીએ’ એવા શબ્દપ્રયોગો વાપરી અંધકારને નદી, બાગ અને વૃક્ષનાં રૂપમાં કલ્પ્યો છે. અહીં કવિએ પોતાની તિમિરથી તેજમય ગતિ દર્શાવી છે.

તો ‘રાત-૨’ કાવ્યના અંતમાં કવિ કહે છે.

**“પણ આ અંધકારને જણનારી રાત
કેમેય કરીને ખસે જ નહીં.”**

(‘રાત-૨’, પૃ. ૧૨૨)

‘પ્રભાત’ કાવ્યમાં પણ જુઓ ! પ્રકૃતિનું કેટલું સુંદર આલેખન છે !...

**‘તારી પ્રતીક્ષાનું / સરોવર તરંગાવ / અંધારા પવનની હોડીમાં
જળની લહેરો સાથે / સંતાકૂકડી રમતો ચાંદો / માછલીની પીટ પાછળ
સંતાઈ જાય / તળિયાની શેવાળમાં / લપસી પડે તારાઓનું ટોળું...”**

(‘પ્રભાત’, પૃ. ૮૬)

આ ઉપરાંત ‘વસંત’ની નાનકડી છ કવિતાઓમાં કવિ જણાવે છે :

**“ઈશ્વરે / આપણા આનંદ માટે / એક કવિતા રચી છે. / એની /
ધૃવપંક્તિ છે. / આ વસંત...”**

(‘વસંત’, પૃ. ૧૦૧)

તેમજ...

**“આ વૃક્ષની ડાળ પર / એક સાથે / બે આશ્ચર્ય : /
રડતી પાનખર / અને / હસતી વસંત !”**

(‘વસંત’ પૃ. ૧૦૨)

વર્ષાઋતુ આવતાં, વરસાદી માહોલ બંધાતાં, વાદળો દરિયામાંથી પાણી ભરી લાવી પર્વતોના ઢોળાવા પર વરસાવી દે છે. કવિ આ ચોમાસાની મોસમને ‘દરિયાના દિવસો’ તરીકે ઓળખાવે છે. જેમકે...

**“દરિયાના દિવસો શરૂ થયા છે
અને દરિયાનાં ટોળેટોળાં શરૂ થયાં છે.
હોડીઓ અને હોડિયો ભરી દરિયો
ઢોળાવા લાગ્યો છે. પર્વતમાં !”**

(‘દરિયો’, પૃ. ૬૬)

કવિએ પ્રણયકાવ્યમાં મિલન, વિરહ, વેદના, વ્યથા, ઉત્સાહ, આનંદ – આદિ ભાવોને ઉજાગર કર્યાં છે. મિલનની ઉત્સુકતા કેટલી છે ? પ્રિયા અને પોતે કેટલા અદ્વૈત છે એ દર્શાવતાં

કહે છે.

“કહે છે કે / અત્યારે પણ મારી રાહ જોતી
તું ઊભી છે મારા બારણાંમાં / કાળો કાળો પડછાયો પહેરી
જેવો હું ઘરમાંથી બહાર નીકળું / ત્યાં તું વેલની જેમ
વીંટળાઈ વળે, મને / આપણે એક, અદ્વૈત !”

(‘મૃત્યુ-૨’, પૃ. ૧૧૭)

કવિ પોતાની પ્રિયતમાને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનમાં વિહરતી જોવાની ઇચ્છા ધરાવે છે. એટલે જ કહે છે :

“ગઈ કાલે / મેં તને જોઈ હતી / ધોમધખતા તડકા જેવી.
આજે / તને જોઉં છું / સાગરનાં મોજાં ઉપર / ઊછળતી – ફૂટતી.
આવતી કાલે / જરૂરથી જોઈશ તને / મારી / તરસી ભોમકા ઉપર
વાદળીની જેમ વરસતી.”

(‘પાંચ રચના’, પૃ. ૧૦૩)

કવિ પ્રિયતમા માટે થઈને લીલો-હરિયાળો, પ્રકાશમય-પ્રેમનો રસ્તો જે રસ્તો પ્રિયતમાને એના પ્રેમના ગંતવ્યસ્થાન સુધી લઈ જાય એવો રસ્તો – બનવા તૈયાર છે.

“મારે બીજું કંઈ નહીં / માત્ર તારો રસ્તો બનવું છે.
લીલો – લીલો – હરિયાળો રસ્તો / જે રસ્તેથી તું આવી શકે
મારા સુધી – હું તારા સુધી !”

(‘રસ્તો’, પૃ. ૯૭)

કવિ કેટકેટલા અભાવો વચ્ચે જીવી રહ્યા છે. કવિને ભૂત-પલિત કે હિંસક પશુનો નહીં પણ માણસનો, આધુનિકતાનો, કંઈક મેળવ્યા પછી ગુમાવવાનો ભય છે પણ પ્રેમપથ પર ચાલ્યા પછી કવિને આવો કોઈ ભય રહેતો નથી. એ તો નિર્ભય બની ગયા છે. એટલે જ બોલી ઊઠે છે...

“હવે હું અભય, પ્રેમમય
પ્રેમને ક્યારેય હોતો નથી / કોઈનો ભય !”

(‘પ્રેમ-૨’, પૃ. ૬૪)

પ્રણયનો ભાવ અનુભવવા બંને પ્રેમી પાત્રોએ એકબીજાને જાણવા-સમજવા-પામવા-અનુભવવા-પ્રમાણવા સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું પડે. પ્રણયની પરાકાષ્ટાએ પહોંચવા બંને પક્ષે સમજણ અને શાણપણ જોઈએ; તો જ પ્રણયજીવનની સાર્થકતા સિદ્ધ થાય છે. કવિ જણાવે છે તેમ...

“જશો જ્યાં જ્યાં ત્યાંયે રહુ નયનમાં અંજન સમો
સદાયે આંજેલો પળપળ હું તો હાજર, પ્રિયે !”

(‘આમંત્રણ’, પૃ. ૧૫)

મિલન અને વિરહનો ભાવ કવિની સૂક્ષ્મ પ્રણયાભિવ્યક્તિની વિવિધ તાસીરથી અવગત કરાવે છે. એમની કવિતામાં મિલનની પ્રસન્નતા કરતાં પ્રણયના વિષાદનો રંગ

વિશેષ અનુભવાય છે. જેમ કે...

“નહિ ચાહવું એટલે શું ?
પ્રેમ કોઈ ફીજમાં મૂકેલું કુટસ છે, તે
ના ખાશો ?”

અથવા

“ખરેખર / એ મને નહિ ચાહતી હોય ?
તો પછી ‘ના ચાહશો’ એવું લખે કેમ ?
ચાહે છે માટે લખે છે ?”

(‘તું ચાહીશ નહિ’, પૃ. ૮૪)

ઉપરાંત

“હું તને ચાહું છું’ એવું કહું છું
ત્યારે હું મને જુદા જુદા ખંડોમાં વહેંચું છું
તેથી તને ચાહવી એ પણ મારા માટે
એક ખંડ બની જાય છે.”

(‘સાયુજ્ય’, પૃ. ૬૮)

પ્રણયની વેદના અને વ્યથામાંથી કવિની સ્વકીય મુદ્રા ઊપસતી જણાય છે. પ્રિયાને પામવાની ઝંખના એમનાં પ્રણયકાવ્યોમાં વિશેષ અનુભવાય છે. અને એટલે જ એમની કવિતામાં નિષ્ફળ પ્રણયની વેદના ક્યારેક પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. જેમકે...

“જ્યાં દુઃખ છે ત્યાં ચાહના નથી
જ્યાં ચાહના છે ત્યાં દુઃખ નથી
આ સામસામેના ધ્રુવ છે બન્ને.”

(‘સાયુજ્ય’, પૃ. ૬૮)

મિલન સ્થૂળ હોય કે સૂક્ષ્મ, સદેહે હોય કે વિદેહે, પ્રિયાના વિરહની વેદના હોય કે પ્રિયા સાથેનું મધુર મિલન હોય – એ બધું એમનાં પ્રણયકાવ્યમાં વિલક્ષણ રીતે પ્રગટે છે.

કિશોરસિંહ સોલંકી પુરાકલ્પનનો (મીથનો) પણ સારો વિનિયોગ કરી જાણે છે. પુરાકલ્પનનું ઉત્તમ ઉદાહરણ ‘તેઓ’ કાવ્યમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં કવિએ ભગવાન વિષ્ણુના નૃસિંહાવતાર અને કૃષ્ણાવતાર બન્નેમાંથી સંદર્ભો લઈને આજના રાજનેતાઓની પાખંડિતતા, પોકળતા ને સ્વાર્થી વૃત્તિને ખુલ્લી પાડી છે. જેમકે,

“તેઓ / નૃસિંહાવતાર ધારણ કરીને જન્મ્યા છે.
એમના વધતા જતા પોલાદી નહોરથી
ઉજરડાયા કરે છે હાડપિંજરો
ને ઝમ્યા કરે છે કાળા કાળા લોહીનાં ટીપાં ટપાકૂ...ટપાકૂ.”

(‘તેઓ’, પૃ. ૨૧)

ઉપરાંત....

**“તેઓ / ધારે ત્યારે બદલી શકે છે ઋતુઓ,
ધારે ત્યારે આકાશને ગડી કરીને મૂકી શકે છે ગજવામાં,
ને ધરતીને ઊંચકી શકે છે ટચલી આંગળીએ.”**

(‘તેઓ’ પૃ. ૨૧)

એટલું જ નહિ, આવા રાજકારણીઓના રાજમાં તો પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોને પણ એમના આદેશો અનુસાર વર્તવું પડે છે. એમના દ્વાર સૂર્યને પહેરો ભરવો પડે છે. એમના બાંધેલા કિનારાઓમાં જ સાગરને પુરાઈ રહેવું પડે છે. એમના આદેશો મુજબ જ પંખીઓને કલરવ કરવો પડે છે અને વૃક્ષોએ પણ શિસ્તમાં હારબંધ ઊભા રહી સલામી આપવી પડે છે. આ લોકો ધારે તે કરી શકે છે. પણ કવિ કહે છે તેમ તેઓ માત્ર ‘માનવ’ જ બની શકતા નથી.

‘મતદાતા’ કાવ્યમાં કવિએ આજના સમયે યોજાતી ચૂંટણીઓ અને આવી ચૂંટણીઓમાં મતદાન કરતાં મતદાતાઓ પર ચોટદાર કટાક્ષ કર્યો છે. ચૂંટણી સમયે મતદાતાઓને જ્ઞાતિવાદનું ઝેર પિવડાવવામાં આવે છે. ભાઈચારાની વાતો કરતા રાજનેતાઓ ભાઈચારાની આડમાં ભાઈ-ભાઈને ખતમ કરાવી નાંખે છે. ધાક-ધમકી અને મારઝૂડના વાતાવરણમાં ચૂંટણીઓ યોજાય છે. ‘લાલચનો વેપાર કરનારી ટોળીના પંજામાં સપડાઈને’ લાલચુ મતદાતાઓ દેશના દલાલોને – સોદાગરોને ચૂંટી લાવી રાજ્યાસન પર બેસાડી દે છે એનો કવિને ભારોભાર રંજ છે. ‘લોકશાહી નામની સ્વપ્નસુંદરી’ને આ લોકો મનફાવે તેમ નચાવે છે, નમાવે છે અને તરફડિયાં મરાવે છે. કવિને દેશની આવી દારુણ પરિસ્થિતિ જોઈ ખૂબ દુઃખ લાગે છે અને એટલે જ કવિ આવા મતદાતાઓ વિશે કરે છે :

**“એને મળી ગયા છે / અંધારિયા દેશના આગેવાનો
જેમની આંગળી પકડીને / આંખ-કાન અને મગજ ગીરે મૂકતો જાય છે.
એની પણ એને બિચારાને ખબર નથી પડતી.”**

(‘મતદાતા’, પૃ. ૫૪)

માનવજીવનમાં માનવીને ગમે તેટલી વેદના કે વ્યથા સહેલી પડે છતાં તેણે પોતાની ઊર્મિલતા, સંવેદનશીલતા કે ઋજુતા ગુમાવવી ન જોઈએ. પરંતુ માણસ તો આખરે માણસ છે ને ? ક્યારેક કોઈક કારણોને-દબાણોને-સત્તાને વશ થઈ વર્તવું પડે છે ત્યારે કવિનું લાગણીશીલ હૃદય વ્યાકુળ બની અસહ્ય વેદના અનુભવે છે. કવિ પોતાના જ વિશે કહે છે તેમ....

**“કિશોર તો ભઈ કિશોર હોય / એને માણસ હોવાનો શાપ હોય
જીવવું હોય તો / તરવુંય પડે ને કરગરવુંય પડે.
નરમ-ગરમ / કે શરમ વિનાનું થવુંય પડે.”**

(‘કિશોર’, પૃ. ૩૨)

માનવજીવનમાં સુખદુઃખની આવન-જાવન તો ચાલ્યા કરે. જીવનના વાસ્તવની સાથે માનવીએ જીવનમાંગલ્યના ઉચ્ચ આદર્શ સિદ્ધ કરવા પડે. સકારાત્મક વિચારસરણી અપનાવવી પડે. વેદનાઓ અને યાતનાઓને સહેલી પડે. તો જ માણસને માનવજીવનનો

સારો મર્મ સમજાય.

આમ, પ્રકૃતિરંગ્યું વતનનું વાતાવરણ, પ્રણયચેતનાની મધુર મહેક, વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ સાથેનો સંબંધ અને સહવાસ, સર્જન અને રાજકારણની વિરોધાભાસી દુનિયાના વિશાળ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ અનુભવો એમના કવિ-વ્યક્તિત્વનાં ઘડતર અને ચણતરમાં સહાયક પરિબળો પૂરાં પાડે છે.

કિશોરસિંહનાં કેટલાંક ગીતો તો રસિક લોકગીતોના લયઢાળમાં રચાયાં છે. તેમાં તળપદી લોકબોલીના લય-લહેકાઓનો સુભગ વિનિયોગ કર્યો જણાય છે. લોકઢાળમાં લખાયેલા ‘હમચૂડું લ્યો હમચૂડું’ ગીતમાં કવિએ બાલઉખાણાની જેમ પાણી અને પરપોટાની વાત કરી છે. પાણીને લીધે કે પાણીમય જ સમસ્ત સૃષ્ટિ છે, પાણી આખરે પાણીમાં જ સમાય એ વાતને કવિએ લોકલયનો ઉપયોગ કરી સરસ રીતે મૂકી આપી છે :

**“પરપોટામાં પાણી રે હમચૂડું લ્યો હમચૂડું
પાણીમાં એક પોરો રે હમચૂડું લ્યો હમચૂડું
ભટકે ઓરો ઓરો રે હમચૂડું લ્યો હમચૂડું”**

(‘ગીત’, પૃ. ૫૫)

ગ્રામજીવન કે કૃષિપરિવેશને લગતા શબ્દો કિશોરસિંહની કવિતામાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે – ખેતર, શેઢો, ખળું, રેતી, મોગરી, પાદર, ઘાસ, તણખલું, પરાળ, ધૂળ, ઘઉંની ઊંબી, છીંડું, ગમાણ, ધૂસરી, ખોડું ઢોર, લોંદો, ડુંડાં, ગોફણ, ચાડિયો, ઠાકડી, તરણું, ખાટલો, ઈસ, ખોયલું, હોકલી, અંગારો, રજોટી, ટાબરિયાં, બોઘા, ઢહેડો, નેજવાં, ડાકલાં, બોગરણાં, ખીલો, આંદેલી, ગાભા-ગોદડાં, નાળચું, ચોરસી, ઘાડવો, પાણિયારું, બાળોતિયાં, આળિયા, ભાથડી, ખાંઈણિયો, સાંબેલું, કુશકા, ઘંટી, જેફરા – આદિ તેમજ ‘રાત-૧ અને ૨’માં તો લોકબોલીના અનેક શબ્દો આપણને મળે છે. એમાંના ઘણા શબ્દો તો કેટલાક લોકોને માટે અપરિચિત જેવા જ લાગે !

કિશોરસિંહની કવિતામાં પ્રતીક-કલ્પનની યોજના તો ખરેખર આકર્ષક જ છે. તેમણે પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો સાથે અનુબંધ રચી પ્રતીક-કલ્પનની યોજના કરી છે. પ્રતીકો જોઈએ તો...

“સુકાઈ ગયેલા વગડાના ઉદરમાંથી તણખલાનો જન્મ થતો હશે ?”

(‘શબ્દ’, પૃ. ૨૪)

“હણહણતા ચૌવનને લઈ ડાળેથી ખરતું હશે પાંદડું ?”

(‘શબ્દ’, પૃ. ૨૪)

“આપણા પાદરે ઊગી નીકળ્યો ડામરનો શેઢો”

(‘એક પત્ર’, પૃ. ૩૦)

“પાદરે ઊભેલો વાંઝિયો વડ આંખે નેજવા કરીને તાકી રહે છે મને”

(‘પિતા વિનાના પ્રદેશમાં’, પૃ. ૩૭)

**“લોકશાહી નામની સ્વપ્ન સુંદરી,
છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષથી તરફડિયાં મારી રહી છે.”**

(‘મતદાતા’, પૃ. ૫૪)

**“આ કરોડરજજુ વિનાનું આકાશ તો મારા ખોળામાં આવીને,
લપાઈ ગયું.”**

(‘ચૌદશની રાતે’, પૃ. ૮૦)

કવિએ પોતાની કવિતામાં શ્રાવ્ય, ગંધ્ય, સ્પર્શ્ય આદિ કલ્પનોની હારમાળા રચી આપી છે. દષ્ટિગોચર, શ્રવણગોચર, દ્રાણેન્દ્રિય કે સ્પર્શેન્દ્રિય કલ્પનો કવિ ખૂબ સહજતાથી વાપરે છે. જેમકે....

“ઢળતી સંધ્યાએ વૃક્ષને કલરવ ફૂટે.”

(‘ઢળતી સંધ્યાએ’, પૃ. ૪૧)

“પાંદડે પાંદડે ફરફરી રહે લીલોછમ અંધકાર”

(‘ઢળતી સંધ્યાએ’, પૃ. ૪૧)

“તરણાની ટોચે ઊભેલો પવન / સાંભળે કાન સરવા કરીને.”

(‘ઢળતી સંધ્યાએ’ પૃ. ૪૧)

“ઝાકળભીના ઘાસમાં પગલાં પાડતો પવન.”

(‘વહેલી સવારે’, પૃ. ૪૦)

‘તારી રાહમાં’ કાવ્યમાં કવિએ કલ્પનોની જે યોજના કરી છે તે અદ્ભુત છે. તેમાંય ‘કિરણોનું દોરડું પકડીને અંધકારની ખીણોમાં ઊતરતો સૂરજ’નું કલ્પન તો ખરેખર આસ્વાદ્ય જ બની રહે છે.

કવિ ક્યારેક શબ્દોની સાથે છળ પણ કરી લે છે; જેમ કે...

**“આપણે તો રેતીનું લીલુંછમ ઘાસ ને
ઘાસની લીલાશ તો આપણે”**

તેમજ

**“આપણે તો રેતીનો ઊતરેલો ઘાટ ને
ઘાટનો વળાંક તો આપણે.”**

(‘આપણે’, પૃ. ૧૭)

તો ‘અક્ષર’ કાવ્યની છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં કવિને કોઈ નવો પ્રાસ ન સૂઝતાં ‘માછલી રોતી નવ’ અને ‘માછલી રોતી ભવ’ કરી બેસે છે. આમ, તેમની કવિતામાં ક્યારેક પ્રાસના પલટા કે લયના લપટાઓ પણ અનુભવવા મળે છે. તેમની કવિતામાં ક્યારેક શબ્દપુનરાવર્તનો કે પંક્તિપુનરાવર્તનો પણ જોવા મળે છે. જેમ કે ‘ઘઉંની ઊભીઓ’ (‘પિતાજીને’ પૃ. ૨૬ અને ‘એક પત્ર’ પૃ. ૩૧), ‘ડનલોપના પગ’ (‘એક પત્ર’ પૃ. ૩૧) તો ‘ડનલોપી નાવ’ (‘પિતા વિનાના પ્રદેશમાં’ પૃ. ૩૭), ‘આપણા પાદરે ઊગી નીકળ્યો ડામરનો શેઢો’ (‘એક પત્ર’ પૃ. ૩૦), ‘અને જે પાદરમાં ચાંદની રમતાં હતાં ત્યાં / ડામરિયો શેઢો ઊગી નીકળ્યો છે.’ (‘પિતા વિનાના પ્રદેશમાં’ પૃ. ૩૭). તેમની ઘણી કવિતાઓ સાવ સામાન્ય કક્ષાની પણ માલૂમ પડે છે જેમાં ‘આપણે’, ‘અક્ષર’, ‘સાથીદાર’, ‘ઘર’, ‘ઘેટા’, ‘પરીક્ષા’, ‘હૂપાહૂપ’, ‘ભાષા’, ‘મંકોડા’, ‘પંખી’ – આદિને ગણાવી શકાય.

કવિએ ચિંતનોર્મિ અને વ્યક્તિવિશેષ કાવ્યો પણ લખ્યાં છે. ‘બાઘો’ કાવ્યમાં કવિએ ‘બંધન’ અને ‘મુક્તિ’ તેમજ ‘જીવન’ અને ‘મૃત્યુ’ વિશે પોતાનું ચિંતન રજૂ કર્યું છે. ‘સાથીદાર’

અને ‘ઘર’માં ‘સમય’ વિશે તો ‘પ્રત્યુત્તર’માં ઈશ્વર વિશે ચિંતન પ્રગટ થાય છે. ‘પ્રત્યુત્તર’માં કવિ જણાવે છે...

**“ગુલાબના બગીચામાં ઊભા રહીને / સારામાં સાદું
ગુલાબનું ફૂલ / શોધીને ચૂંટીએ છીએ / એવું જ હોય છે.
ઈશ્વરનું પણ / આપણા માટે.”**

(‘પ્રત્યુત્તર’, પૃ. ૪૪)

એમનાં વ્યક્તિવિષયક કાવ્યોમાં ‘પિતાજીને’, ‘કવિ પ્રિયકાન્તને’, ‘પિતા વિનાના પ્રદેશમાં’, ‘હું કૃષ્ણ’, ‘જશોદાને’ અને ‘મા’નો સમાવેશ કરી શકાય.

કિશોરસિંહ સોલંકી પાસેથી સોનેટ અને ગીતો પણ થોડા પ્રમાણમાં મળે છે. તેઓ જેટલા ગીતોમાં ખીલે છે તેટલા સોનેટમાં સફળ થતા નથી. એમનાં સોનેટમાં ક્યાંક છંદ અને પ્રાસ તૂટે છે. તેમનાં કેટલાંક ગીતો વેણીભાઈ પુરોહિત અને પ્રિયકાન્ત મણિયારની યાદ તાજ કરાવે તેવાં છે. ‘રાગ-પરાગ’ની કવિતામાં ઘણાં સુગેય ગીતો સંગ્રહિત થયાં છે. જેમકે...

**“કાળજાં કંપે ને રુદિયા રડે માણરાજ
ઘોડલા પલાણો રે / હવે જાવું છે પરદેશ...”**

(‘ગીત-૧’, પૃ. ૧૨૩)

**“તમે મળ્યા આ મનસાને મેળે કે વિજોગણ વેદના રે
અમે ઊભા આ આંસુના ખોળે કે વિજોગણ વેદના રે.”**

(‘ગીત-૨’, પૃ. ૧૨૪)

**“ઝાલા રાયજી રે / દિલડાં દુભાણાં / મારાં ફૂલડાં વીંધાણાં રે
આંખોમાં ઓરતા ઓળાય...”**

(‘ગીત-૩’, પૃ. ૧૨૫)

**“ભૂખી રે તલવારુ કોરી ધાર
સોલંકી બાપુ ! નાગી રે તલવાર ભૂખી ધાર
એક રે સંગાથે મ્યાનુમાં રહીએ હો જી.”**

(‘ગીત-૩’, પૃ. ૧૨૬)

**“અમે તો ખારાં રે પાણી ખારા દરિયા
ખારા ખારા વડવાનલની આગ
ઊંડા રે ઊતરો તો અતાગ માણશું.”**

(‘ભીની ઇચ્છાનું ગીત’, પૃ. ૧૬)

આમ, ‘રાગ-પરાગ’ની કવિતામાં સ્વરૂપ અને વિષયનું વૈવિધ્ય અપાર છે. પ્રકૃતિ, પ્રણય, ચિંતન, વ્યક્તિમત્તા, મૂલ્યહાસતા, નગરજીવન, રાજકારણ તેમજ ઊર્મિકાવ્ય, અછાંદસ, સોનેટ, ગીત અને તાન્કા આદિમાં કવિતા પોતાનો વિકાસ સાધે છે.

કિશોરસિંહ સોલંકીએ ‘રાગ-પરાગ’ની કવિતાઓમાં પોતાની કાવ્યવિલક્ષણતાને કારણે આગવી ઓળખ પ્રાપ્ત કરી છે. જોકે એમની કવિતામાં આલંકારિકતા અને

પ્રાસાનુપ્રાસનું તત્ત્વ વિશેષ અનુભવાય છે, તેથી કવિતામાં ક્યારેક કૃત્રિમતા પ્રવેશતી ભાસે છે. છતાં એમની કવિતા ભાવકને દુર્બોધ લાગતી નથી. સરળ અને સહજ પ્રત્યાયન એમની કવિતાની આગવી લાક્ષણિકતા છે.

ટૂંકમાં, સાદી, સરળ, સુગમ અને સ્પર્શક્ષમ અભિવ્યક્તિરીતિ, અનુભૂતિની સચ્ચાઈ, ભાષાની આગવી છટા, જીવનનું વ્યાપક અને વિશિષ્ટ દર્શન, લોકઢાળોનું લયલાલિત્ય અને લયહિલ્લોળ એમની કવિતાના વિશેષ ગુણો છે.

r

પ્રકીર્ણ

(૨૫૯) **લાગણીના ઘરમાં આપણે** : નાનુભાઈ નાર્યા, બીજી-૨૦૦૮, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૮૦, રૂ. ૪૦/- (૨૬૦) **વાતે વાતે જીવન ઝબકે** : અર્વતિકા ગુણવંત, ૨૦૦૮, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૧૫૨, રૂ. ૧૨૦/- (૨૬૧) **ચાલતા રહો, ને આજીવન તંદુરસ્ત રહો** : જનક નાયક, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૮, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૪૮, રૂ. ૩૦/- (૨૬૨) **વિચારમેળો** : યાસીન દલાલ, ૨૦૦૮, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૨૧૪, રૂ. ૧૭૦/- (૨૬૩) **વિચારવૈભવ** : યાસીન દલાલ, ૨૦૦૮, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૨૩૮, રૂ. ૧૮૫/- (૨૬૪) **વિચાર-પ્રવાહ** : યાસીન દલાલ, ૨૦૦૮, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૨૦૬, રૂ. ૧૮૫/- (૨૬૫) **વિચાર-સાગર** : યાસીન દલાલ, ૨૦૦૮, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૨૨૪, રૂ. ૧૮૫/- (૨૬૬) **વિચારમંચ** : યાસીન દલાલ, ૨૦૦૮, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૨૧૬, રૂ. ૧૮૫/- (૨૬૭) **વિચાર-યાત્રા** : યાસીન દલાલ, ૨૦૦૮, સાહિત્યસંગમ, સુરત, પૃ. ૨૩૮, રૂ. ૧૮૫/- (૨૬૮) **યોગ અને પ્રાણાયામ** : જનક નાયક, બીજી-૨૦૦૮, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૩૨, રૂ. ૧૮/- (૨૬૯) **ગાંધીવિચારમંથન** : સતીશ વ્યાસ, ૨૦૦૮, જન્મભૂમિ, જન્મભૂમિ ભવન, મુંબઈ, પૃ. ૧૦+૯૧, રૂ. ૫૦/- (૨૭૦) **પાંદડે પાંદડે રેખા** : સંક્ષેપ અને સંકલન : મહેશ દવે ૨૦૦૮, ઇમેજ પબ્લિકેશન્સ, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૪+૪૪, રૂ. ૩૫/- (૨૭૧) **શનિમહિમા** : મૂલે. વસુધા વાઘ, ભાવાનુવાદ : જયા મહેતા, ૨૦૦૮, ઇમેજ પબ્લિકેશન્સ, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૬૭, રૂ. ૧૨૦/- (૨૭૨) **અસીમને આંગણે** : ભાવાનુવાદ : સુરેશ ગાલા, ૨૦૦૮, એન. એમ. ઠક્કરની કું., મુંબઈ, પૃ. ૨૬+૧૧૭, રૂ. ૧૨૫/- (૨૭૩) **એકાન્તનો વૈભવ** : આચાર્ય યશોવિજયસૂરિ, ૨૦૦૮, વિજયભદ્ર ચે. ટ્રસ્ટ, ભીલડીયાજી, પૃ. ૧૦+૧૭૮, રૂ. ૧૫૦/-

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

‘જગરું’ : એક અનોખી અમરકથા | રમેશ બી. શાહ

જગરું (સ્મરણકથા) : લે. નટવરસિંહ પરમાર, પ્ર.આ. ૨૦૦૮, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪૬, કિં. રૂ. ૧૧૦/-

‘જગરું’ નટવરસિંહ પરમારની સ્મરણકથા છે; એમના ‘વતનનું પ્રોફાઇલ છે.’ એમનું વતન ડાંગના અરણ્યના પશ્ચિમ સરહદી વિસ્તારમાં આવેલું છે. આઝાદી પૂર્વે અંગ્રેજ શાસનની છત્રછાયા નીચે એ વિસ્તારમાં અનેક ઠકરાતો હતી; એમાંની એક ઠકરાત લેખકના દાદાજીની, દા’ઉજીની હતી. લેખકનો વતનવિસ્તાર આદિવાસી વિસ્તાર સુધી પ્રસરેલો હતો. એ રીતે તેમનો એ વિસ્તાર વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધના એક અંતરિયાળ ગ્રામીણ વિસ્તાર હતો.

એ વિસ્તાર તત્કાલીન રાષ્ટ્રીય પ્રવાહોથી સાવ અલિપ્ત રહ્યો હતો. લેખકે નોંધ્યું છે તેમ, ‘સામંતશાહી માહોલમાં સામાજિક વ્યવહારો, ખેતી, તહેવારો અને સામાજિક પ્રસંગોની ઠાઠભરી ઉજવણી, તીર્થયાત્રાઓ, રંગરાગવાળી જિયાફતો, રામજણીના નાચ, રામલીલાનાં માચણ મહાભારત, ભાગવતનું શ્રવણ, રાજપૂતાઈ શાન, અને દબદબો એ તે યથાર્થ. એ યથાર્થનાં ઘેન અને મદહોશીમાં આઝાદીનું પર્વ ક્યારે ઊગી જતો ભાન નહીં... મૂળ વાત એ કે રાષ્ટ્રમાં સંભવેલું એક પ્રચંડ આંદોલન, યુદ્ધ સુધીની માહિતી ધરાવતા બહુશ્રુત ગણાય એવા દા’ઉજીને ઝાઝું અડચા સાર થઈ ગયું ?’

એક એવા સમાજનું ચિત્ર છે, જેને અંગ્રેજોના શાસન નીચે દેશમાં પ્રવેશેલી આધુનિકતાનો સ્પર્શ થયો નહોતો. આ સમાજ સદીઓ જૂની પરંપરાથી જિવાતું જીવન જીવી રહ્યો હતો, પરંતુ અપેક્ષા રાખી ન શકાય એ રીતે ગ્રામીણ માહોલમાં જીવેલાં પાત્રોમાં ભારે વૈવિધ્ય છે. આધુનિક પ્રવાહોથી સાવ વેગળું રહેલું આ જીવન શુદ્ધ કે નીરસ નથી. સ્વ. જયંત કોઠારીએ લેખક પરના પત્રમાં નોંધ્યું હતું તેમ, ‘‘ જગરું’ વાંચીને ખુશ થઈ ગયેલો, એક નવી જ દુનિયા ઊઘડતી લાગેલી.’’ સાચે જ, નગરવિસ્તારમાં જ ઊછરેલા કે વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જન્મેલા વાચકને ‘જગરું’ એક નવી દુનિયામાં લઈ જાય છે. ‘રેશનલ’ વાચકના ગળે ન ઊતરે એવી ભૂતપ્રેત, ડાકણ, ભૂવા ભગતની દુનિયા અહીં છે, પણ વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધના ગુજરાતના ગ્રામીણ જીવનને તમે એના વિના કલ્પી ન શકો. આજના નાગરિકોને સાવ કપોળકલ્પિત લાગે એવી આ વાતો તત્કાલીન ગ્રામવાસીઓ માટે એક વાસ્તવિકતા હતી. અલબત્ત, એ વાતોને બાજુ પર રાખ્યા પછીયે ‘જગરું’માં જે માનવીય ચહેરો ઊપસે છે તે હૃદયસ્પર્શી છે. આમાં જે પાત્રોનાં જીવન વર્ણવાયાં છે તે પૈકી કેટલાંકના પ્રેમની વાતોમાં જગતની અને સાહિત્યકૃતિઓની કેટલીક અમર પ્રેમકહાનીઓ પડવાય છે.

કેટલાંક પાત્રોની ખાનદાની અને માનવતા ચિત્તાકર્ષક નીવડે છે. સાવ પછાત ગણતા આ ગ્રામીણ જીવનમાં કેવા કેવા માનવીઓ અસામાન્ય જીવન જીવી ગયા હતા તે જાણવા-જોવા માટે ‘જગરું’ એક આસ્વાદ્ય સ્મરણકથા બની છે.

‘જગરું’માં લેખકે તેમનાં બાળપણનાં સ્મરણોનું પુનઃકથન (‘નેરેશન’ – narration) કર્યું છે. આ પુનઃકથનમાં તેમણે રજવાડી – ગ્રામીણ માહોલને જાળવી રાખ્યો છે. શિયાળાની ઠંડી રાતોમાં દા’ઉજીના આંગણામાં તાપણું (જગરું) કરવામાં આવતું હતું. એ રાવણામાં આવીને બેસતા ગ્રામવાસીઓની વાતોમાંથી ઊપસતી ઘટનાઓ અને પ્રગટ થતાં પાત્રોને લેખકે સાંભળ્યાં તે પ્રમાણે આલેખવાનો અભિગમ અપનાવ્યો છે. વાતો વર્ષો પહેલાં થઈ ચૂકી છે, પાત્રોને લેખકે તેમના નાનપણમાં જ જોયાં છે, પણ એ બધું જ લેખકના ચિત્તમાં બરાબર જળવાઈ રહ્યું છે. ‘જગરું’માં આવી ચડેલી વ્યક્તિઓનાં સ્મરણો આલેખતી વખતે તે વ્યક્તિ તેમની નજર સમક્ષ હોય એ રીતે ની દેહાકૃતિ અને પોશાકની ઝીણી ઝીણી વિગતો તેમણે નોંધી છે. બે ટૂંકાં વર્ણનો જ ઉદાહરણ રૂપે નોંધીએ :

“અમારા આગલા ઝાંપાના વળાંકમાંથી અંધકાર પ્રવેશું પ્રવેશું કરતો હતો. જાણે એની પૂંક પકડીને એક પુરુષ અને સ્ત્રી જગરું પાસે આવી ઊભાં... બંને તરુણ પતિ-પત્ની કાળા સીસમના સોરા જેવાં શરીરે કઠણ હતાં. મખોટીએ બંને રૂડાં અને આકર્ષક.... સ્ત્રીએ મરાઠી ઢબની સાડી પહેરી માથે ઓઢેલી. કાનમાં બુટ્ટી, નાકમાં જાડી જડ, પગમાં કલ્લાં, હાથે કાચની બંગડીઓ. કાળા દેહમાં ઓગળેલું પહેલા પરોઢનું લાવણ્ય.” (પ્રકરણ ૬)

“.... ઇબ્રાહીમકાકા દા’ઉજીની વચના. ઊંચું ટટાર અને ગોરું શરીર, બધાં બટન દીધેલું કિરમજી અચકન, સફેદ સુરવાલ, ચળકતા કાળા બૂટ અને માથે ફેક – કાળા ઝૂમખાવાળી લાલ તુર્કી ટોપી એ એમનો પહેરવેશ.” (પ્રકરણ ૭)

લેખક આવાં ઝીણવટભર્યાં વર્ણનો કરી શક્યા છે કેમ કે નાનપણનાં એ ચિત્રો અને ઘટનાઓ તેમના ચિત્તમાં જડાઈ ગયાં છે. એનાં બે ઉદાહરણો નોંધીએ :

“....પણ મારા ચિત્તમાં હજી એ આખી ભૂતાવળ હયાત છે, મને ‘નડયા’ વિના હયાત છે. પેલી મે’સાણી (બેંસ)ની વલોપાતી આંખો તગતગ્યા કરે છે. ભગતના હુસ હુસ સાથેના ‘ઊં ઝૂં ભૈરવનાથ’ પડઘાયા કરે છે. અજજુ બાપુના ‘ધા તિરકિટ ધા’ સંભળાયાં કરે છે. અને કોઠાની કુંવારકાનાં ઝાંઝર ‘છમ્મ, છમાછમ છમ્મ’ નર્તન કર્યાં કરે છે, કર્યાં કરે છે મારા ચિત્તના એકાંતમાં.” (પ્રકરણ ૫)

“..... અને બીજા દિવસે સવારે ગિરધરલાલનો પડાવ અમારે ત્યાંથી ઊપડી ગયો. અમારાં આંગણાં સૂનાં મૂકીને, અમને નાટકના છંદે ચડાવીને, સૂનાં આંગણે સ્મરણોની ડમરી ઊડતી મૂકીને. હજીયે મારા ચિત્તમાં એ ડમરી ઊડતી રહે છે, હા, બિલકુલ શમી નથી.” (પ્રકરણ ૮)

જગરુંના માહોલને લેખકે પુનઃ કથનનો અભિગમ અપનાવીને બરાબર જાળવી રાખ્યો છે. આ સ્મરણકથાને સાહિત્યના પ્રચલિત સ્વરૂપમાં ઢાળવાને બદલે તેને આપણી મૌખિક કથા-પરંપરાના સ્વરૂપમાં ઢાળવાનો અભિગમ લેખકે અપનાવ્યો છે. લેખકનો એવો કોઈ સભાન પ્રયાસ હોય કે ન હોય, આ કૃતિને મેં એ સ્વરૂપે જોવાનું પસંદ કર્યું છે. અલબત્ત, મૌખિક અને લેખિત સ્વરૂપે થતી અભિવ્યક્તિમાં જે તફાવત રહેવો જોઈએ તે આમાં

જળવાયો છે. તાપણાની આસપાસ નિરાંતની પળો ગાળી રહેલા ગ્રામવાસીઓ વચ્ચે જે અનોખાચારિક સ્વરૂપે લાંબા દોરે વાતો ચાલતી તેને એ જ સ્વરૂપે લેખકે અહીં રજૂ કરી છે. તેથી સાહિત્યિક વિવેચનની પરિભાષામાં વિચારતા વિવેચકને આ કથાઓમાં ક્યાંક ક્યાંક અનાવશ્યક અને વિષયાંતરમાં સરી પડતો પ્રસ્તાર જણાશે. એને એવી લાગણી થઈ આવશે કે લેખક આ પ્રસ્તારને ટાળીને આમાંની કેટલીક કૃતિઓને ટૂંકી-લાંબી વાર્તાનું સાહિત્યિક સ્વરૂપ આપી શક્યા હોત. પણ લેખકનો આશય તો પોતાના નાનપણમાં જે વતનને જીવ્યા તેનું આલેખન કરવાનો જ છે. તાપણાની આસપાસ શિયાળાની રાતોમાં અલકમલકની વાતો ચાલતી હોય, હાજર શ્રોતાઓમાંથી કોઈ ને કોઈ વચ્ચે પ્રસ્તુત – અપ્રસ્તુત પ્રશ્નો પૂછતું હોય, તેના જવાબો અપાતા હોય અને એ રીતે વાતોનો દોર લંબાતો હોય. લેખકે એ શૈલીમાં અહીં તેનું પુનઃ કથન (‘નેરેશન’) કર્યું છે.

આમ છતાં જિવાઈ ગયેલા ગુજરાતના એક પ્રદેશના ગ્રામીણ જીવનની આ કથાઓ ગુજરાતીમાં આપણને વિવિધ લેખકો દ્વારા જે ગ્રામીણ ચિત્રો અને જાનપદી નવલકથાઓ મળી છે તેનાથી જુદી પડે છે. આમાં ગુજરાતના ગ્રામીણ જીવનનું કોઈ બીબાંઢાળ (stereo type) વર્ણન નથી. અહીં જે પાત્રોની આસપાસ વાતોનો દોર ચાલ્યો છે એ બધાંનું વ્યક્તિત્વ અને તેઓ જે જીવન જીવ્યાં છે તે કોઈ ને કોઈ રીતે નિરાળાં છે. વળી જગરુંના રાવણામાં આવતાં – ઉલ્લેખાતાં બધાં જ પાત્રો ‘ગ્રામીણ’ પણ નથી.

તેમાં આ ગ્રામીણ વિસ્તારના રજપૂત રામસિંહ સાથે ઊંડા ‘વેટોનિક’ પ્રેમમાં પડતી અંગ્રેજ બાઈની પ્રેમકહાની છે અને તેના વિલક્ષણ વ્યક્તિત્વનો પરિચય છે. લશ્કરમાંથી નિવૃત્ત થઈને આવેલા, અંગ્રેજ અફસરની દીકરીના પ્રેમમાં પડેલા, પણ તેની સાથે લગ્ન નહીં કરી શકેલા પ્રેમીના વ્યભિચારી કહી શકાય એવા જીવનનું નિરૂપણ છે. પણ આ ‘મામાજી’ પાસે અપરિણીત રહીને વ્યભિચારને પંથે વળવા માટેનો તત્ત્વદર્શી ખુલાસો છે. આ કથાઓમાં ઠાકોરોના કોઠાઓમાં વડારણો અને રામજણીઓ તરીકે જીવન ગુજારતી કમભાગી સ્ત્રીઓની કરુણ કથની છે. કેટલાંક પાત્રો ‘શિક્ષિત’ કહી શકાય એટલું શિક્ષણ પામેલાં છે અને એમનું વાચન વિશાળ છે. ગ્રામીણ કથાઓમાં આવતું ભગતનું પાત્ર અહીં સુલેમાનચાયાના રૂપમાં આવે છે, પરંતુ એ અભણ નથી, સુશિક્ષિત અને બહુશ્રુત હોવાની સાથે આત્મજ્ઞાની છે. અહીં પ્રેમની કથાઓ છે; પરંતુ ગ્રામીણ જીવનમાં જ્ઞાતિજન્ય નિષેધોમાંથી ઉદ્ભવતી કરુણતાના સ્થાને અહીં પરિસ્થિતિ અને પાત્રની વિલક્ષણતામાંથી ઉદ્ભવતી કરુણતા વિશેષ છે.

લેખકનો ઉદ્દેશ અહીં કેવળ અતીતરાગથી પ્રેરાઈને તેનાં સ્મરણો વાગોળવાનો નથી. લેખકે પ્રસ્તાવના રૂપે નોંધ્યું છે તેમ, “એ રાવણામાં અમારા લોકના રાની અબળખાઓ, લોહીના છંદપ્રતિછંદો, પ્રાણના તડફડતા આવેગો, હૃદયમનના ઉદ્દેગો, સંતાપોના પ્રસંગો અને ઘટનાઓની વાતોના લાંબા દોરે અમારી રાતો ભાંગતી રહી હતી, શિશિરની ઠંડી રાતો. ‘જગરું’માં એને પ્રત્યક્ષ કરવાનો પ્રયત્ન છે. ‘જગરું’ જગરુંએ ગુજરેલી રાતોની રાતનું અભિનવ અસ્તિત્વ છે ? મારી ચેતનાના રસાયણમાં ઉદય પામેલું એક ન્યૂ એગ્ઝિસ્ટન્સ છે ?”

લેખકને થયેલો આ પ્રશ્ન પુનઃકથન રૂપે કહેવાયેલી આ કથાઓના સ્વરૂપને સમજવાની

દિશા ચીંધે છે. ‘જગરું’ના વાયકે એ યાદ રાખવાનું છે કે દાયકાઓ પૂર્વે લેખકે જે વાતો સાંભળી હતી તેનું આ પુનઃકથન છે. વીતેલા દસકાઓમાં લેખકે તેમનાં વાચન-મનન દ્વારા અને જીવનના અનુભવો દ્વારા જે સમજ કેળવી છે તેનતા પ્રકાશમાં જગરુંના રાવણામાં સાંભળેલી વાતોનું, ઘટનાઓનું અર્થઘટન કર્યું છે. અથવા એમ પણ કહી શકાય કે વર્ષો પછી એ બધી ઘટનાઓનું તેમણે જે અર્થઘટન કર્યું છે તેના પ્રકાશમાં જ તેમણે એ ઘટનાઓનું પુનઃ કથન કર્યું છે. આ પુનઃ કથન આપણી કથાપરંપરાની નજીક રહે છે. રામાયણ કે મહાભારતની કથા કરતો કથાકાર મૂળ કથાના નાનામોટા પ્રસંગોને યથાતથ જાળવી રાખે છે, પણ તેમનું અર્થઘટન પોતાની રીતે કરે છે. પાત્રોની વાતોને શ્રોતાઓ સુધી પહોંચાડવા માટે જરૂર જણાય ત્યાં પોતાની ભાષામાં મૂકે છે ‘જગરું’માં લેખક એ અભિગમને અનુસર્યા છે. લેખકે જેને ‘અભિનવ અસ્તિત્વ’ કે ‘ન્યૂ એગ્સિસ્ટન્સ’ કહ્યું છે તેને આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોવાનું છે.

પણ ‘જગરું’નો ઉદ્દેશ કથારસ પીરસીને કેવળ વાયકનું મનોરંજન કરવાનો નથી. ‘જગરું’ના માધ્યમથી લેખકે માનવજીવનને અને તેના વિવિધ આયામોને સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. જગરુંની બહાર લખાયેલા પ્રકરણ ‘ઘર મોઢાના પહાડી વગેરે’માં લેખકની જીવનને સમજવાની મથામણ જોઈ શકાય છે :

“સાગરનાં ઊછળી ઊછળીને તટને સ્પર્શવા મથતાં મોજાંને તટે અથડાઈને ફીણ ફીણ થઈ જતાં જોઈ હું ત્યારે એ અર્થશૂન્ય ગતિનું, મારી હાજરી-ગેરહાજરીમાં અહર્નિશ ચાલ્યા કરતી એ ઉદ્દેશહીન પ્રવૃત્તિનું ભાન મારા ચિત્તને ગમગીન કરી મૂકે છે. તો તટથી પ્રલંબાઈને આસમાનની સરહદેથી અહનદમાં સરી જતો સાગરનો પ્રલંબ વિસ્તાર મારા ચિત્તમાં, એક પ્રકારનો ગેબી સૂનકાર બનીને વ્યાપી વળે છે.”

“તટ પર ફીણ ફીણ થઈને, વળી વળીને ફીણ ફીણ થઈને નિરર્થક ઘૂઘવાયા કરતા સાગરના ગેબી સૂનકારમાં મને રહી રહીને માણસની જિંદગીની – સંસારની અર્થશૂન્ય, આશયશૂન્ય ગતિનો અહેસાસ થયા કરે છે. એક વ્યર્થ ગતિનો તીવ્ર અહેસાસ.”

પણ ખરેખર શું માણસની જિંદગીની – સંસારની ગતિ અર્થશૂન્ય, આશયશૂન્ય, વ્યર્થ છે ? જો લેખકને એવી પ્રતીતિ થઈ જ ગઈ હોય તો જિવાઈ ગયેલા જીવનની કથા માંડીને તેઓ કેમ બેઠા છે ? વાત એમ છે કે પ્રકૃતિના જ એક અંગરૂપ માનવીઓની લીલાને અવલોકીને તેમાં, જો હોય તો, અર્થ શોધવાનો પ્રયાસ લેખકે આ પુનઃકથનમાં કર્યો છે. સાવ અર્થશૂન્ય જણાતા જીવનમાં માનવી શામાં જીવનની સાર્થકતા અનુભવે છે ? શાના માટે જીવે છે ? માનવીના જીવનનો નકશો કોણ આલેખે છે ? આવા આવા પ્રશ્નોના ઉત્તર શોધવાનો પ્રયાસ લેખકે અહીં કર્યો છે. અહીં બધે જ પ્રશ્નોના ઉત્તર મળ્યા નથી, પણ ક્યાંક મળ્યા પણ છે.

જ્યાં જીવનને સ્પર્શતા પ્રશ્નોના ઉત્તર નથી જ મળ્યા એનાં એકબે ઉદાહરણ નોંધીએ.

“રાજુ, તખત તો વતનમાં સદંતર ભુલાઈ ગયાં છે. જાણે એમની હયાતી જ ન હતી. પરંતુ, મારા ચિત્તમાં એ બધાં જીવી ઊઠે છે, અવારનવાર : ક્યાંના રાજુ, તખત અને માસ્તર ? સમયના એક એકમ પર એકબીજાથી બિલકુલ અલગ. એકબીજાના અસ્તિત્વથી પણ મુદ્દલ અજાણ. સમયના એક બિંદુએ એ બધાં મળી ગયાં. ચલાય એટલું સાથે ચાલ્યાં

અને વિખૂટાં પડી ગયાં. વજ જેવી આપત્તિ અને સંતાપ ખમતાં. બધું દટાઈ ગયું એમની સાથે સમયની કબરમાં.” (પ્રકરણ ૧૦)

અહીં લેખકની મૂંઝવણ સમજી શકાય એવી છે : બધું જ જો ક્યારેક સમયની કબરમાં દટાઈ જ જવાનું હોય, ભુલાઈ જ જવાનું હોય તો જે કંઈ ઘટે છે તેનો કોઈ અર્થ છે ખરો ? સમયના એક બિંદુએ એકમેકથી સાવ અજાણી વ્યક્તિઓ સમયના બીજા બિંદુએ મળી જાય છે; સાથે થોડું જીવી લે છે અને વિખૂટી પડી જાય છે. આ કોઈ યાદચ્છ(at random)પણે બનતી ઘટનાઓ હોય છે કે એમની પાછળ કોઈ ડિઝાઈન, કોઈ નકશો હોય છે ?

માનવીના જીવનમાં બનતી ઘટનાઓનો નકશો કોણ દોરે છે ? આ પ્રશ્ન લેખકને, તેના જીવનમાં બનતી અન્યાય અને શોષણની ઘટનાઓને સહી લઈને પણ કારમી ગરીબીમાં પણ પત્નીના સહારે જીવન જીવવાની હામ ધરાવતો શ્યામજી, જ્યારે પત્નીની બેવફાઈથી આપઘાત કરી લે છે ત્યારે થાય છે : “અમારાં તરુણ ચિત્ત છળી ઊઠ્યાં. સમયના પટ પર એના જીવનનો નકશો અમારી કારી આંખ સામે દોરાયો અને આજે ભૂંસાઈ ગયો. અમારી આંખ સામે – અમારા ગામમાંથી.”

“– પરંતુ આજે એ નકશો મારા મનની ભોંય પર દોરાયેલો ટકી રહ્યો છે અનેઅવારનવાર મને રહી રહીને પ્રશ્ન થયા કરે છે કે માણસની જિંદગીનો નકશો કોણ દોરે ? પોતે ? કે નકશો પહેલેથી જ તૈયાર હોય ?”

‘જગરું’માં એવાં બીજાં કેટલાંક પાત્રો મળી આવે છે, જેમને આવા તૈયાર મળી જતા નકશામાં પણ તેમના જીવનની સાર્થકતા શામાં રહેલી છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળી ગયો છે. ગામમાં રામલીલા ભજવવા આવતા ગિરધરલાલ ‘રંગદેવતાને ચરણે આયખું વિતાવી દેવાની’ નેમ રાખીને જીવી રહ્યા છે. એમાં જ એમને પોતાના જીવનની સાર્થકતા દેખાય છે. બ્રિટિશ શાસનના સનદી અધિકારીના ઓર્ડર્લિ તરીકે સેવા આપતા રામસિંહ અને એ ગોરા અધિકારીની પત્ની વચ્ચે ગાઢ પ્રીતિ બંધાઈ છે, પણ એ માણસ તેના પ્રેમને ત્યાગના સ્વરૂપે જ જુએ છે અને એ બે પ્રત્યેની આજીવન વફાદારીમાં પોતાના જીવનની સાર્થકતા અનુભવે છે. (પ્રકરણ ૯) ઠકરાત ભોગવતા દા’ઉજી નિરાધારને આશ્રય આપવામાં અને તરછોડાયેલાઓને સહારો અને હૂંફ આપવામાં જીવનની સાર્થકતા અનુભવે છે. ‘જગરું’માં ક્યાંય એમનું સીધું નિરૂપણ નથી છતાં વિવિધ પ્રકરણોમાં આવતા તેમના ઉલ્લેખોમાંથી અને પ્રસંગોપાત્ત થોડું જ બોલતા દા’ઉજીનું પ્રેમાળ, હમદર્દ અને પ્રભાવક છતાં પ્રસન્નકર વ્યક્તિત્વ ઊપસી આવે છે.

આમ નિર્રથક જણાતી પ્રકૃતિની લીલા અને તેના ભાગરૂપ માનવીના સંસારની અસારતામાં માનવી પોતે જે પરિસ્થિતિમાં મુકાય છે તેમાં પોતાના જીવનનો સાર, આપણી ભાષામાં ‘ધર્મ’ શોધી શકે એવું આશ્વાસન ‘જગરું’નાં કેટલાંક પાત્રોનાં જીવનમાંથી સાંપડે છે. અલબત્ત, અહીં સુલેમાન છે, જેમને જીવનનને, અલ્લાહને અને ધર્મગ્રંથોને સ્પર્શતા બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર મળી ગયા છે, પરંતુ એ તો એક વિરલ વ્યક્તિ છે.

ઉપર નોંધ્યું છે તેમ, લેખકે ‘જગરું’ના લેખનની શૈલીને આપણી કથાપરંપરાની નજીક રાખી છે. કથાકારની સફળતા તેના શ્રોતાઓને જકડી રાખતી તેની વક્તવ્યશૈલીમાં છે.

અહીં લેખકનું ગદ્ય વાચકને જકડી રાખવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. પ્રકરણ ૫ આમ તો ભૂવા, ભૂત, ભૈરવનાથની આજના વાચકને ગળે ન ઊતરે એવી વાતોની આસપાસ ચાલે છે, પણ તેમાં ભૂવાની કામગીરી બજાવતા ભગત દ્વારા થતી વિધિઓનું જે શૈલીમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે વાંચતો વાચક એ દશ્યો એની નજર સામે ભજવાઈ રહ્યાનો અને એ અવાજો કાને પડી રહ્યાનો ભાવ અનુભવ્યા વિના રહી શકે તેમ નથી.

બીજી બાજુ, રાજુ અને તખત વચ્ચેના પ્રગાઢ પ્રેમને તેઓ ખૂબ ઓછા શબ્દોમાં પણ પૂરી વેધકતાથી વ્યક્ત કરી શક્યા છે. રાજુના ભેદી મૃત્યુ પછી તખતસિંહ જે જીવન જીવ્યો છે તેનું આ વર્ણન જુઓ :

“.... તખત જીવ્યા કરતો. આસપાસની દુનિયાનું જાણે ભાન ગુમાવી બેઠો હોય તેમ જીવ્યા કરતો. બિલકુલ જીવતો લીલોછમ માણસ અંદરથી જ આખો ને આખો સુકાતો ગયો, ઘટાદાર ઝાડ સૂકું થતું જાય એમ.”

“અને થોડાં વર્ષો પહેલાં ભર ચોમાસામાં એનું રહુંસહું લીલું મૂળ પણ સદંતર સુકાઈને મટી ગયું.”

“અમારા દંદુએ કહેલું : ‘ચાર ખાંધ પર ચઢીને તખતની અર્થા નીકળી. ત્યારે ડાઘુઓની સાથમાં એની પાછળ ચાલતા મારા મનમાં રહીરહીને ઊપસ્યા કરતું કે વર્ષો પહેલાં મૃત્યુ પામેલા, રાજુના મોત સાથે જ મરી ગયેલા, માણસની સ્મશાનયાત્રામાં હું ચાલી રહ્યો હતો.’”

પણ લેખકના આગવા ગણી શકાય એવા ગદ્યનું વિવેચન મારે અહીં નથી કરવું. એ મારે માટે અધિકાર પણ નથી. એ કાર્ય અધિકારી વિવેચકો પર છોડું છું. પણ લેખકના ગદ્યના થોડા નમૂના વિવિધ સંદર્ભમાં અહીં અલપઠલપ આપ્યા છે એના આધારે શલાકાન્યાયે વાચકને લેખકની ગદ્યશક્તિનો અંદાજ આવી જશે.

‘એક ક્ષણનો ઉન્માદ’ : સ્થાપિત પરંપરાને અનુરૂપ | કદર્પ ર. દેસાઈ

એક ક્ષણનો ઉન્માદ (વાર્તાસંગ્રહ) : હરીશ નાગ્રેયા, ૨૦૦૭, રન્નાદે પ્રકાશન, ડેમી પૃ.૨૩+૨૫૩, ૩. ૧૩૫]

‘એક ક્ષણનો ઉન્માદ’ એ હરીશ નાગ્રેયાનો ચોથો વાર્તાસંગ્રહ છે. તેમાં સત્તર ટૂંકી વાર્તાઓ છે. અગાઉની જેમ અહીં પણ સ્ત્રીસંવેદનાને કેન્દ્રમાં રાખી લખાયેલી વાર્તાઓ તો છે; તદ્દઉપરાંત શહેરી જીવને માણસને, માનવસંબંધોને કેવી રીતે ડિસ્ટર્બ કરી દીધા છે તેની પણ કેટલીક સારી વાર્તાઓ સાંપડે છે. આવી વાર્તાઓમાં સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે છે ‘મમરિયો’.

પ્રજાસત્તાક દિન પહેલાં ટ્રાફિક સિગ્નલ પર બે-ત્રણ રૂપિયામાં વેચાતા પ્લાસ્ટિકના રાષ્ટ્રધ્વજ જોઈ અકળાતા સ્વાતંત્ર્યસેનાની મોહનલાલ અને બીજી બાજુ એવી જ નિર્દોષ દેખાતી પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં આતંકવાદી કૃત્યો કરનારા યુસુફ મુસાનો ઇન્ટરવ્યૂ એમ બે પરિસ્થિતિને સાથે સાથે વર્ણવતી વાર્તા ‘મમરિયો’ બધિર અને સંવેદનહીન રાષ્ટ્રભાવનાને

યથાતથ ઉપાડી પાડે છે. મમરાના લાડુની લાલચે એક કિશોર કમે કમે મુંબઈને દહેશતની ગર્તામાં ધકેલનાર ત્રાસવાદી કેવી રીતે બની જાય છે તે યુસુફ મુસાના કમશ: વિકસતા પાત્રાલેખન દ્વારા સરસ નિરૂપાયું છે તો સામે તેને સલામ ઠોકતો પોલીસ કોન્ટેબલ કે માત્ર લોકોના મનોરંજનમાં જ રચીપચી રહેતી ન્યૂઝ ચેનલ કે ભવિષ્યની પેઢીને કેળવવાની જવાબદારીમાંથી છટકી જતી આજની પેઢી – બહુ અને અનિકેત વગેરેનું આલેખન વાચકને બેચેન કરી મુકે એવું થયું છે. આશા તો છે, ભલે વૃદ્ધ તો વૃદ્ધ મોહનલાલ – નામ પણ સાંકેતિક છે ! રાષ્ટ્રધ્વજનું ગૌરવ જળવાય તે માટે પગે રગદોળાતા ધ્વજને એકઠા કરવાનું નક્કી કરે છે પણ બહુમતી તો એવી જ નિંભર અને પોતાનામાં જ મસ્ત અનિકેત જેવી છે જે એટલે તો એ વિચારે છે... “ઝોસાનું ખસી ગયું છે કે શું ?”

મુંબઈ પરના તાજેતરના હુમલાએ આ વાર્તાના સત્યને એકદમ સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે, નાની નાની લાલચોથી ઉપર ઊઠીને દેશના ગૌરવને આગળ નહીં મૂકીએ તો પરિણામે સ્વાતંત્ર્ય અને સાર્વભૌમત્વ જોખમમાં મુકાવાનું જ છે. એક વાર્તાકાર સમાજ સાથેની એની નિસ્ખત આથી વધુ દઢતા અને માર્મિકતાથી કઈ રીતે વ્યક્ત કરી શકે ?

‘ઝોલાં ખાતો માણસ’ સત્ય અને મિથ્યાને નવા સંદર્ભથી ચકાસતી વાર્તા છે. યશવર્ધનની એકવીસમી નવલકથાના પ્રકાશન સમયે લેખકનો ઇન્ટરવ્યૂ છાપવાના તંત્રીના નિર્ણયને પરિણામે પત્રકાર કામ્યા વયોવૃદ્ધ લેખકની મુલાકાતે જાય છે. વારંવાર ઝોલે ચઢી જવાના પરિણામે સરખો ઇન્ટરવ્યૂ ન લઈ શકાતાં અકળાયેલી કામ્યાની નજરે મોટી સાઈઝનાં કાર્ડ્ઝ ચઢે છે. આ કાર્ડ્ઝમાં, આજના યુગની તારીખે પોતાનું સત્ત્વ, સ્વમાન જાળવી કેમ આગળ વધવું તે સંબંધી પોતાની પુત્રીને સંબોધીને કરેલા અનેક ટાંચણો મળે છે, જે યશવર્ધનને સમાજ સાપેક્ષે મુકી ઊંચેરા સાબિત કરે છે. કામ્યાએ લીધેલો ઇન્ટરવ્યૂ પ્રગટ થતાં જ એક ફોન આવે છે : “યશવર્ધન તો બેચલર છે, બદનક્ષીનો દાવો માંડીશ.” જે તંત્રી અને પત્રકારને ખળભળાટ કરતા મૂકી દે છે. તંત્રી માફીનામું સોંપવા જણાવે છે. કામ્યા કહે છે, મારી પાસે એમનો અવાજ કેમ છે ? સત્ય કરતાં વિગતો ચઢિયાતી કેવી રીતે હોઈ શકે ? એમની ફેન્ટસી એમની સર્જનાત્મકતાનું રહસ્ય છે અને માફીપત્ર આપવાની ના પાડે છે તંત્રી રાજીનામું માંગે છે અને કામ્યા માફીપત્ર અને રાજીનામા વચ્ચે ઝોલાં ખાઈ રહે છે !

સુંદર ! લેખક યશવર્ધન વાર્ધક્યનાં લીધેલ ઝોલે ચઢે છે તે ઝોલું તો વાસ્તવમાં સત્ય અને કલ્પના વચ્ચેનું ઝોલું છે પણ સત્ય અને કલ્પના વચ્ચેનું એ દ્વંદ્વ પત્રકાર કામ્યા સુધી પહોંચતા સ્વમાની અને વ્યવહારુપણા વચ્ચેનું બની રહે છે ! આમ, ઝોલાવું તે જાણે માણસ માત્રની નિયતિનો એક હિસ્સો બની રહે છે !

ભદ્રાની કરુણ નિયતિની વાત ‘માખી’ વાર્તામાં થઈ છે. ચોખ્ખાઈ અને ચીવટાઈની આગ્રહી ભદ્રાને શરદ રૂપે લઘરવઘર અને અવ્યવસ્થાના પર્યાય સમો પતિ મળ્યો છે. ભદ્રાના સુઘડ વ્યક્તિત્વથી અભિભૂત થયેલો શરદ લઘુતા પામતો કમશ: નફ્ફટ અને ઉદ્ધત બનતો જઈ લગ્નેતર સંબંધોમાં રાચે છે. સતત માનસિક યંત્રણા વેઠતી ભદ્રાને જે ક્ષણે જાણ થાય છે કે પતિ, અન્ય કોઈ નહીં પણ કામવાળી રાધાબાઈ સાથે જ જોડાયેલો છે તે ક્ષણે તીવ્ર માનભંગ અનુભવી માનસિક સંતુલન ખોઈ બેસે છે. ભદ્રાના સવાયા વ્યક્તિત્વ સામે તેના પતિની હેસિયત માખીથી વિશેષ નથી. ભદ્રાએ પોતાના સ્વમાનને રક્ષી લગ્નના બોજામાંથી

જાતને મુક્ત કરી હોત તો તે વિરલ નાયિકામાં સ્થાન પામી માનને હક્કદાર બની હોત અને વાર્તાવાચકોએ એની પ્રશંસા કરી હોત પણ વિદ્રોહ કરવો એ સરળ બાબત નથી. તેથી તેમ ન થતાં ભદ્રા માનસિક સંતુલન ખોઈ નિતાંત કરુણાને પામે છે. વાતોમાં સાંપ્રત સમયે પણ સ્ત્રી કેવી તો લાચાર જીવે છે તે સહજતયા નિરૂપાયું છે.

નૈતિકતા અને ધારાધોરણોનો અભાવ, બદલાયેલાં મૂલ્યો, અંગત સંબંધોને પણ કેવા તોડીફોડી મૂકે છે તેનું નિરૂપણ ‘દ્રોહકાંડ’માં જોવા મળે છે. દીકરાને મેડિકલમાં જવું છે. પૈસા ખર્ચો પેપર મેળવી આપો તો સરળતા થાય. મા-દીકરાના આવા આગ્રહ સાથે કથાનાયક ભીષ્મ સંમત નથી. સ્વાર્થ અને નાગરિક ધર્મના ધરા આકાશ વચ્ચે ત્રિશંકુની જેમ અટવાવા કે ઝૂલ્યા કરવાને બદલે કુટુંબના તાત્કાલિક લાભ-સ્વાર્થમાં ન ફસાતાં સમગ્ર સમાજના સ્થાયી સ્વાસ્થ્યને પ્રાધાન્ય આપીને પેપર ફોડી આપતી ટોળકીનો પર્દાફાશ કરવાના સંકલ્પ સાથે ભીષ્મ પોલીસસ્ટેશને પહોંચે છે.

સમાજહિતચિંતાને બદલે સ્વાર્થપરાયણતા સ્થાપિત થઈ જાય એ પહેલાં કોઈએ તો અવાજ ઉઠાવવો પડશે, કદમ માંડવાં પડશે, ભલેને અવાજ ક્ષીણ કેમ ન હોય, કે ડગલું એક જ કેમ ન દેવાય ! ઘટાટોપ અંધકારની કાલિમા વચ્ચે ભીષ્મનું સૂચિત એક પગલું આશાનું એક કિરણ બની રહે છે.

એકમેકને ચાહતા હોવા છતાં અથવા તો ચાહવાના કારણે જ એકબીજા માટે સમસ્યારૂપ બની ગયેલા વ્યક્તિત્વોની વાર્તા એટલે ‘બારીથી બારી સુધી’. આધુનિક, શહેરી દામ્પત્યજીવનમાં સમજણ, ઉદારતા અને સહનશીલતાનો વધતો જતો અભાવ એ સંબંધને કેવો અને કેટલો વેરવિખેર કરી મૂકે છે તેનું તાદૃશ્ય નિરૂપણ આ વાર્તામાં મળે છે.

બીમાર પિતાને લઈ જતી ગામડાગામની પુત્રીને જોઈ કથાનાયક અને બસમાં સફર કરનારા અન્ય યાત્રીઓ જે અન્યથા કલ્પના કરે છે તે પણ શહેરી સમાજ જે રીતે લાગણીશૂન્ય બંધિયાર અને વિવેકભાન વિનાનો થઈ રહ્યો છે તેનું દેવાળિયું પરિણામ “નજરકેદ”માં જોવા ચાલે છે. આ જ શહેરીજીવનની તાણ બાળપણને તો ભરખી જ ગયું છે. હવે તે માતૃત્વને શી રીતે ભરખી જવા માંડ્યું છે તેની ચિંતા ‘હું જાઉં, ભીંજાઉં !’માં સુંદર રીતે આલેખાઈ છે. જોકે પિતાના સ્વસ્થ અભિગમના પરિણામે માતા-પુત્રીનો સંબંધ પણ નોર્મલ બની, જે મળી તે ક્ષણોને જીવી લેવાના હકારાત્મક અંત ભણી લઈ જાય છે. ‘આ શહેર સદશે મને’ વાર્તા શહેરી સમાજના મધ્યમવર્ગીય માનસને ઉઘાડી આપતી સુંદર વાર્તા છે. ટૂંકી અને એટલે જ સરસ આ વાર્તા વાંચતાં એક પ્રશ્ન એ પણ ઉદ્ભવે છે કે લેખકને લાઘવભર્યું નિરૂપણ આટલું સિદ્ધ હોવા છતાં અન્ય કેટલીય વાર્તાઓ શા માટે લંબાવ્યા કરતા હશે ભલા ! જેમ કે ‘ઉડાન’. તો ‘અગનપ્રેપ’ પણ માતા-પુત્રીના સંબંધને નિરૂપતી નબળી વાર્તા છે. તેની સામે ‘ઝાલી ન ઝલાતી છોકરી’ મૂકો. સરખાં વિષયવસ્તુ પણ વાર્તાની ટ્રીટમેન્ટ જુદી અને તેથી પરિણામ પણ જુદું. ‘ફોર અ કપ ઓફ કોફી’ લગ્ન પૂર્વેના સંબંધને પુનઃ આસ્વાદવાના ઓરતા જેવા વિષયને કેન્દ્રમાં રાખી લખાયેલી છે. પણ એ વાર્તા કરતાં રેડિયો-એકાંકી જેવી વધુ લાગે છે. જોકે પતિ-પત્ની વચ્ચેની એકબીજાને ગિલ્ટી ફીલ કરાવવાની રમત રસ પડે તેવા સંવાદોમાં લખાઈ છે.

‘એક ક્ષણનો ઉન્માદ’ એ સંગ્રહની શીર્ષકવાર્તા છે. લેખકના આરંભકાળમાં લખાયેલી

ઘટનાવિહીન વાર્તાઓની જેમ આ વાર્તા પણ માત્ર પાત્રની મનોમયતામાં રાચે છે અને અંતે જતા અગાઉની એક વાર્તા ‘સુમન મળી હતી’ની યાદ અપાવી જાય છે. ‘સુમન મળી હતી’ વાર્તામાં તો નાયકની ઉદાસી વાચકને પણ બેચેન કરી મૂકવા સક્ષમ હતી. પણ આ વાર્તાનો ઉન્માદ વાચકને પાગલ તો ઠીક, વિચલિત કરી મૂકવા જેટલો પણ પ્રબળ નથી !

‘અભિસાર’ અને ‘રિમઝિમ’ આજની યુવા પેઢીની મુગ્ધતાની વાર્તા છે જ્યાં લગ્ન પહેલાંના અફેર કોઈ મોટી વાત નથી કે પછી દૈહિક એષણાઓ પ્રગટ કરવામાં કશો છોછ નથી. ‘અભિસાર’ વાર્તાની નાયિકા તનુ, ધ્રુવના ઘરે સાવ એકાંતમાં તેના પ્રેમી અભિને મળવા જવાની છે તેનો રોમાંચ ક્ષણે ક્ષણે અનુભવે છે. પરંતુ ક્યાં મળીશું ? એ વાતે પ્લેટફોર્મ નંબર એક અને ચાર વચ્ચે થયેલી ગેરસમજથી મિલનનો સઘળો સમય પ્રતીક્ષામાં વીતે છે અને જરાક અમસ્થી શાબ્દિક ટપાટપીના અંતે તનુ વળતી લોકલ પકડી અભિને છોડીને નીકળી પડે છે.

બધું જ વહેલું અનુભવી લેવાની ઉતાવળ, અસહિષ્ણુતા, પ્રેમની ઊંડી લાગણીને બદલે છીછરું આકર્ષણ, વાતે વાતે ઘવાતી લાગણીઓ અને બટકી પડતો અહમ્ – વર્તમાન પેઢીની બધી જ લાક્ષણિકતા આ વાર્તામાં આલેખાઈ છે. એ સાથે તનુમાં જીવતી બીજી તનુ – અંતરાત્મા કહીશું એને ? સાથે સતત ચાલતો સંવાદ, એને રોકવાની કોશિશ કરે છે એટલે સંસ્કારોનું પ્રભુત્વ હજી બાકી છે, પણ એ ક્યાં સુધી ટકશે ? એવો પ્રશ્ન જરૂર થાય છે કેમ કે અંતે બીજી તનુ પહેલી તનુને પૂછે છે, “આંખમાં પાણી કેમ આવ્યાં ?” દુઃખ શી વાતે થયું ? અભિને છોડીને આવવાનું થયું તેથી કે આખી બપોર જે રીતે માણવા ચાહી હતી તે પ્રમાણે માણી શકાઈ નહીં તેનું ?

‘રિમઝિમ’ વાર્તામાં બોયફ્રેન્ડ સાથે ફિલ્મ જોવા ગયેલી રિમઝિમની નજર સામે જ શર્મનનું અપહરણ થાય છે ને પછી જે વરવી વાસ્તવિકતા અને નાટ્યાત્મકતાનો સામનો કરવો પડે છે તે કોઈ રોમાંચક ફિલ્મથી કમ નથી; શર્મન જેવા જ ગૅંગસ્ટર મુનીર મછલી – પણ ના, વાર્તાસાર કહી દઈશ તો તમને મઝા નહીં પડે ! એના કરતાં વાર્તા જ વાંચો ! પછી મન થાય તો મને કાગળ લખજો. તમે પણ રોમાંચક ફિલ્મ જોયાનો આનંદ પામ્યા કે નહીં આ ‘રિમઝિમ’ વાર્તામાં !

નારીકેન્દ્રી અન્ય વાર્તાઓમાં ! ‘કુકુ – એક અનુબંધ’માં કવેળાએ શરીરની ધખનાને પૂરી કરવા ઉતાવળે લગ્ન કરી લેવા અને પોતાના જીવનનું ધ્યેય ખોઈ બેસવાના કારણે અકાળે મૃત્યુ પામતી કુકુની વાર્તા નાયક મન્યાની સાપેક્ષતામાં કહેવાઈ છે, તો ‘ઝાલી ન ઝલાતી છોકરી’માં નિત્યા, યુવાન થયેલી દીકરી ચીકુ પુરુષશરીર પાછળ પોતાની કારકિર્દીનું સત્યાનાશ ન વાળે તે માટે પોતે વેઠેલી પીડા દૈહિક આકર્ષણને વશ થઈ પ્રેમમાં પડી લગ્ન બાદ પોતાનું લક્ષ ખોઈ, જાત સામે જ અપમાનિત થઈ તેમાંથી કેવી રીતે પાછી વળી અને શું શું સહન કરીને પોતાની ઓળખ પ્રસ્થાપિત કરી તેની વિગતે વાત કરી છે.

આ બંને વાર્તા જાણે પરસ્પર પૂરક બની રહી છે અને એક અત્યંત આવશ્યક હાઈપોથિસીસ સમાજ સમક્ષ મૂકે છે કે યુવાવયે સ્ત્રીશરીરમાં થતા હોર્મોન ચેઇન્જસના કારણે પુરુષ તરફ થતા આકર્ષણને સહજતાથી લેવું. જો ઉણળા અદમ્ય હોય તો લગ્ન પહેલાં શરીરસંબંધ બાંધવો, પણ લગ્નની ઉતાવળ ન કરવી, પોતાનું લક્ષ્ય છોડવું નહીં.

જો ધ્યેય ચૂક્યા તો પોતાની ઓળખ ખોઈ જાત સામે જ અપમાનિત થવાનો વારો આવશે. આ બે વાર્તા અને અન્ય કેટલીક વાર્તાઓ 'ઉડાન' 'અભિસાર' 'ઝોલાં ખાતો માણસ' વગેરેમાં પણ આ વિચાર એક યા બીજી રીતે મુકાયો છે તે જોતાં લેખક પોતાના આવા જીવનતારણને ખાસ્સા ગંભીરતાથી લેતા હોય તેમ જણાય છે પરંતુ તે સ્ત્રી માટે અને પરિણામે સમાજ માટે કેટલું ઉપકારક હશે તેનો આગામી સમય જ કહેશે.

લેખક પાસેથી આ સંગ્રહ પહેલાં 'કૂબો', 'કુલડી', 'કેટવોક', 'પદભ્રષ્ટ' જેવી નારીસંવેદનાની ઉત્તમ વાર્તાઓ સાંપડી હતી તે બરની એકે વાર્તા અહીં નથી તે નોંધવું રહ્યું. જોકે સંગ્રહમાં 'મમરિયો' અને 'ઝોલાં ખાતો માણસ' જેવી ઉત્તમ વાર્તાઓ તો છે જ અને 'માખી', 'આ શહેર સદશે મને', 'હું જાઉં ભીંજાઉં', 'દ્રોહકાંડ' જેવી નોંધપાત્ર વાર્તાઓ પણ મળે છે. આમ, આ સંગ્રહમાં પણ વાર્તાકાર એમની વાર્તાલેખનની ક્ષમતા દર્શાવે જ છે. સરવાળે એવું કહી શકાય કે પોતે સ્થાપેલાં ધોરણ મુજબની વાર્તાઓ અહીં અલબત્ત મળી છે પણ તેને વળોટી આગળ વધી શકાયું નથી. આ વિધાનની સાથે એક સ્વીકારોક્તિ એ પણ કરી લેવી જોઈએ કે પાંચ આંગળીઓ સમાન નથી તો વાર્તાઓ પણ તેના પ્રભાવ સંદર્ભે અસમાન હોઈ શકે ! હા, વિષયમાં વૈવિધ્ય જરૂર ઉમેરાયું છે તેથી આગામી સમયમાં એવી વાર્તાઓ સાંપડશે જ તેવી આશા અસ્થાને નથી કેમ કે હરીશ નાગ્રેયા સિદ્ધ વાર્તાકાર તો છે જ.

સંગ્રહમાં લેખકે પ્રસ્તાવનામાં પોતે વાર્તા કેવી રીતે લખે છે કે નારીકેન્દ્રી સંવેદનની વાત આટલી સરસ રીતે વાર્તામાં કેમ મૂકી શક્યા છે, તેની વિગતે વાત કરી છે તે અભ્યાસુને ઉપયોગી નીવડશે.

સાચા સૌંદર્યનો સુરેખ મહિમા : 'એક રૂપકથા' | ડૉ. પ્રવીણભાઈ એસ. વાઘેલા

['એક રૂપકથા' : શ્રી રઘુવીર ચૌધરી, પ્ર. આ. ૨૦૦૬, પ્રકાશક : સાહિત્ય સંગમ, સુરત, ક્રિ. ૩. ૧૨૫/-]

સાહિત્યનાં અનેકવિધ સ્વરૂપોમાં જેમની કલમે નોંધપાત્ર કૌવલ દાખવ્યું છે તથા ગુજરાતી સાહિત્યમાં જેમનું નામ ખૂબ જ આદરપૂર્વક લેવાય છે તેવા અગ્રિમ હરોળના સર્જક શ્રી રઘુવીર ચૌધરીનું નવલકથાક્ષેત્રે ધ્યાનાર્હ પ્રદાન રહ્યું છે. 'અમૃતા', 'લાગણી', 'શ્રાવણરાતે', 'આવરણ', 'વેણવત્સલા' તથા 'ઉપરવાસ - સહવાસ - અંતરવાસ' જેવી કથાત્રયીના સર્જક આ ઉલ્લેખ સિવાય પણ ઘણી જ પ્રશંસનીય નવલકથાઓ ગુજરાતી સાહિત્યને સંપડાવી છે. આવા સબળ સર્જક પાસેથી આપણને એક વધુ નવલકથા લેખે 'એક રૂપકથા' - આસ્વાદ્યતાથી સભર એવી સ-રસ કૃતિ છે. સાહિત્ય સંગમના પ્રકાશન હેઠળ પ્રકાશિત આ નવલકથાનું તે જ વર્ષમાં થયેલું પુનર્મુદ્રણ તેની લોકપ્રિયતાનું સૂચક છે.

અસ્તિત્વવાદી વિચારધારાનો સર્જનાત્મક ગદ્યથી બળકૂ એનુભવ તેમણે 'અમૃતા'માં ખૂબ જ સસપૂર્વક કરાવ્યો છે. જીવન અને જગત સાથે જોડાયેલાં સનાતન મૂલ્યો કે પ્રશ્નોની વિશદ છણાવટ તેમની નવલોમાંથી આપણને પ્રાપ્ત થયા જ કરે છે. પોતાના મનમાં સતત

રમ્યા કરતા અને ઉપરતળે થતા કોઈક નિજી દર્શનને આલેખવા જ સર્જકો નવલકથાપ્રપંચ આદરે છે. પરંતુ એ નોંધવું જોઈએ કે દરેક વખતે દરેક સર્જકો પોતાને પ્રાપ્ત દર્શનને નવલકથાસ્વરૂપમાં સંઘટિત કરી શકતા નથી. આ બાબતે શ્રી રઘુવીર ચૌધરીની નવલોને અપવાદરૂપ ગણાવી શકાય. 'એક રૂપકથા'માં તેમણે જે મૂલ્યોની માવજત કરવાનું ધાર્યું છે તેમાં તેઓ સક્ષમતાથી પાર ઊતર્યા છે.

નવલકથાની માંડણી હેતુવિહીન હોઈ શકે જ નહિ. નવલકથાકાર ભાવકને કોઈક હેતુ સંપડાવવા જ તેની રચના આદરે છે. 'એક રૂપકથા'ના નિવેદનમાં શ્રી રઘુવીર ચૌધરી જણાવે છે કે, "જે કહેવા માટે આ કથા રચી છે એ તો આ દેશમાં સદીઓથી કહેવાતું આવ્યું છે : સૌંદર્ય, સત્ય અને શિવનું અવિરોધી હોય. સૌંદર્યની શક્તિ અનન્ય છે. પણ જે સૌંદર્ય વ્યક્તિ, દાંપત્ય, પરિવાર અને સમગ્ર પરિવેશને ઋણી કરે છે એ તો છે, સમગ્ર વ્યક્તિત્વનું સૌંદર્ય. આ વાત વિચાર અને સંવેદનના સંયોગે પ્રત્યક્ષ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે."

નવલના નિરૂપિત વસ્તુમાં આલેખાય છે ભારતીય સમાજની વર્ષોજૂની કુરિવાજ ગણાતી બાળલગ્નની ઘટના. સર્જકે ગૌરી અને બળવંતસિંહના બાળલગ્નને ઊંડળમાં લઈને સૌંદર્ય, સત્ય અને વ્યક્તિત્વનાં વિભિન્ન હકારાત્મક પાસાઓનું ઝીણવટભર્યું નક્શીકામ કર્યું છે. બંને પાત્રો રૂપની બાબતમાં સામસામે છેડે છે. ગૌરી છે. રૂપ રૂપનો અંબાર. તેની બહેનપણી એલિટ તેને પ્રથમ વાર એક સંગીત કાર્યક્રમમાં જોતાં બોલી ઊઠે છે, 'અસલ ભારતીય ચહેરો !' ગૌરીની બરાબર વિરોધમાં બળ-બુદ્ધિ, વિદ્યા બધું જ નોખું પણ મોં પર સુંવાળપનું નામ નહીં એવો બરછટ, પડછંદ સાચા અર્થમાં બળવંતસિંહ. નવલકથામાં બળવંતસિંહનું પાત્ર ધીમે ધીમે ખૂલતું જઈને ભાવકની સહૃદયતા પામતું જાય તેવું ઉત્કૃષ્ટ છે. એક રૂપની બાદબાકી કરીએ પછી બળવંતસિંહમાં એટલું બધું સભર વ્યક્તિત્વ છે કે ભાવક તેના પ્રગાઢ પ્રેમમાં પડી તેની સમજણ વિશે અહોભાવનો અહેસાસ કરે છે. અનેક જુદા જુદા પ્રસંગોએ જે ધીરજ, સહનશીલતા અને ઔદાર્ય બળવંતસિંહ દાખવે છે તે પ્રશંસનીય છે. કુદરતી ખેતીમાં રસ ધરાવતો તે અર્થશાસ્ત્રનો તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હોવા છતાં પૈસાની સ્વાર્થા ગણતરીઓથી જોજનો દૂર છે. ગરીબ અને પછાત કુટુંબોને તેના દ્વારા થતી મદદ સમાજ પ્રત્યેની નિસબતનું ઉમદા ઉદાહરણ છે. બળવંતસિંહ ગૌરીને ખૂબ જ ચાહે છે પરંતુ તે પોતાની કુરૂપતાથી સભાન છે એટલે ગૌરીને તેનો નિર્ણય લેવામાં મુક્ત રાખે છે તે તેની આગવી ચાહત છે.

ગૌરી અભ્યાસ ને વિધિવિધ કલાઓમાં રુચિ ધરાવતી સૌંદર્યની મહારાણી છે. કિશોરાવસ્થામાંથી યૌવનમાં પદાર્પણ કરતી ગૌરીને તેના જીજાજી દોલતસિંહ વારંવાર તેના સૌંદર્યને પ્રશંસીને વધુ સભાન કરે છે. આની સાથે સાથે બળવંતસિંહની અરૂપતાનો કે કુરૂપતાનો ઉલ્લેખ ગૌરીના મનમાં વધુ ને વધુ તિરસ્કાર ઊભો કરે છે. દોલતસિંહની પત્ની માયાદેવીને બળવંતસિંહનું ઉદાત્ત વ્યક્તિત્વ આકર્ષે છે. તે હંમેશાં બળવંતસિંહનો પક્ષ લેતી રહે છે. ગૌરીની વિદેશી બહેનપણી એલિટ પણ બળવંતસિંહની પીઠ, ચાલ અને ચારિત્ર્યથી અંજાય છે. આ બધાં પાત્રોની મદદથી ને પરિસ્થિતિના વળાંકથી ગૌરીનો તિરસ્કાર નવલકથાના અંતે જતાં પ્રેમમાં ફેરવાઈ જાય છે. ઘણીબધી વિકટ સ્થિતિઓમાંથી ઉગારનાર બળવંતસિંહનું આંતરિક સત્ત્વ, સત્ય અને સૌંદર્ય ગૌરીને પ્રભાવિત કરે છે. આ સમયે તેના

આકર્ષણ અને આદરનું પાત્ર દોલતસિંહનું કપટી વ્યક્તિત્વ ખુલ્લું થઈ જવા પામ્યું છે. એશઆરામ, વૈભવ- વિલાસમાં જીવતા તેમણે ગૌરી અને તેની માતા કલ્યાણીની તમામ મિલકત હડપ કરી લીધી છે. માયાદેવીને દુઃખી કરતા દોલતસિંહનું ખરું સ્વરૂપ ગૌરીને તેના તરફ તિરસ્કારનો ભાવ પ્રગટાવે છે જે અંતે જતાં ગૌરી-બળવંતસિંહ એકત્વમાં વિરમે છે. અહીં કથાનો મધુરેણ સમાપયેત્ ભાવકને હૃદ્ય કૃતિ માણ્યાનો આનંદ સંપડાવે છે.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ મહાનવલની જેમ અહીં પણ સર્જકે પાત્રોનાં નામ ગુણ પ્રમાણે રાખ્યાં હોવાનું જોઈ શકાય. બળવંતસિંહ સાચા અર્થમાં બળ-બુદ્ધિથી બળવાન છે. તેના પિતા શક્તિસિંહ આઈ.પી.એસ. અધિકારી હતા તો તેનાં માતા જાનકી ધીરજ અને સહનશીલતાની કારુણ્યમૂર્તિ સમાં છે. ગૌરીની સરખામણી સહજ રીતે પાર્વતી સાથે કરી શકાય. બાહ્ય દેખાવથી કુરૂપ પતિ શંકરને તેઓ ઘણી તપશ્ચર્યા બાદ પામે છે. ગૌરી પણ પતિ બળવંતસિંહને પ્રાપ્ત કરવામાં ઘણા લાંબા સમયની તપસ્યામાંથી પસાર થાય છે, પરંતુ તે પુરાણની ગૌરીની જેમ નહિ, આપણા સાંપ્રતને અનુલક્ષીને જરા જુદી રીતે. માયાળુપણું ધરાવતાં માયાદેવી અને તેમના પતિ સાચા અર્થમાં દોલતના ભૂખ્યા દોલતસિંહ જ છે. કલ્યાણી, ખુશી, ગુલાબ, એલિટ વગેરે પાત્રો પણ તેમના નામ પ્રમાણેના ગુણ ધરાવે છે.

ભાષાનું બળકટ પોત, ઉપમા, કલ્પનો અને ગદ્યની અવનવીન તરાહો તથા શિક્ષિત પાત્રોની કેળવાયેલી ભાષા માણવાલાયક છે. નવલકથાનાં પાત્રો સુશિક્ષિત તથા ઉચ્ચમધ્યમ વર્ગનાં હોવાને લીધે તેમનાં વ્યક્તિત્વોને ઉપસાવતી ભાષામાં કૃત્રિમતા કે સર્જકપ્રવેશનો દોષ જણાતો નથી. સર્જકના સર્જનાત્મક ગદ્યના એક-બે નમૂના :

“પાનખર અને ગ્રીષ્મના સંધિકાળે ઠેર ઠેર પાંદડાંના ઢગલા પડ્યા છે. વાવેતરના વિસ્તારોમાં લણણી પછી ખેડ તો થઈ છે પણ મૂળિયાનાં જડથાં વીણીને બહાર કાઢ્યાં નથી.” (પૃ. ૨૨)

“સુંદરતાને સમાદરની વસ્તુ માની છે. મને લાગે છે કે બળવંતસિંહજીના હૃદયના માનસરમાં રાધાની આંખ જેવાં કૃષ્ણકમલ ખીલ્યાં હશે.” (પૃ. ૩૬)

દાદરનાં પગથિયાં પરથી લપસી પડતી ગૌરીને બળવંતસિંહ પોતે ઝીલી લે છે તેનું સ્વપ્ન અનુભવે છે તે સમયની આ સુમધુર ઉપમા, “કમળના ફૂલમાં ગુલાબની સુગંધ ? રક્તકમલ ! અલંકૃત સોફા પર મૂકે છે, કપૂરકાયાને, શ્રાવણના ઈન્દ્રધનુને...” (પૃ. ૧૧૩)

પ્રસંગ, પરિવેશ તથા પાત્રોની જીવનસ્થિતિઓને વધુ સ-ચોટ બનાવવા નવલકથામાં આવતું ચિંતન આગંતુક લાગવાને બદલે જે તે સ્થિતિનો ભાવકને સબળ અનુભવ કરાવે છે. દા.ત. એલિટ બ્રિટનની નાગરિક છે તે હાલમાં ભારતના ગ્રામવિસ્તારોનો પ્રવાસ કરી લોકજીવનની ખાસિયતોનો પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી માટે અભ્યાસ કરી રહી છે તે ગૌરીને કહે છે : “સંસ્કૃતિ મહાનગરોના રાજમહેલોમાં કે સંસદોના વિવાદોમાં નથી સર્જાતી. શ્રમજીવીઓના પસીનાથી સિંચાઈને એ લોકોના ઉત્સવોમાં ફિલિત થાય છે. તમારાં અહીંનાં વિવિધ વ્રતનો પણ મારે પરિચય કેળવવો છે. અહીં ભારતમાં લોકો સ્વજનોથી વિમુખ થતાં બચી જાય છે એનું કારણ વ્રત પણ હોય.” (પૃ. ૮) બળવંતસિંહના સમગ્ર વ્યક્તિત્વને જોતાં તેની સ્વગત ચાલતો આ સંવાદ ધ્યાનથી સાંભળવા જેવો છે. “રૂપરાશિના સ્વામી થયા વિના એના પૂજારી થઈ શકાય. રૂપ હોય છે, એક વ્યક્તિનું પણ એ અજવાળે છે

સમગ્ર સ્વયંવર-સભાને... સૌંદર્યને અનુગ્રહ બલકે વરદાન કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.” (પૃ. ૨૬) જાહેરખબરોમાં વધી ગયેલા અંગપ્રદર્શન અંગે – “ભારતના મહાયુદ્ધના મૂળમાં ચીરહરણની ઘટના હતી. બજારલક્ષી અર્થતંત્ર દુઃશાસન વિના આ પ્રવૃત્તિ કરે છે એને કલા સાથે કશી લેવાદેવા નથી. વિષ્ણુના વરદાનરૂપ સૌંદર્ય આદરની વસ્તુ છે. ઉપભોગીઓને આકર્ષવા ઇચ્છનારા સૌંદર્યનો સ્થૂળ ઉપયોગ કરે છે એ મને કહે છે.” (પૃ. ૬૪)

પાત્રો, પ્રસંગો અને કથાતંતુની આકર્ષક માવજતથી આગળ વધતી કથામાં ભાવક અભાનપણે ખેંચાતો જ જાય છે. જે રીતે કમિક ઘટનાઓ દ્વારા કથા આગળ વધે છે તેથી કથાના અંતે ગૌરી અને બળવંતસિંહનું થયેલું સ્નેહમિલન સ્વાભાવિક બની રહે છે. બાહ્યરૂપની સામે આંતરિક સૌંદર્ય, સત્ય અને વ્યક્તિત્વનાં ઊર્ધ્વગામી બળોની આ કથા સારથે જ રોચક છે. નવલકથામાં એલિટના પાત્રને થોડું વધુ પ્રકાશમાં લાવી પૂર્વની સરખામણીએ પાશ્ચાત્ય વિચારણાને પણ થોડી સાંકળવામાં આવી હોત તો નવલકથાનો આકર્ષક રંગ વધુ ઘેરો – આહ્લાદક બન્યો હોત ! આવી મધુર અને આસ્વાદક નવલકથા આપવા બદલ તેના સર્જકને ખૂબ ખૂબ અભિનંદન !

સાંપ્રત સમાજનું લઘુકથાઓમાં પ્રતિબિંબ | ગણપત સોઠા

પ્રતિબિંબ : તલકશી પરમાર, પ્રકાશક : પોતે, પ્ર. આ. ૨૦૦૭, પૃ. ૫૬, કિં. રૂ. ૩૦/-

છેલ્લા પાંચેક દાયકાથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિકસેલું નમણું-નાજુક કલાસ્વરૂપ એટલે લઘુકથા વર્તમાનની ક્ષણે લઘુકથાના આ સ્વરૂપે પોતાની આગવી – નોખી ઓળખ ઊભી કરી લીધી છે. લઘુકથાને યોગ્ય અપેક્ષિત વિશિષ્ટ ભાવપરિસ્થિતિ, શબ્દને કરકસરથી પ્રયોજી તેની વ્યંજનાશક્તિનો ક્યાસ કાઢીને થયેલું ભાષાકર્મ, લઘુકથાના પ્રાણરૂપ ‘લાઘવ’ની કલાત્મક અને માર્મિક જાળવણી – તેના સર્જક પાસે વધુ પ્રતિભાસભર સર્જકતા માગી લે છે. આમાંની એકાદ બાબતમાં પણ જો સર્જક સહેજ ગોથું ખાઈ જાય તો લઘુકથા કથળી જાય એવું બને. આ દષ્ટિએ લઘુકથા અત્યંત સૂક્ષ્મ, લપસણું અને પડકારરૂપ સાહિત્યસ્વરૂપ છે.

લઘુકથાના સ્વરૂપમાં નિષ્ઠાથી સમજપૂર્વક સર્જન કરનારની સંખ્યા જૂજ છે તેથી સાહિત્યજગતમાં લઘુકથાની થવી જોઈએ તેટલી પ્રતિષ્ઠા થઈ નથી. ક્યારેક તો ઉપેક્ષા થતી હોવાનું લાગે છે તો પણ લઘુકથાનું સર્જન થતું રહે છે. અનેક નવોદિત સર્જકો લઘુકથાક્ષેત્રે કલમ ચલાવે છે. વીસમી સદીના છેલ્લા બે દાયકા દરમિયાન લઘુકથાના ક્ષેત્રે જે સર્જકોએ ખેડાણ કર્યું છે તેમાં તલકશી પરમાર પોતાની સીધી અને સરળ અભિવ્યક્તિથી ધ્યાનપાત્ર બની શક્યા છે. લઘુકથાક્ષેત્રે નિષ્ઠાથી કામ કરી અત્યાર સુધી ‘લક્ષ્યવેદ’ (૧૯૮૦) અને ‘ક્ષણાર્ધ’ (૨૦૦૨) એવા બે લઘુકથાસંગ્રહો તેમણે આપ્યા છે.

‘પ્રતિબિંબ’ (૨૦૦૭) શ્રી તલકશી પરમારનો તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલો ત્રીજો લઘુકથાસંગ્રહ છે જેમાં કુલ છપ્પન લઘુકથાઓ સંગ્રહિત થઈ છે.

પ્રથમ લઘુકથા ‘ડાઘો’ વર્તમાન શિક્ષણજગતમાં પ્રવેશેલ દુરિતનું આલેખન કરતી

ચોટદાર લઘુકથા છે. શિક્ષણના પવિત્ર વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા મુખ્ય શિક્ષકની કામુકતા નાયિકા શાંતિના **‘ઓય મા, ત્યાં તો મોટો ડાઘો બેઠો છે.’** વાક્યથી વ્યંજિત થઈ છે. પોતાના નાના બાળકને ડરાવવા માટે વપરાયેલો ‘ડાઘો’ શબ્દ નાયિકાની મનોદશાને વ્યક્ત કરે છે.

‘પીડા’ માતૃત્વથી વંચિત સ્ત્રીહૃદયની વેદના વ્યક્ત કરતી ઉત્તમ લઘુકથા છે. લઘુકથાને અનુરૂપ સંવેદન પકડતાં સર્જકને આવડ્યું છે. ગામમાં દાયણનું કામ કરતાં નિઃસંતાન રૂડીમાને જ્યારે એકાદ મહિના પછી પ્રસૂતિ આવવાની છે. એવી વાલી દ્વારા પૂછવામાં આવે છે, ‘હૈં રૂડીમા, પ્રસૂતિની પીડા કેવી ઊપડે ?’ ત્યારે પ્રસૂતાની પીડાથી અજ્ઞાત અને તેથી જ માતૃત્વથી વંચિત રૂડીમાની વેદના – પીડા સાડલાના છેડાથી આંખો લૂછતાં લૂછતાં ‘બેટા, ઈ તો ભોગવી હોઈ ઈને જ ખબર !’ જેવા શબ્દોમાં વ્યક્ત થઈ છે.

‘એબોર્શન’ પુત્રની ઘેલછામાં ગર્ભસ્થ શિશુ જો દીકરી હોય તો તેને ગર્ભમાં જ મારી નાંખતા દંપતીને લાલબત્તી ધરે છે. નાયક રાકેશ અને નાયિકા સરિતા એબોર્શન કરાવવાનો નિર્ણય કરે છે. પણ પડોશી સુરેશભાઈનો વ્યસની પુત્ર અમન લથડિયાં ખાતો ઘેર આવ્યો અને સુરેશભાઈ તેને જોઈ રહે છે, **‘આ કરતાં તો ભગવાને વાંઝિયાં રાખ્યાં હોત તો સારું’** આ સાંભળતા નાયક રાકેશના પત્નીને એબોર્શન કરાવવાના વિચારનું જ – ‘એબોર્શન’ થાય છે. વર્તમાનની આ ક્ષણે આવી લઘુકથાઓનું ઘણું મૂલ્ય છે.

સાંપ્રત સમયમાં વૃદ્ધ અને શારીરિક રીતે અક્ષમ વડીલો પ્રત્યે પુત્ર-પુત્રવધૂઓ કેવાં લાગણીવિહોણાં તથા જડ રીતે વર્તતાં હોય છે તેનું આલેખન કરતી ઘણી લઘુકથાઓ અહીં છે. ‘ભૂકંપ’માં સંતાનોની મનોવૃત્તિ આલેખાઈ છે. સ્વાભાવિક મૃત્યુને ભૂકંપથી થયેલ મોતમાં ખપાવીને સરકારી મદદ મેળવી લાખોપતિ બની જવાની લાલચમાં સંતાનો મોતના મલાજને પણ ભૂલી જાય છે.

‘જીવાદોરી’માં વૃદ્ધ જમનીમાની વિડંબના આલેખાઈ છે. વૃદ્ધત્વમાં ‘જીવાદોરી’રૂપ દીકરો પોતાના પરિવાર સાથે શહેરમાં ચાલ્યો ગયો છે અને જમનીમાના જીવનનિર્વાહ માટે રાત્રી પાઈ પણ મોકલતો નથી. આધારવિહોણી જમીનમાને સીમમાંથી નધણિયાતી વાછરડી મળે છે. તેને ઉછેરી મોટી કરે છે. તે વિયાતાં દૂધ વેચતાં બે ચૈસા મળતા થયા અને પેટનો ખાડો પુરાતો થયો. ગાય જીવાદોરી બની. પણ કોઈક વખત ગામતરે ગયેલા જમનીમાની ગેરહાજરીમાં શહેરમાંથી આવેલો દીકરો રામુ ગાય અને વાછરડી બન્નેને લઈને શહેર ચાલ્યો જાય છે. આમ વૃદ્ધ જમનીમાની ‘જીવાદોરી’ શહેરમાં દૂધ વિના ટળવળતાં રામુનાં સંતાનોની જીવાદોરી બને છે. આમ અહીં ‘જીવાદોરી’ના ઘણા સંકેતો બને છે.

‘કૂતરો’ લઘુકથામાં શહેરમાં રહેતી પુત્રવધૂની સસરા તરફની નફરત અને અણગમો જોઈ શકાય છે. જોકે સર્જકે છેલ્લું વાક્ય ‘ને દરવાજે પૂંછડી પટપટાવતો ઊભો હતો’ ન લખ્યું હોત તો લઘુકથા વધુ ચોટદાર બનત. પુત્રવધૂની માનસિકતા અહીં સરસ આલેખાઈ છે.

‘અકબંધ’માં નાયિકા સ્વાતિબહેનનું શું અકબંધ નથી ? તે ચાંદલાવિહીન કપાળ અને સૂના હાથથી સૂચવાય છે. આમ નાયિકાના – પતિરૂપી સૌભાગ્ય સિવાય બધું જ અકબંધ છે. અહીં પણ સાત-આઠ રૂમનો પૂરતી સગવડવાળો બે માળનો બંગલો, પુત્રો, પુત્રવધૂઓ, પૌત્રોથી ધમધમતું ઘર, ચૈસો, ટકો બધું જ અકબંધ છે. પણ વૃદ્ધ મા પ્રત્યે બાળકોની લાગણી

અકબંધ નથી અને તેથી જ કદાચ નાયિકાને વૃદ્ધાશ્રમના આશ્રયે આવવું પડ્યું છે.

‘જર્જરિત’માં પણ સહોપસ્થિતિની ટેકનિક દ્વારા લઘુકથાકારે અંતે તો ધનસુખલાલ અને તેમનાં પત્નીની વેદનાને વાચા આપી છે. જૂના ઘરને રંગકામ કરાવવાના સંદર્ભમાં પુત્ર રાજીવ કહે છે : બાપુજી, આ જર્જરિતને વાઘા પહેરાવીએ તોય શું અને ન પહેરાવીએ તોય શું ? ત્યાં વૃદ્ધ દંપતી અને વર્ષો જૂના જર્જરિત મકાનની સહોપસ્થિતિ જોઈ શકાય છે.

‘ભાર’માં સંપત્તિ સંતાનને નામે કરી દેતાં, હવે મા-બાપથી આપણને કંઈ મળવાનું નથી. અને તેથી આવાં મા-બાપ સંતાનોને ભારરૂપ લાગે છે. તેથી જ નાયક સુરેશભાઈને પત્ની સહિત નાનાભાઈને ઘેર આશરો લઈને ભારરૂપ બનવું પડે છે.

‘મનોકામના’માં લકવાગ્રસ્ત વૃદ્ધ સસરાની જવાબદારીથી કંટાળી ગયેલી પુત્રવધૂ જ્યારે પતિને ‘કામનાથદાદાનાં દર્શનથી મનોકામના પૂરી થાય છે. આપણે દર્શને જઈએ તો ?’ એમ કહે છે. પતિને લાગે છે કે પિતાની શાંતિ માટે પત્ની દર્શને જવાની વાત કરે છે. પણ લઘુકથાને અંતે લાગે છે કે પુત્રવધૂની ‘મનોકામના’ શી હશે ? અને તે ખરેખર પૂરી થઈ !

‘રાહ’ લઘુકથામાં સર્જકે સહોપસ્થિતિની પ્રયુક્તિ કામે લગાડી છે. અને તેથી ‘રાહ’નાં વિવિધ પરિમાણો જોઈ શકાય છે. નાયક મોહનલાલનાં સંતાનો ઉંમરલાયક થતાં ઘર છોડી બીજે રહેવા જતાં રહ્યાં. આથી પાળેલાં કબૂતરોને નાયક મુક્ત કરી દે છે. પણ કબૂતર તો સાંજ ઢળતાં ‘ઘૂ ઘૂ’ કરતાં પરત ફર્યા અને ફળિયું ગજવી દીધું. નાયક બંધ ડેલીનાં કમાડ ખોલીને રસ્તા પર દૂર સુધી નજર માંડીને ઉંબરે ઊભો રહે છે. ‘રાહ’... જોતો.

‘કોલાહલ’માં વૃદ્ધ નાયક જયેશભાઈની એકલતા આલેખાઈ છે. નાનાં-મોટા મળીને વીસેક માણસોનો પરિવાર ધરાવતો નાયક વર્તમાન ક્ષણે એકલો છે. સતત કોલાહલથી ટેવાયેલો છે. તેથી કોલાહલને ઝંખે છે. પણ... સંતાનની વાત સીધી રીતે નહીં પણ ટિફિન આપવાવાળા માણસ દ્વારા અને તેની સાયકલની ઘંટડીના રણકાર દ્વારા કહેવાઈ છે.

દાંપત્યજીવનમાં નિઃસંતાનપણું કેવો અભિશાપ છે તેને કેન્દ્રમાં રાખીને આલેખાયેલી ‘પાખડી’, ‘વેદના’, ‘કોડ’, ‘ડૂસકું’, ‘નિરાશા’, ‘ચિંતા’ વગેરે લઘુકથાઓ ધ્યાનપાત્ર બની છે. આમ તો એકસરખા સંવેદન ઉપર રચાયેલી આ લઘુકથાઓમાં એકવિધતા જોઈ શકાય છે પણ તેની માવજત જુદી જુદી રીતે સર્જકે કરી છે. ‘પાખડી’માં પુરુષની વૃત્તિ છતી થઈ છે. પાખડી ગાયને ત્રણ વરસથી પાલવતો નાનજી ગાયને વેચીને ભેંસની પાડીને ખીલે બાંધે છે. અરીસામાં માથા પર સફેદ વાળ, મોં પર કરચલીઓ અને પડી ગયેલા દાંતવાળું પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ આથી જ નાનજીની વડુ નિસાસો નાંખે છે. અહીં ગાય અને પાડી પ્રતીક બનીને આવ્યાં છે.

આખા લઘુકથાસંગ્રહમાં યુવાન હેયાના પ્રણયની અનુભૂતિને વ્યક્ત કરતી એકમાત્ર લઘુકથા અહીં જોઈ શકાય છે. તે લઘુકથા એટલે **‘ચંપલ.’** નવાં ચંપલથી પડતા ડંખનો આધાર લઈને સર્જકે પ્રણયની વાત સરસ રીતે મૂકી આપી છે. આમ તો ઘટના સાવ તુચ્છ છે. પણ છેલ્લા વાક્યમાં નાયિકા વાલીની પ્રણયપ્રાપ્તિથી વાતનો નિર્દેશ મળે છે.

ભારતની ગરીબાઈ અને ભૂખમરાની વાત કરુણતાસહ આલેખાઈ છે. ‘ભૂખ’

લઘુકથામાં 'રામનામ સત્ય છે.' એ શબ્દો દ્વારા ભૂખનો ઉપાય ક્યાં છે તે સૂચવાયું છે. અહીં કરુણા છે. શામજી લમણે હાથ દઈને બેસી જાય છે. ભૂખ માણસ પાસે શું નથી કરાવતી ! જ્યાંથી ભૂખ ન ભાંગવી જોઈએ ત્યાંથી ભૂખનું શમન થયું છે તે ઘટના કરુણાને જન્માવે છે. ભાવક સ્તબ્ધ બની જાય છે.

અંતિમ લઘુકથા 'ઋણાનુબંધ'માં સર્જકે દાદા-પૌત્ર વચ્ચેના ઋણાનુબંધના સંબંધને આલેખ્યો છે. દાદાની સારવાર માટે પોતાનો ગલ્લો તોડીને તેના પૈસા ડોક્ટરને આપતો પૌત્ર પિતા પ્રત્યે બેદરકાર બનેલા પપ્પાની આંખો ખોલી નાંખે છે.

'ભાગ' લઘુકથા બની શકી નથી. એ જ રીતે 'ભિખારી' પણ ટુચકા ટાઈપની બની રહેતી લઘુકથા છે. 'ફાટક' લઘુકથામાં પણ કથનકક્ષાએ જ ચાલતી વાતથી લઘુકથાનો પિંડ બનતો નથી. 'પાખડી' અને 'વેદના' જેવી લઘુકથાઓમાં કથાવસ્તુ અને પાત્રોના નામની સમાનતા ખૂંચે તેવી છે. જોકે સર્જક તરીકે તલકશી પરમારની સરળ અભિવ્યક્તિ ધ્યાનાર્હ છે અને તેથી આ લઘુકથાઓ સર્જકના સર્જનઉન્મેષની ભાવકને પ્રતીતિ કરાવે છે. 'પ્રતિબિંબ'ની આ લઘુકથાઓ એકવિધતાનો અનુભવ કરાવતી એકબીજા પર પ્રતિબિંબ પાડતી હોય તેવું લાગે છે. છતાં સાંપ્રત સમાજનું પ્રતિબિંબ તેમાં સુપેરે ઊભાયું છે. રોજિંદા કુટુંબજીવનના પ્રસંગોમાં પ્રગટતા માનવસ્વભાવનાં વિવિધ સ્વરૂપોને અસરકારક રીતે આલેખીને 'સાંપ્રત સમાજનું લઘુ પ્રતિબિંબ' સરસ રીતે ઝીલી બતાવ્યું છે.

પ્રકીર્ણ

(૨૫૧) **મીઠા મીઠા મધ બોલે રે :** ડૉ. રક્ષા પી. દવે, ૨૦૦૯, લેખક પોતે, 'જીવનકોટેજ', ૪૩૯/એ, પ્રભુદાસ તળાવચોક, ભાવનગર-૧, પૃ. ૧૨+૨૩૪, રૂ. ૨૨૫/- (૨૫૨) **લોકસાહિત્યની વિરાસત :** જોરાવરસિંહ જાદવ, ૨૦૦૯, લેખક પોતે, ૨, પ્રોફેસર કોલોની, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯, પૃ. ૮+૧૮૦, રૂ. ૧૨૫/- (૨૫૩) **મહાભારત : જીવનદર્શન :** શાંતિકુમાર પંડ્યા, ૨૦૦૯, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ-૧, પૃ. ૧૨+૩૦૮, રૂ. ૨૦૦/- (૨૫૪) **હિંદ સ્વરાજના શિલ્પી મહાત્મા ગાંધી :** પ્રવીણ ક. લહેરી, બીજી-૨૦૦૯, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪+૨૫૮, રૂ. ૨૦૦/- (૨૫૫) **મહેકતો રહેજે મનવા :** ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા, ૨૦૦૭, સાહિત્યસંગમ, સુરત, પૃ. ૧૫૨, રૂ. ૬૦/- (૨૫૬) **ક્ષણનો સાક્ષાત્કાર :** કુમારપાળ દેસાઈ, બીજી-૨૦૦૯, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૧૬૮, રૂ. ૭૫/- (૨૫૭) **મારા ગાંધી :** નારાયણ દેસાઈ, ૨૦૦૮, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૨૦૦, રૂ. ૮૫/- (૨૫૮) **બાળવિકાસની એબીસીડી :** ડૉ. શશીકાન્ત શાહ, બીજી-૨૦૦૮, સાહિત્ય સંગમ, પૃ. ૧૪૪, રૂ. ૭૦/-

(૧) તા. ૩૦-૬-૨૦૦૯ મંગળવાર : શ્રી ભક્તિપ્રસાદ મો. ત્રિવેદી (પત્રકારત્વ) વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત (વર્ષ ૨૦૦૮-૨૦૦૯) શ્રી વિષ્ણુ પંડ્યાએ 'સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ' વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું. વિષ્ણુભાઈએ પરદેશમાં સાહિત્ય અને પત્રકારત્વના સંબંધો, પ્રશ્નોની વાત કરતાં કરતાં આપણે ત્યાં પણ આ બન્ને ક્ષેત્રો કેવી રીતે સંકળાયેલાં છે તેની વાત વ્યાપક સંદર્ભો સાથે કરી - પત્રકારત્વનાં આરંભનાં વર્ષોનું પણ સ્મરણ કર્યું-કરાવ્યું. વ્યાખ્યાન પછી પ્રશ્નોત્તરીમાંથી બીજા ઘણા મુદ્દાઓ અને પ્રશ્નોની છણાવટ થઈ. સાહિત્યને પત્રકારત્વ સાથે જોડતાં ક્યાં ભયસ્થાનો છે, તેમજ તેના વિના તે ક્ષેત્ર થોડું શુષ્ક બની જાય એ મર્યાદા પણ ઊપસી આવી - વાચકોના સંદર્ભો પણ જોડાયા. આરંભમાં શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે વિષ્ણુભાઈનો પરિચય આપ્યો હતો. સંચાલન અનિલા દલાલનું હતું.

(૨) રવીન્દ્રભવનના ઉપક્રમે તા. ૧-૭-૨૦૦૯, બુધવારે શ્રી સુજ્ઞા શાહનું 'રવીન્દ્રનાથનાં શિશુકાવ્યો' પર વક્તવ્ય યોજાઈ ગયું. સુજ્ઞાબહેને 'શિશુ' સંગ્રહમાંથી તેમજ 'શિશુ ભોલાનાથ' સંગ્રહમાંથી પસંદ કરેલાં કાવ્યોનાં ગુજરાતી રૂપાંતરનું પઠન કરતાં કરતાં વીન્દ્રનાથે વ્યક્ત કરેલાં શિશુમાનસના સૂક્ષ્મ ભાવોને, હૃદયસ્પર્શી સંવેદનોને, નિરીક્ષણોને સરસ રીતે તારવી આપ્યાં. અંતમાં અનિલા દલાલે રવીન્દ્રનાથે યોના અંગ્રેજીમાં કરેલા અનુવાદના સંગ્રહ 'The Crescent Moon'માંથી 'On shore' ('જગત્ પારાવારેર તીરે') કાવ્યનું આસ્વાદલક્ષી પઠન કર્યું હતું. તા. ૪-૭-૨૦૦૯થી ૧૨-૭-૨૦૦૯ દરમિયાન સાહિત્યયાત્રા યોજાઈ ગઈ. ઉત્તર ગુજરાતના મોડાસા, હિંમતનગર, ઈંડર, વિસનગર, મહેસાણા, ઊંઝા, પાલનપુર, ડીસા, પાટણ વગેરે સ્થળોએ શૈક્ષણિક-સાહિત્યિક સંસ્થાઓની અહીંથી ગયેલા યાત્રીઓએ સ્થાનિક મુલાકાત લીધી અને બન્ને સ્થળોના સાહિત્યકારોએ વિચારોનું આદાન-પ્રદાન કર્યું, તેમજ વિદ્યાર્થીઓને મળી ગુજરાતી ભાષાના ગૌરવને સ્થાપિત કર્યું. સમગ્ર કાર્યક્રમનું આયોજન-સંયોજન શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે કર્યું હતું.

(૪) કવિ-મનીષી ઉમાશંકર જોશીની ૨૧-૭-૨૦૦૯ના રોજ જન્મતિથિએ ઉમાશંકર સ્વાધ્યાયપીઠના ઉપક્રમે કવિ-સ્મરણ નિમિત્તે એક કાર્યક્રમ 'ઉમાશંકરના ઉંબરેથી' યોજાઈ ગયો. આરંભમાં શ્રી અનિલા દલાલે કવિ ઉમાશંકરે પ્રયોજેલી 'ગુજરાતી ગિરા'ને 'ઉમાશંકર ગિરા' તરીકે બિરદાવી. પછી શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ પ્રાસંગિક વક્તવ્યમાં કાવ્ય-પઠનથી શરૂઆત કરી ઉમાશંકરના શિખરિણી છંદના વિનિયોગનું સ્મરણ કરી, પછી કવિની સર્જકતાના, સમાજચિંતનના, મૂલ્યબોધ વિશેના ભિન્ન ભિન્ન પાસાંઓનું વિશ્લેષણ કર્યું. છેલ્લે શ્રી મનસુખભાઈ સલ્લાએ આભારવિધિ કરી.

કાર્યક્રમનો બીજો ભાગ હતો શ્રી પ્રવીણ પંડ્યા દિગ્દર્શિત કવિનાં નાટકોમાંથી નાટ્યપ્રસ્તુતિ, કવિનાં ગીત-કાવ્યપઠન વગેરે. બે નાટકોના અંશો કલાકારોએ તાદશ કરી દીધા એટલો ઉત્તમ અભિનય જોવા મળ્યો. તો પઠન અને ગાન-ગરબામાં પણ એટલી તો સહજતા અને સહૃદયતા જોવા મળી ! સૌને લાગ્યું કે 'Memories are made of all this.' શ્રી પ્રવીણભાઈને ખાસ અભિનંદન. કલાકારો હતા - રૂપા મહેતા, કિન્નરી વછરાજાની, સંભવનાથ, નિસર્ગ ત્રિવેદી, હર્ષિલ રોય, સુપ્રિયા રાય, ખ્યાતિ દલાલ, રવિ બારોટ, અનીશ શાહ, અખ્તરખાન, જફર, ઈમરોઝ, હાર્દિક, મૌલિક. સંગીત : કમલેશ ચૌહાણ અને જિગર. પ્રકાશ : હરીશ ઉપાધ્યાય.

પ્રવક્તા તરીકે શ્રી રમેશ ર. દવેએ સેવાઓ આપી હતી.

જયન્તિ દલાલ સ્મૃતિવિશેષ

તા. ૨૫ ઓગસ્ટ ૨૦૦૮

જયન્તિ દલાલ સ્મૃતિ સમિતિ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે, જયન્તિ દલાલના શતાબ્દીવર્ષના ઉપલક્ષ્યમાં એમના જીવન અને કવનને અનુલક્ષીને સમકાલીન સંદર્ભમાં એક વિશેષ પરિસંવાદનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. પરિષદ-પ્રમુખ નારાયણ દેસાઈના અધ્યક્ષપદે યોજાયેલા આ પરિસંવાદમાં સમિતિના પ્રમુખ મૃણાલિની સારાભાઈ, બુદ્ધિગર્ભ સમાજવાદી સનત મહેતા, નાટ્યકર્મી માર્કંડ ભટ્ટ અને સાહિત્યકાર રઘુવીર ચૌધરી વગેરે સંબોધન કરશે. તદ્દુપરાંત, કર્મશીલ રંગકર્મી મલ્લિકા સારાભાઈ તેમજ આકાશવાણી-ખ્યાત વસુબહેન તરફથી નાટ્યપ્રસ્તુતિ પણ થશે.

મંગળવાર, તા. ૨૫-૮-૨૦૦૮ના રોજ સાંજે ૫ વાગ્યે ગોવર્ધન ભવનના રા. વિ. પાઠક હોલમાં આયોજિત સ્મૃતિસંધ્યામાં સહભાગી થવા સૌ સહૃદયજનોને હાર્દિક નિમંત્રણ.

r

બાળસાહિત્ય

(૨૪૧) **કલગાન** (બાળકાવ્ય) : જયંત મોઢા, ૨૦૦૮, દિશા પ્રકાશન, મુંબઈ, પૃ. ૫૨, રૂ. ૫૦/- (૨૪૨) **શહેનશાહ ગાંધી અને બીજી વાતો** : જયંત ડી. શાહ, ૨૦૦૮, જયંત ડી. શાહ, ઈસનપુર, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૫૨, રૂ. ૮૦/- (૨૪૨/એ) **ઝંડા ઊંચા રહે હમારા** : નટવર પટેલ, ૨૦૦૮, સી-૨/૪, સીમંધર કોમ્પલેક્સ, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૬૧, પૃ. ૮+૭૨, રૂ. ૫૦/-

હાસ્ય

(૨૪૩) **હાસ્યસુર્ગધ** : જયકુમાર દમણિયા 'બિન્દાસ', ૨૦૦૮, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૧૮૨, રૂ. ૧૨૫/-

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

'મને વરસાદ ભીંજવે' વ્યાખ્યાન - સૂરતમાં

મુકેશ કોન્ડ્રાક્ટરની સ્મૃતિમાં રવીન્દ્ર પારોખની અધ્યક્ષતામાં બકુલેશ દેસાઈએ 'મને વરસાદ ભીંજવે' શીર્ષકથી આસ્વાદમૂલક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ભગવતીકુમાર શર્મા અને નાનુભાઈ નાયકે પ્રાસંગિક પ્રવચનો કર્યા હતાં. રવીન્દ્ર પારોખે સ્વ. મુકેશભાઈ સાથેનાં સ્મરણો વાગોળીને એમના વરસાદી નિબંધનું પઠન કર્યું હતું.

'હાસ્યલોક'નું વિમોચન

'સાહિત્યવર્તુળ' - હિંમતનગરના ઉપક્રમે રમેશ પટેલ 'ક્ષ'ના હાસ્યલેખોના સંગ્રહ 'હાસ્યલોક'નું વિમોચન ૧-૭-૦૮ના રોજ ઈસુભાઈ ગઢવીના અધ્યક્ષપદ હેઠળ પ્રા. ફૂલચંદ ગુપ્તાના વરદ હસ્તે થયું હતું.

'બેઘદૂત' પર વાર્તાલાપ

'સાહિત્યસૃષ્ટિ' - વડોદરાના ઉપક્રમે મ. સ. યુનિવર્સિટીના પ્રાચાર્ય યોગેશભાઈ ઓઝાએ 'બેઘદૂત' પર વાર્તાલાપ આપ્યો હતો. ગુ. પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ.ના અંબુભાઈ પટેલે સ્વાગત કર્યું હતું. અવિનાશ મણિયારે કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું હતું.

'સાબર સાહિત્ય સભા'ના ઉપક્રમે કાર્યક્રમ

જુલાઈના રોજ સાબર સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે સ્નેહમિલનનો કાર્યક્રમ યોજાયો અધ્યક્ષસ્થાને ડૉ. એસ. એસ. રાહી હતા. એમણે આબિદ ભટ્ટ કૃત 'મુનલાઈટ'નું કાર્યક્રમ આપ્યું હતું. આ પ્રસંગે કવિસંમેલન પણ યોજાયું.

વાર્તાશિબિર - શામળાજીમાં

ઉત્તર ગુજરાત વાર્તાવર્તુળની દસમી વાર્તાશિબિર ૧૨ જુલાઈના રોજ આદિવાસી આર્ટ્સ કોલેજ - શામળાજીના ઉપક્રમે યોજાઈ હતી. શિબિરનું સંકલન ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'માસૂમે' કર્યું હતું. અગિયાર વાર્તાકારોએ મૌલિક - અપ્રકાશિત વાર્તાઓનું પઠન કર્યું હતું.

'ભીલી આદિવાસી કંઠ પરંપરા' પર પરિસંવાદ

૫ જુલાઈના રોજ સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીના ઉપક્રમે 'ભીલી આદિવાસી કંઠપરંપરા' પરિસંવાદનું આયોજન થયું હતું. એમાં વિવિધ વિદ્વાનોએ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. આદિવાસીઓએ ભીલી રામાયણ-મહાભારતનાં લોકાખ્યાનોનું નિદર્શન કર્યું હતું.

r

શ્રી દુલા ભાયા કાગ

- અનિલા દલાલ** : ૩૪, પ્રોફેસર કોલોની, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯
કલ્પેશ પટેલ : ૭૨૯/૧, કિસાનનગર, સેક્ટર-૨૬, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૮
કંઈ ર. દેસાઈ : 'પારિજાત', ૬, અરુણોદયપાર્ક, સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ કોર્નર, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
ગણપત સોઢા : ૧૯/બી, સોમેશ્વરતીર્થ સોસાયટી, કરણનગર રોડ, કડી-૩૮૨૭૧૫, જિ. મહેસાણા
ગિરીશ ભટ્ટ : 'પ્રશાંત નિલયમ', માધવનગર, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧
ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
જગદીપ સ્માર્ત : ૧૧, જયસોમનાથ સોસાયટી, ઇચ્છાનાથ, સુરત-૩૯૫૦૦૭
નટવર પંડ્યા : C/o. ભાવના તેરૈયા, જે. બી. ધારુકાવાલા કોલેજ, સ્પિર્નિંગ મિલ સામે, વરાચ્છા રોડ, સુરત-૩૯૫૦૦૬
નવનીત જાની : બ્રહ્મશેરી, મુ.પો. જાળીલા રોડ, તા. રાણપુર, જિ. અમદાવાદ-૩૮૨૨૫૫
નારાયણ દેસાઈ : સંપૂર્ણ કાંતિ વિદ્યાલય, મુ. વેડછી તા. વાલોડ, જિ. સુરત
નિર્મિશ ઠક્કર : બી-૯/૩૧, ઓ.એન.જી.સી. કોલોની, સી-૧, ડુમ્મસ રોડ, ન્યૂ મગદલલા, સુરત-૩૯૪૫૧૮
-
- Nilesh Rana** : 1531, Buckcreek Drive Yardely PA 19067 4053 (U.S.A.)
પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
ડૉ. પ્રવીણભાઈ એસ. વાઘેલા : ફ્લેટ નં. ૨૦૭, સંસ્મૃતિ કોમ્પ્લેક્સ, મુ. બાકરોલ, જિ. આણંદ
ભગવતીકુમાર શર્મા : C/o. મેહુલ શર્મા, બી/૩૨, પવિત્રા રોહાઉસ, ગેટ-૨, આનંદ મહલ રોડ, અડાજણ, સુરત-૩૯૫૦૦૭
રમણીક સોમેશ્વર : 'પલ્લવ', ફોરેસ્ટ ઓફિસ પાસે, માનવ કોમ્પ્લેક્સ પાછળ, નવા અંજાર-૩૭૦૧૧૦ (કચ્છ)
રમેશ બી. શાહ : બી/૭, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
લલિત ત્રિવેદી : 'શિવકૃપા', ૧, વૈશાલીનગર, રૈયારોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૭
વિજય શાસ્ત્રી : જે/૩/૩૦૨, મુક્તાનંદ, અડાજણ રોડ, સુરત-૩૯૫૦૦૯
સુરેશ શુક્લ : ૬/બી, ચંદ્રજ્યોત સોસાયટી, વેજલપુર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
હિમત ભાલોડિયા : ગુજરાતીના વ્યાખ્યાતા, સરકારી કોલેજ, આહવા, જિ. ડાંગ-૩૯૪૭૧૦

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-૧૫, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં પાસે, નવરંગપુરા,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮

ફોન નંબર : (૦૭૯) ૨૭૯૧૩૩૪૪

વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

'માનસ'થી લોકમાનસ

કથાના માધ્યમથી એક માનવમૂલ્ય તરીકે પ્રેમભક્તિના પ્રસારની સફળતાને સમજવાનો પ્રયત્ન. શ્રી મોરારીબાપુના ઉછેર, સ્વાધ્યાય, સાધના અને માનવધર્મ-પ્રવર્તન વિશે મૂલ્યવાન ગ્રંથ. લે. રઘુવીર ચૌધરી, રૂ. ૨૦૦/-

ગિરનાર

ગિરનારની પરિક્રમા, ગિરનાર આરોહણનું પ્રવાસવર્ણન, ગિરનાર પરનાં ધાર્મિક સ્થળો, ગીર અને ગિરનારની વન્ય સંપત્તિ, સાહિત્યમાં ગિરનાર, જૂનાગઢનાં જોવાલાયક સ્થળો, જૂનાગઢનો ઇતિહાસ વગેરે વિશેના લેખોનો પુસ્તકમાં સમાવેશ થાય છે. લે. સંજય ચૌધરી, રૂ. ૧૮૦/-

એક ડગ આગળ બે ડગ પાછળ

આજનું ગામડું ભલું, ભોળું નથી. સમાજ, રાજકારણ, શિક્ષણ, ધર્મ - દરેક ક્ષેત્રના તાણાવાણા બદલાતા ગયા છે. પાત્રોના આંતરસંબંધોના નિરૂપણ દ્વારા રસપ્રદ બનતી, દુનિયાના સંદર્ભમાં દેશની વાત કરતી નવલકથા. લે. રઘુવીર ચૌધરી, રૂ. ૧૭૦/-

ખ્રિસ્તમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરા : ઐતિહાસિક અને સાંપ્રત પ્રવાહો

વિશ્વ ગુજરાતી સમાજનું પ્રકાશન. લે. મકરન્દ મહેતા, શિરીન મહેતા, રૂ. ૨૨૦/-

ગુજરાતમાં નારીચેતના

ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં નારીચેતનાનો અભ્યાસ. 'દર્શક' ઇતિહાસ નિધિનું પ્રકાશન. લે. શિરીન મહેતા, રૂ. ૨૫૦/-

સોમતીર્થ

ગુજરાતી અને હિન્દીમાં વ્યાપક આવકાર પામેલી ઐતિહાસિક નવલકથા. ધર્મસ્થાન તૂટવાથી ધર્મ તૂટતો નથી, બલકે જાગૃતિ વધે છે. ચૌલા, ઉદયમતિ, વૃંદા અને સદાશિવનાં પાત્રો માનવધર્મનાં મૂલ્યોનો મહિમા કરે છે. નવી આવૃત્તિ, લે. રઘુવીર ચૌધરી, રૂ. ૧૬૦/-

પરિશ્રમ મને પ્રિય છે. પરસેવો પાડીને મેળવેલું પરિણામ જે આવે તે મીઠું લાગે છે. એ પરિણામ જાહેર જનતાને સંતોષે કે નહિ, એ પ્રશ્ન પછી ઊઠે છે. પહેલો પ્રશ્ન તો લેખકના પોતાના સંતોષનો છે.

હું એક કામ પૂરું કરું છું ત્યારે મારો સંતોષ એ હોય છે કે મારી શક્તિની સમગ્ર મર્યાદા આવી રહ્યા સુધી મેં મહેનત કરી છે. આથી વધુ સારું હું ન જ કરી શક્યો હોત. એ થઈ મારી શક્તિની મર્યાદા.

પણ હું મારી જાતને કદી એમ સમજાવી લેતો નથી કે મારી જાહેરમાં જે પ્રતિષ્ઠા થઈ ગઈ છે તેને આધારે હું જે કંઈ ઘસડીને ફગાવીશ તે લોકો ચલાવી લેશે. ના, હું જાણું છું કે સાહિત્યકાર અને પત્રકારનું કશું જ લોકો શ્રીપુરાંતે રાખતા નથી.

અગાઉ તમે ખૂબ અચ્છી કૃતિઓ આપી છે એટલે એકાદ નબળી લોકો નિભાવી લેશે, એમ કદી ગણશો નહીં. એથી ઊલટું, અગાઉ તમે લોકોને જે આસ્વાદ કરાવ્યો હશે તેથી ઉચ્ચ વાચનની લોકો તમારી તરફથી અપેક્ષા રાખીને બેસશે. માટે બહેતર છે કે કંઈ વધુ ન આપો, પણ જે કંઈ આપો તે તમારા ૧૦૦ ટકા શ્રમનું જ અને તમારો પોતાનો સંતોષ પ્રાપ્ત કરી શકેલું પરિણામ હોવું જોઈએ.

પછી શક્તિ જે નવા સીમાડા સર નથી કરી શકતી તે માટે વલખાં પણ શાં ? તમારો સ્વધર્મ તમારી શક્તિમર્યાદા તેમજ જે વર્ગને તમે પહોંચાડવા માગો છો તેની મર્યાદા નક્કી કરી લેવાનો છે.

- ઝવેરચંદ મેઘાણી

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

મેઘાણીની જહેમતથી, સાધનાથી, એ બધા સાહિત્યકારોને ભાન થયું છે કે જેને આપણે અભણ સમાજ માનીએ છીએ તે સમાજમાં પણ વિવિધ સંસ્કારિતાની અદ્ભુત ખુશબો ભરેલી છે.

આ ભાનમાંથી લોકાભિમુખતા આ વર્ગમાં આવી, અને એને લીધે બંને વર્ગો નજીક આવ્યા. ઉચ્ચનીચ ભાવ મૈત્રીને પોષક નથી.

મૈત્રી માટે સમાન ગુણધર્મનું ભાન જરૂરી છે. લોકસાહિત્યમાં તુચ્છતા નહોતી, પણ મહાન ગુણો હતા તેનું ભાન ભદ્ર વર્ગને કરાવ્યું.

આ છે મેઘાણીના પુરુષાર્થનું એક ઐતિહાસિક પરિણામ.

— મનુભાઈ પંચોળી

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન નં.: ૩૨૮૦૬૬૫૫

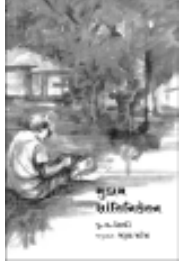
કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને			
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦
(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)			
૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)			

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથાગાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમમાર્ગ, ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત વિશિષ્ટ પ્રકાશનો

['મુકામ શાંતિનિકેતન' : પુ. લ. દેશપાંડે, અનુ. અરુણા જાડેજા, બીજી આ. ડિમાઈ, કાર્યું પૂઠું, પૃ. ૧૦+૧૭૮, કિં. રૂ. ૧૦૦/-]

મરાઠીના લઘુપ્રતિષ્ઠ લેખક શ્રી પુ. લ. દેશપાંડે બંગાળી ભાષા શીખવા તથા રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના સાહિત્યનો સંસ્પર્શ પામવા શાંતિનિકેતન રહ્યા હતા. તે સમયનાં તેમનાં સંસ્મરણો, રવીન્દ્રનાથની સર્જકપ્રતિભા અને શાંતિનિકેતનની ઉત્સવપરંપરા આ પુસ્તકમાં મનોહર રીતે આલેખાયાં છે. પુ. લ.ના સાહિત્યના અભ્યાસી અને તેમનાં કેટલાંક પુસ્તકોનો અનુવાદ કરનાર શ્રીમતી

અરુણાબહેન જાડેજાએ એ જ શીર્ષકથી સુંદર અનુવાદ કર્યો છે.

આ પુસ્તકના પ્રથમ ખંડમાં રોજનીશી છે, દ્વિતીય ખંડમાં બંગ-ભાષા શીખવા માટેનો સ્વાધ્યાય છે અને તૃતીય ખંડમાં શાંતિનિકેતનમાં ઊજવાતા વર્ષામંગલના ઉત્સવનું હૃદયંગમ વર્ણન લેખકે આપ્યું છે; તેમજ રવીન્દ્રનાથના પત્ર-સાહિત્ય, રવીન્દ્રનાથ અને શરદબાબુવિષયક તેમજ અન્ય લેખો છે.

ત્રણ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ અપ્રાપ્ય થઈ અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં એનો પાઠ્યક્રમમાં સમાવેશ થતાં 'મુકામ શાંતિનિકેતન'ની દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ છે.

['ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧' (૧૧૫૦-૧૪૫૦) પ્ર. આ. સંપાદકો : ઉમાશંકર જોષી, અનંતરાય રાવળ, યશવંત શુક્લ, સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી. બીજી આવૃત્તિ : શોધન-સંપાદન : રમણ સોની, પરામર્શક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી, ડિમાઈ, પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિં. રૂ. ૧૪૦/-]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી ઈ. સ. ૧૯૭૩થી ઈ. સ. ૧૯૮૧ દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસના ચાર ગ્રંથો પ્રગટ કરવામાં આવેલા. એ ચારેય ગ્રંથો ઈ. સ. ૨૦૦૧થી ઈ. સ.

૨૦૦૫ દરમિયાન સંવર્ધિત આવૃત્તિ રૂપે પુનર્મુદ્રિત થયા છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનો પ્રથમ ગ્રંથ ઈ. સ. ૨૦૦૬માં પુનર્મુદ્રિત થયેલો અને હાલ તે અપ્રાપ્ય હોવાથી તેનું ત્રીજું પુનર્મુદ્રણ કરવામાં આવે છે. આ ગ્રંથમાં ગુજરાતી સાહિત્યના મધ્યકાળ (ઈ. સ. ૧૧૫૦થી ઈ. સ. ૧૪૫૦)નો ઇતિહાસ આલેખાયો છે. તેમાં ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ અને તેનાં વિધાયક પરિબળો તથા સાહિત્યિક પૂર્વપરંપરાનું આલેખન થયું છે.

અભ્યાસીઓને આ ઇતિહાસગ્રંથો ઉપયોગી થઈ રહ્યા છે તેનો આનંદ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

['ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ : ૨ : ખંડ : ૧' (૧૪૫૦-૧૬૫૦), પ્ર. આ. સંપાદકો : ઉમાશંકર જોષી, અનંતરાય રાવળ, યશવંત શુક્લ, સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી. બીજી આવૃત્તિ : શોધન-સંપાદન : રમણ સોની, પરામર્શક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી, ડિમાઈ, પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૪૮૨, કિં. રૂ. ૨૦૦/-]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી ઈ. સ. ૧૯૭૩ થી ઈ. સ. ૧૯૮૧ દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસના ચાર ગ્રંથો પ્રગટ કરવામાં આવેલા. એ ચારેય ગ્રંથો ઈ. સ. ૨૦૦૧થી ઈ. સ.

૨૦૦૫ દરમિયાન સંવર્ધિત આવૃત્તિ રૂપે પુનર્મુદ્રિત થયા છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનો બીજા ગ્રંથનો પ્રથમ ખંડ ઈ. સ. ૨૦૦૬માં પુનર્મુદ્રિત થયેલો. હાલ તે અપ્રાપ્ય હોવાથી તેનું ત્રીજું પુનર્મુદ્રણ કરવામાં આવે છે. આ ગ્રંથમાં ગુજરાતી સાહિત્યના મધ્યકાળ (ઈ. સ. ૧૪૫૦થી ઈ. સ. ૧૬૫૦)નો ઇતિહાસ આલેખાયો છે. તેમાં મધ્યકાળનાં સાહિત્ય-સ્વરૂપો, જૈન સાહિત્ય : ૧, આદિભક્તિયુગના કવિઓ અને ભાલણથી અખા સુધીના ઇતિહાસનું આલેખન થયું છે.

અભ્યાસીઓને આ ઇતિહાસગ્રંથો ઉપયોગી થઈ રહ્યા છે તેનો આનંદ છે.

['ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ : ૨ : ખંડ : ૨' (૧૬૫૦-૧૮૫૦) પ્ર. આ. સંપાદકો : ઉમાશંકર જોષી, અનંતરાય રાવળ, યશવંત શુક્લ, સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી. બીજી આવૃત્તિ : શોધન-સંપાદન : રમણ સોની, પરામર્શક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી, ડિમાઈ, પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૩૮૫, કિં. રૂ. ૧૭૦/-]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી ઈ. સ. ૧૯૭૩થી ઈ. સ. ૧૯૮૧ દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસના ચાર ગ્રંથો પ્રગટ કરવામાં આવેલા. એ ચારેય ગ્રંથો ઈ. સ. ૨૦૦૧થી ઈ. સ.

૨૦૦૫ દરમિયાન સંવર્ધિત આવૃત્તિ રૂપે પુનર્મુદ્રિત થયા છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનો બીજા ગ્રંથનો બીજો ખંડ ઈ. સ. ૨૦૦૬માં પુનર્મુદ્રિત થયેલો. હાલ તે અપ્રાપ્ય હોવાથી તેનું ત્રીજું પુનર્મુદ્રણ કરવામાં આવે છે. આ ગ્રંથમાં ગુજરાતી સાહિત્યના મધ્યકાળ(ઈ. સ. ૧૬૫૦થી ૧૮૫૦)નો ઇતિહાસ આલેખાયો છે. તેમાં જૈન સાહિત્ય : ૨/૩, પ્રેમાનંદ અને તેના પુરોગામી આખ્યાનકારો, ઉત્તર પ્રેમાનંદ ગદ્ય અને પદ્ય સ્વરૂપ, શામળ, ભક્તિપદો, દયારામ અને સંત કવિતા ધારા, પારસી કવિઓ, ગદ્ય સાહિત્ય, લોકસાહિત્ય અને લોકનાટ્ય સુધીના ઇતિહાસનું આલેખન થયું છે. અભ્યાસુઓ અને સાહિત્યરસિકોને આ ગ્રંથો ઉપયોગી થશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭